

1-6 1078 13.50
H 3.1

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
SZAKOSZTÁLYAINAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI:

GYÖRGY LAJOS
FŐTITKÁR

XXXVII. kötet

Új folyam III.

1932. 1-3. sz.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület

CLUJ-KOLOZSVÁR

Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság

1932

TARTALOM

TANULMÁNYOK:

<i>Dr. Kristóf György:</i> Báró Eötvös József utazásai Erdélyben — — — — —	1
<i>Dr. Varga Béla:</i> Az individualitás kérdése. I. közl. — — — — —	39
<i>Dr. Hofbauer László:</i> Az Erdélyi Híradó története — — — — —	57
<i>Horváth József:</i> Az angolok Indiában. I. közl. — — — — —	73

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET:

<i>Gróf Wass Béla:</i> Elnöki megnyitó az E. M. E. 1932 február 28-án tartott közgyűlésén — — — — —	94
<i>Dr. György Lajos:</i> Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum 1931. évfolyamáról — — — — —	95
<i>Dr. Kántor Lajos:</i> A választmány jelentése a közgyűlésnek az E. M. E. 1931. évi működéséről — — — — —	97

ADATTÁR:

Báró Eötvös József levelei gróf Mikó Imréhez (I—X) és a Székely Néplap szerkesztőségéhez. Közli: <i>Dr. Kristóf György</i> — — — — —	103
--	-----

KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATSZEMLE:

19 irodalomtörténeti, történeti, etnografiai stb. tárgyú könyv és tanulmány ismertetése — — — — —	116—122
---	---------

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET TERMÉSZETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI:

<i>Bányai János:</i> Udvarhely vármegye iszapforrásai — — — — —	1
---	---

AZ ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban negyedévenként 7—7½ ív terjedelemben. A folyóirat az EME. Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Orvosi- és Jogi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-OT

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjai évi 300 lejes kedvezményes áron kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala, Cluj-Kolozsvár, Strada Baron L. Pop (volt Brassai-utca) 5.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS, Cluj-Kolozsvár, Str. Universităţii (v. Egyetem-u.) 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Különnyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. Kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küld vissza.

13.602

HA 3.13

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
SZAKOSZTÁLYAINAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI:

GYÖRGY LAJOS

FŐTITKÁR

XXXVII. kötet

Új folyam III.

1932. 1-12. sz.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület.

CLUJ-KOLOZSVÁR

Mínerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság

1932

ERDÉNYI MÚZEUM

AN ENGLISH MUSEUM IN BUDAPEST
STANDARDIZATION
KÖZLEMÉNY

GYÖRNYI LÁDÓ

XXXIX. kötet   Budapest, 1903. évi   1-2. kötet

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

Magyar Nemzeti Múzeum

TARTALOM.

Tanulmányok:

	Lap:
<i>Asztalos Miklós:</i> A székelyek őstörténete letelepülésükig — — — —	123
<i>Balogh Arthur:</i> A kisebbségek elismerése a nemzetközi jogban — —	174
<i>Banji Florio:</i> Olasz katonai építészek Erdélyben — — — —	294
<i>Dömötör Sándor:</i> Vida György facetiái — — — —	272
<i>Hofbauer László:</i> Az Erdélyi Híradó története — — — —	57
<i>Horváth József:</i> Az angolok Indiában — — — —	73, 205
<i>Kristóf György:</i> Báró Eötvös József utazásai Erdélyben — — —	1
<i>Oberding József György:</i> A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban — — — —	308
<i>Varga Béla:</i> Az individualitás kérdése — — — —	39, 142

Kisebb közlemények:

<i>Balogh Jolán:</i> Olasz falfestmények Gyulafehérvárt — — — —	328
<i>Banji Florio:</i> Filippo Scolari temesi főispán s az Oratorio degli Scolari Firenzében — — — —	229
<i>Csüry Bálint:</i> Pápai Páriz Ferenc Faust-anekdótája — — — —	233
<i>Szabó T. Attila:</i> Kovásznai (Tóth) Sándor Gyöngyösit dicsérő verse	234

Könyv- és folyóiratszemle:

—: Az Erdélyi Római Katolikus Státus. V. J.-től — — — —	116
<i>Balogh Arthur:</i> Die Autonomie in Religions- und Schulfragen der sseklerischen und sächsichen Gemeinschaften in Siebenbürgen	241
<i>Bessenyei György:</i> Anyai oktatás. <i>Heszke Bélától</i> — — — —	354
<i>Bessenyei György:</i> Magyarság. A Magyar Néző. <i>Heszke Bélától</i> —	354
<i>Biró Vencel:</i> A kolozsvári piarista templom alapítása. <i>Kekel Bélától</i>	241
<i>Bognár Cecília:</i> Az osztályozás. <i>Ópra Benedektől</i> — — — —	354

	Lap:
<i>Császár Elemér</i> : Arany és az utókor. <i>Heszke Bélától</i> — — — —	354
<i>Dékány István</i> : Az emberi jellem alapformái. <i>Venczel Józseftől</i> —	355
<i>Daicovici, C.</i> : Micia. I. Cercetări asupra castrului. <i>Ferenczi Sándortól</i>	242
<i>Domokos Pál Péter</i> : Székely faeke. V. J.-től — — — —	242
<i>Dömötör Sándor</i> : A néprajzi gyűjtés. V. J.-től — — — —	242
<i>Gál Kelemen</i> : Brassai Sámuel. <i>Kész Antaltól</i> — — — —	242
<i>Gálos Rezső</i> : Faludi Ferenc Shakespeare meséje. <i>Heszke Bélától</i> —	355
<i>György Lajos</i> : Az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagyenyedi vándorgyűlésének 1931. évi Emlékkönyve. M.-től — — — —	241
<i>Haáz Ferenc Rezső</i> : A székely ványoló. V. J.-től — — — —	117
<i>Haáz Ferenc Rezső</i> : Az udvarhelyszéki székely szekér. V. J.-től —	243
<i>Hajnal Mátyás</i> : Az Jesus szívét szerető szíveknek ájtatosságára színes képekkel kiformáltatott könyvecske. <i>Vigh Károlytól</i> — —	356
<i>Hofbauer László</i> : Gárdonyi Géza szegedi újságíróskodásának története. K. B.-től — — — —	243
<i>Hoffmann Edit</i> : Henrik csukárdi plébános miniátor. <i>Ferenczi Sándortól</i> — — — —	243
<i>Hoffmann Edit</i> : Die Verwendung von Stichen im Kunstbetrieb Ungarns. <i>Ferenczi Sándortól</i> — — — —	356
<i>Hoffmann Edit</i> : Barabás Miklós. <i>Ferenczi Sándortól</i> — — — —	356
<i>Horváth János</i> : Kazinczy emlékezete. <i>Heszke Bélától</i> — — — —	244
<i>Incze Gábor</i> : A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. <i>Iffj. Kristóf Györgytől</i> — — — —	357
<i>Jakabffy Elemér</i> : Ünneplő beszédek. V. J.-től — — — —	118
<i>Jancsó Benedek</i> : Erdély története. <i>Biró Venceltől</i> — — — —	117
<i>Jancsó Elemér</i> : Északi rokonainknál. <i>Venczel Józseftől</i> — — — —	244
<i>Kelemen Lajos</i> : Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józefa bárónő emlékirata 1848—49-i élményeiről. <i>Szabó T. Attilától</i> — — —	116
<i>Késmárky Gergely</i> : Páneurópa és a kisebbségi kérdés. V. J.-től — —	118
<i>Korányi Frigyes báró</i> : A propaganda. <i>Venczel Józseftől</i> — — —	119
<i>Kós Károly</i> : Kalotaszeg. <i>Venczel Józseftől</i> — — — —	244
<i>Kovács Alajos</i> : Az állás nélküli diplomások kérdéséhez. <i>Venczel Józseftől</i>	357
<i>K. A. Akadémikusok életkora</i> . V. J.-től — — — —	357
<i>Kristóf György</i> : Tudományművelés kollégiumainkban. <i>Rajka Lászlótól</i>	119
<i>Lampérth Géza</i> : A pápai református főiskola története. <i>Heszke Bélától</i>	245
<i>Lükő Gábor</i> : Székely tűzhelyek. Székely házak. V. J.-től — —	245
<i>Madarassy László</i> : A magyar pásztorművészetről V. J.-től — —	358
<i>Müller, Erich</i> : Das Collegium Musicum in Kronstadt. <i>Venczel Józseftől</i>	120
<i>Négyesy László</i> : Kazinczy pályája. K. B.-től — — — —	120
<i>Németh Gyula</i> : A nagyszentmiklósi kincs feliratai. <i>Ferenczi Sándortól</i>	358

	Lap:
<i>Papp József</i> : Az erdélyi székelyek vallási és tanügyi önkormányzata. Venczel Józseftől — — — — —	120
<i>Pauler Ákos</i> : Goethe bölcsesége. <i>Kekel Bélától</i> — — — — —	358
<i>Pazurkievicz Szaniszló</i> : A mai magyar irodalom. <i>Tófalvi Györgytől</i>	359
—: Péterfy Jenő zenekritikái. <i>K. B.-tól</i> — — — — —	120
—: Péterfy Jenő dramaturgiai dolgozatai. <i>Ópra Benedektől</i> — —	360
<i>Radnóti István</i> : A magyar falu sorsa Erdélyben. <i>V. J.-tól</i> — — —	245
<i>Rajka László</i> : Jókai Kalandora. <i>Heszke Bélától</i> — — — — —	245
<i>Roska Márton</i> : Kelta sír Nagyenyeden. <i>Ferenczi Sándortól</i> — —	121
<i>Roska Márton</i> : A kettős, ellentett élű vörösréz csákány stratigrafiai helyzete Erdélyben. <i>Ferenczi Sándortól</i> — — — — —	121
<i>Roska M.</i> Keltisches Grab aus Siebenbürgen. <i>Ferenczi Sándortól</i> —	360
<i>Rosner Károly</i> : Az új magyar fametszet. <i>Venczel Józseftől</i> — —	121
<i>Sajó Sándor</i> : A mai magyar stílus csufságai. <i>Heszke Bélától</i> — —	361
—: Siralmas Panasz. <i>K. B.-tól</i> — — — — —	245
<i>Szeibert János</i> : Amerikai falu-analízis. <i>Venczel Józseftől</i> — —	122
<i>Szondy György</i> : A magyar ifjúsági irodalom gyermekkora. <i>Vigh Ká- rolytól</i> — — — — —	361
<i>Temesváry János</i> : Az erdélyi püspöki szék betöltése. <i>Sz.-tól</i> — —	246
<i>Vajthó László</i> : Kazinczy pályája. <i>Kekel Bélától</i> — — — — —	118
<i>Vajthó László</i> : Magyar Irodalmi Ritkaságok. <i>K. B.-tól</i> — — —	119
<i>Zlinszky Aladár</i> : Az eufémizmus. <i>Kekel Bélától</i> — — — — —	122

Adattár:

<i>Balogh Ödön</i> : Néprajzi jegyzetek a gyimesfelsőlöki és gyimesközép- löki csángokról — — — — —	332
<i>György Lajos</i> : Dr. Borbély István életrajza és irodalmi munkássága (1886—1932.) — — — — —	236
<i>Kristóf György</i> : Báró Eötvös József levelei gróf Mikó Imréhez (I—X) és a Székely Néplap szerkesztőségéhez — — — — —	103

Erdélyi Múzeum-Egyesület:

<i>György Lajos</i> : Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum 1931. évfolya- máról — — — — —	95
<i>Kántor Lajos</i> : A választmány jelentése a közgyűlésnek az E. M. E. 1931. évi működéséről — — — — —	97
<i>Gróf Wass Béla</i> : Elnöki megnyitó az E. M. E. 1932. február 28-án tartott közgyűlésén — — — — —	94

Bibliografia:

Ferencki Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év 362

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi Szakosztályának közleményei:

<i>Balogh Ernő:</i> A meziádi „Czárán” cseppkőbarlang	— — — —	40
<i>Bányai János:</i> Udvarhely vármegye iszapforrásai	— — — —	1
<i>Bányai János:</i> A hargitai opálbarlang	— — — —	54
<i>Szádeczky K. Gyula:</i> Oligocenkori trachyt-vulkán nyoma Kolozsvár határában	— — — —	19
<i>Szádeczky K. Gyula:</i> A helvetien transgressió konglomerátja és sarmatien kavicsok Kolozsvár környékén	— — — —	25

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei:

<i>Koleszár László:</i> Dr. Török Imre (1885—1932.)	— — — —	15
<i>Pártos Ervin:</i> A bőrgyártással kapcsolatos betegségek	— — — —	23

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES

DEPARTMENT OF CHEMISTRY

PH.D. THESIS

THE CHEMISTRY OF THE HYDROLYSIS OF ESTERS

BY
JAMES H. HARRIS

A THESIS SUBMITTED TO THE FACULTY OF THE DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES IN CANDIDACY FOR THE DEGREE OF DOCTOR OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF CHEMISTRY
UNIVERSITY OF CHICAGO

CHICAGO, ILLINOIS
1954

UNIVERSITY MICROFILMS
SERIALS ACQUISITION
300 NORTH ZEEB ROAD
ANN ARBOR, MICHIGAN 48106

Báró Eötvös József utazásai Erdélyben.

Felolvasás az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészeti-, nyelv- és történet-tudományi szakosztályának 1931 január hó 29-én tartott szakülésén.

Irta: Dr. Kristóf György.

I. Bevezetés.

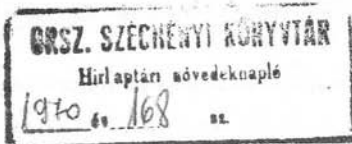
Egy élő hasonlat. Mit tanult és mit tudhatott Eötvös Erdélyről?

Az élet gyakran hübb, éberebb filológus, mint akármelyik szaktudomány. Egy-egy találó gondolat, megragadó hasonlat, noha könyvek nem őrzik, fölszáll és tovább él az ajkakon, ha csupán ajakról szállt el, de szívekben is, ha szívből, őszinte meggyőződésből, benső megértésből pattant elő . . .

A jelen század második lustrumában, báró Eötvös József halála után majdnem négy évtized múlva, az erdélyi ág. evangélikus szász püspök, Teutsch Frigyes, Erdély multjának kiváló ismerője s az erdélyi szász nép és szász ág. ev. egyház történetének külföldön is nagyra becsült monográfusa, egyházvizsgálattal kapcsolatos püspöki hivatalos körútja rendjén meglátogatta Szászvárost is, ezt a nyelvileg és felekezetiileg nagyon sokszínű helységet. Szokás szerint megjelentek előtte üdvözlő tiszteletük kifejezése végett a város különböző anyanyelvű és felekezetű erkölcsi és társadalmi testületei. E tisztelgő küldöttségek között természetesen ott volt az ősrégi református Kún-kollégiumé is. A szászok nagytekintélyű püspöke és a szász nép kitűnő történetírója a gyökeresen magyar tanintézet küldöttségének üdvözlő beszédére báró Eötvös József szavaival felelt, mondván, hogy a tudomány olyan, mint egy nagy hegy. A különböző nemzetek és felekezetek különböző pontról kiindulva s különböző úton, de mindnyájan a hegyre felmenni törekcsenek. Minél magasabbra jutnak a hegyen, annál többet látnak. S mikor a csúcsra feljutnak, egymással találkoznak s kézfogással köszöntik egymást. Kívánta, hogy mihamarabb eljusson a magyar és szász nemzet a tudomány csúcsára, hogy ott barátilag kezét szoríthassanak.

... Csak akinek alkalmá volt egyes lakosságú s különböző felekezetű vidéken jó szándékkal s nemes elgondolásokkal részt venni a közösség társadalmi és politikai nyilvános életében, az tudja és érzi át

Erdélyi Múzeum 37. évfolyam.

igazán, hogy mennyire találó, szemléletes és mennyire bölcs és igaz e hasonlat. Reám egyenesen feledhetetlen hatást tett. Csak az lepett meg, hogy a szász püspök Eötvösnek olyan mondására hivatkozott, amelyiket én nem ismertem, amelyikre Eötvösnél nem emlékeztem. A fiatal s becsvágygal telt magyar irodalomtanár érthetően röstelkedett magában ismereteinek hiányossága miatt. Mi sem volt természetesebb, minthogy neki feküdt Eötvös összes műveinek: kereste, meg akarta találni valamelyik kötetében, valamelyik művében a hivatkozott hasonlatot. Hasztalan, mert e hasonlat az összes művekben nincs benne, fel nem található. Nem hivatkozik rá sem a Voinovich, sem a Ferenczi Zoltán Eötvös életrajza.

Pedig e megörökítésre nagyon is méltó és érdemes hasonlat valóban Eötvös mondása, eredeti hasonlata, tőle származik. 1859-ben használta Eötvös Erdélyben, Besztercén, a szász honismertető egyesület (Verein für Siebenbürgische Landeskunde) évi nagygyűlésének egyik ünnepi lakomáján német nyelven mondott pohárköszöntőjében. Mivel a beszéd, melyben alkalmazta, csak rövid pohárköszöntő-áldomás, talán azért nincs felvéve az összes művek gyűjteményes kiadásába. Meglehet, azért sem, mert nem a szerző által leírt, csak hallomás útján feljegyzett szövegezésben maradt ránk a Kolozsvári Közlöny c. akkor egyetlen erdélyi magyar napilap egyik hasábján, a besztercei vándorgyűlésről szóló tudósításban. De íme fennmaradt és élt. Sőt nemcsak a szász püspök és történetíró tudatában élt, aki talán a besztercei gyűlésen szintén jelen volt atyjától hallotta, vagy talán a Nagyszebenben megjelenő Siebenbürg. Bote (mely szintén felemlítette röviden Eötvös hasonlatát) egykori hasábjáról¹ emlékezett rá, hanem fennmaradt és élt, mint később tapasztaltam, több szász szellemi munkás és közéleti férfiú emlékeztében is.

Maga ez az egyetlen, de élőnek mondható kapcsolat is eléggé indokolja az Eötvös József és Erdély között kifejlődött viszony részletesebb számbavételét. Pusztán külső adatok elősorolása is igazolná, hogy e viszony sokkal több, mint formáság, alkalmilag felvetődő szerep elmondás. Eötvös kereste és felhasználta az alkalmat, hogy megismerje Erdélyt, Erdély sajátos körülményeit, s amit megismert, azt az igazi kultúrpolitikus bölcseségével értékelte is. Viszont Erdély is szeretettel és rajongó várakozással figyelte Eötvös működését s köszöntötte személyét, valahányszor csak Eötvös Erdély földjén megjelent. A külső adatok felsorolását azonban szerencsés vagyok benső bizonyítékokkal, Eötvösnek gr. Mikó Imréhez, Erdély Széchenyijéhez, írt leveleivel, ez ismeretlen levelek közlésével is tartalmasabbá tenni.

E levelek eredetije Eötvös sajátkezű írásában az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonában a Mikó Imre levelezésében van. Értékük abban

¹ „Baron von Eötvös [brachte] einen geistreichen Toast auf die sächsische Nation, in welchem er das Streben der Kulturnationen mit dem Vorwärtsschreiten Derjenigen verglich, die von verschiedenen Seiten zu der Höhe eines grossen Berges hinaufklimmen. Je höher sie emporkommen, desto näher kommen sie einander.“ L. Siebenbürger Bote. 1860. évf. 670. l.

áll, hogy gazdagítják az ismert Eötvös-levelek aránylag csekély számát.² De áll s főleg abban áll, hogy pontos adatszerűséggel világítják meg az Eötvös közjogi felfogásának egyik nevezetes s következményeinél fogva nagyon is fontos forduló pontját, mindenek felett pedig Eötvösnek Erdélyben tett három utazását, Erdélyhez való egész viszonyát.

E viszony tanulmányozása rendkívül érdekes és tanulságos nemcsak konkrét, az egyéni élet és jellemrajz teljességéhez hozzátartozó adalékképpen, de mint általános és régi, kereken másfélszázad óta állandó s később, napjainkig sem egészen megszűnt szellemtörténeti jelenség is. Egy történeti értékű életfolytatás rekonstrukciója — s az Eötvös élete kétségtelenül ilyen — hiányos, ha nem foglalja magában mindazokat a mozzanatokot, amelyek a tárgyalt személyiség tevékenységére vonatkoznak. Azonban még a biográfusnak kötelessége sem merül ki csak az adatok hiánytalan számbavételével. Épen a legsajátosabb, az egyéni elemeket magyaráznia is kell. Magyarázat keresés közben kérdések támadnak. A jelen esetben ilyenek: mit tudhatott, tanult Eötvös Erdélyről, mi volt a célja és mik a következményei Erdélybe tett útjainak, miért kellett megtörténniök ez utaknak? A felelet keresés szükségképpen együttjár a más, a több írói életrajzokban előforduló hasonló jelenségekre eszmélkedéssel is. És ekkor az egyéni vonatkozásban feltett kérdések foglalósága kitágul általános problémává: mi volt az az állandó kényszerítő ok, amelynek következményeképpen más írók életrajzában is előfordulnak az Eötvöséhez hasonló sajátos jelenségek, erdélyi utazások?

Az általános vonatkozásban feltett probléma vizsgálata rendjén aztán lépésről-lépésre kényszerűleg közelednünk kell, mint egykor a szerecséslen Oidipusnak, a lesújtóan nyers valóság felismeréséhez, mely a rejtélyt egyéni és szellemtörténeti kapcsolatban egyaránt megoldja: Magyarország, a magyarországi politikai és szellemi élet vezető férfiai, mértékadó egyéniségei nem ismerték Erdélyt. Eötvös—Oidipus e sajátos, érthetetlennek tetsző szfinkszról a következő szavakkal tesz keserű vallomást, még pedig nem is a messzi távolból, hanem második erdélyi útja után a gróf Mikó Imréhez 1860. szept. 4-én írt levelében: „Erdély állapotjai Magyarországon sokak előtt ismeretlenek s igen kevés található, ki régi törvényes viszonyaitokat, az egyes családok és vidékek érdekeit tisztán fogná fel...”

E ma már több mint másfélszázados problémának, mint általános szellemtörténeti jelenségnek elemzését és kifejtését más alkalomra

² A Voinovich szerkesztette báró Eötvös József: Összes munkái-nak XX. kötetében közölt Eötvös-levelek száma 101; a Magyar Paedagogia 1913. évf.-ban megjelent 1. levél; az Egyet. Phil. Közlöny 1914. évfolyamában Zolnai Béla Eötvösnek német tudósokhoz német nyelven írt 3 levelét közli; Gesztesi László a Magyar Figyelő 1913. évf. III. k. 5-öt; van még pár Eötvös-levél a Budapesti Hírlap 1913. é. 153. és 215. számában is. Legújabban Morvay Győző közölt (Irodalomtört. Közlemények 1929. és 1930. évf.) 29 Eötvös-levelet, melyeket mind az apa intézett fiához, Lorándhoz, s amelyek rendkívül becses, nevelési célra is kitűnően felhasználható anyagot tartalmaznak. Mindössze sem tesz ki másfél százat az eddig ismert Eötvös-levelek száma.

tartva fenn, most csak mint egyéni sajátosságot vizsgálom Eötvös pályája keretében s az ő erdélyi utazásainak ismertetése rendjén.

Mindenekelőtt, mint önként jelentkező előfeltétellel az itt következő megértéséhez, tisztában kell lennünk azzal, hogy mit tudhatott, tanulhatott Eötvös Erdélyről a szülői házban, iskolai nevelése rendjén mindaddig, míg tanulmányai végeztével kilépett az életbe.

A báró Eötvös családnak Erdéllyel s az erdélyiekkel kapcsolatai nem voltak. Az Eötvös család Bereg- és Szatmár megyékben volt törzsökös. Itt volt birtoka s a családtagok is e két vármegye, főként pedig Szatmár életében szerepeltek, jobbára azonban csak a XVIII. sz. elejétől, az erdélyi nemzeti fejedelemség megszűnésétől kezdődőleg. Bereg- és Szatmár megyék régebben, a XVII. sz.-ban sokszor jutottak az erdélyi nemzeti fejedelmek érdekkörébe. 1711-től kezdve azonban még a szomszédos vármegyéknek sem kellett sokat törődniök azzal, mi történik Erdélyben. E mellett az Eötvös családnak vérségi kapcsolatai sem voltak Erdélyben. Adataink tanúsága szerint az Eötvös-család nem adott Erdélybe sem völegényt, sem menyasszonyt, de ilyet nem is keresett. Így hát a családban Erdélyről különösebb, közvetlenebb szó nem is esett. Nem különösen az Eötvös Ignácban, hősünk apjának házában, kinek már a birtokai, hivatalnokoskodásai is jóval távolabbra estek Erdélytől, s akinek felesége, költőnk anyja, már nem is volt magyar, hanem westfáliai német, aki magyarul soha sem tanult meg, műveltségében, gondolkodásában német nő maradt.³ Vegyük hozzá az apa, Eötvös Ignác, közismerten aulikus felfogását s akkor meggyőzően áll előttünk a való: ebben a családban, ilyen környezetben Erdély aligha volt beszéd-tárgy is. Előbb és többször fordulhatott elő tán Galicia vagy Bukovina is, mint Erdély, amely a birodalomnak olyan kicsi tartománya, hogy nem is számít.

S vajmi keveset tanulhatott Eötvös Erdélyről az iskolában is. Az iskolai földrajz-tanítás ebben a korban még minimális. S hogyan jutott volna abban a szűk keretben megfelelő hely Erdély földirata számára? Hiszen mi je volt az impériumnak, az osztrák császárságnak ez a legkeletebbre eső tartományocskája? Elég volt tudni, hogy van. Legfőbb még annyit taníthattak róla, hogy aranyban, ezüstben, sóban gazdag. De hát Istenem, hány tartománya van még a császárnak Európában? A néprajzi leírás sem volt több ennél. Jó, ha az itt lakó nemzeteknek legalább a nevét fölemlítették. Egyetlen dolog volt, amit Erdélyről tudni kellett az, hogy a császártól függő katonai parancsnokság Nagyszebenben székel. Valószínű, hogy valamivel jobb volt a helyzete Erdélynek a történelmi oktatásban, legalább az 1711-ig terjedő időket illetőleg. Akármennyire szűken s akármennyire mostoha felfogással tanították az iskolában Magyarország történetét, Erdéllyel is kellett foglalkozni már csak azért is, mert Erdély néha nemcsak Magyarországgal viselt háborút, de magának a császárnak is okozott kellemetlenséget mindaddig, míg aztán a Leopoldi diploma rendet nem teremtett. Azóta

³ Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József*. 91. l.

Erdély nagyfejedelemséggé fejlődött a Habsburgok kegyességéből s megszabadulva a töröktől, a szebeni császári katonai parancsnok és a Bécsben székelő kancellária gondviselése mellett bölcs és békességes kormányzásban részesül.

A régebbi múltnak némi vázlatos sejtetése, a jelen helyzetnek egyszerű közjogi megnevezése, mindössze ennyit tudhatott, tanulhatott Eötvös Erdélyről a középiskolában, sőt az egyetemen is. Mert Erdély Magyarországra nézve is külön állam volt. Az uralkodó szempontjából meg épen jelentéktelen tartományocska.

Az életbe kilépő Eötvös az eszmék és elvek embere volt. Doktriner természetét mutatja az, hogy megszerzi ugyan az ügyvédi diplomát, bár érzi, tudja, hogy nem fogja használni. Fejér megyében, meg a kancellárián hivatalt vállal, de onnan hosszabb időre eltávozik Pozsonyba hallgatni az országgyűlési tárgyalásokat, utóbb pedig hivataláról, melyet különben is csak atyja kívánságára foglalt volt el, rövidesen lemond. Költészettel foglalkozik, történettudományi meg jogi kérdésekbe (*Szegénység Irlandban, Zsidók emancipációja, Vélemény a fogházjavítás ügyében*) merül el. Rengeteget tanul könyvekből, amelyekben azonban magyar viszonyokról alig van szó, Erdélyről még kevésbbé. És tanul közvetlenül is emlékezetes utazása (1836—7) alatt, amely azonban még távolabbra vitte Erdélytől. Ismerve tanulmányait, utazását, költői, hírlapírói és tudományos műveit, hivataloskodását, országgyűlési beszédeit, barátait és egész környezetét, semmi kétségünk nem lehet abban, hogy a doktriner Eötvös reális Erdélyismerete a nagy iskolában, az életben sem vált sokkal gazdagabbá, mint volt eladdig. A hiányt a költő, az eszmék embere nem nagyon érezte. Nincs is szüksége rá az olyan kiválóan bölcselő elmének, mint amilyen Eötvös, akinek intuitív szemlélete tisztán és helyesen tudta összefoglalni az egyes jelenségeket, habár közöttük néha, napsugár még nem járván, árnyék volt és aki tudott érvényes igazságokat felismerni s azokról helytálló, rendszeres összefüggést szerkeszteni a nélkül, hogy kénytelen legyen hitetlen Tamásként minden egyes konkrétumot újjával kitapogatni. Reális, helyszíni, közvetlen ismeretre a gyakorlat emberének van szüksége.

Ennek következtében nem feltűnő, hogy Eötvös minisztersége előtt, általában a szabadságharcot követő abszolutizmusig, Erdéllyel közvetlenebbül meg nem ismerkedett. Amit azonban megismert, azt jól és helyesen ismerte meg.

Egy Háromszék vármegyében született. Nagyenyeden tanult s utóbb a magyar névnek a nemzetközi, de különösen az angol tudományos világban is becsületet kivívó székely diák az, akinek pályafutásával, jellemzésével kapcsolatban Eötvös először foglalkozott konkrétan Erdéllyel, Erdély külön, sajátos helyzetével s az egyetemes magyarság keretében fennálló fontosságával. Körösi Csoma Sándor ez a férfiú. A Magyar Tud. Akadémiában 1843 okt. 8-án Eötvös mondott felette emlékbeszédet, a maga nemében legszebbet, minden tekintetben klasszikusat.

Ez emlékbeszéd művészi formája, gazdag gondolati tartalma, fennkölt felfogása sokkal nyilvánvalóbban ismeretes, semhogy szükség volna

emlékezetbe idézésre. A kitartó akarathoz, az önzetlen haza- és tudományszeretetnek valóságos apotheozisa közben mutatja fel a beszéd Kőrösi Csoma lelki nagyságát, méltatja tudományos kutatásait s koszoruzza meg nagyszerű példaadását. Ez eszmei szempontok művészi kifejezése mellett kellemesen érintette és érinti még ma is az erdélyi ember lelkét az, hogy Eötvös, ami keveset akkor tudni lehetett a Kőrösi Csoma családi viszonyairól, enyedi tanulmányairól, mindazt érezhetőleg és pontosan ismerte, s hogy pl. az enyedi Bethlen-kollegium szellemét, melytől Kőrösi akarata szikrát fogott, hűen és igazán szemléltette.⁴

Eötvös Erdély problémájával teljes közvetlenségében is foglalkozik mindjárt beszédének bevezető részében. „Kőrösinek hazája Erdély — úgymond. Ha az országok politikai felosztását, ha földleírási kézikönyveinket tekintjük, ő nem honfitársunk.“ Majd Erdélynek akkor is fennálló tényleges különállásával szemben kérdi Kőrösiről: „... De midőn a gyermekszív elődei emlékénel először feldobogott, midőn az ifjú az ősök ismeretlen honát keresve útnak indult: nem a mi elődeink nyomdokát kereste ő? Mi vala az, mi lelkét föltartá, annyi sanyaruságok között, mi őt veszély s szenvedésektől környezve csüggedni nem hagyá? Nem azon remény volt-e ez, hogy majdan évek után, Ázsia határain, a góbi puszta, vagy ott, hol a Himalaya csúcsai az ég felé nyúlnak, fel fogja találni azt a népet, mely nyelvén, a mi nyelvünkön szól, melyben vérét, a mi vérünket ismerheti el, melynek fiait kebléhez szorítva, másfél ezrednyi elválás után magyar magyarral ismét ölelkezhetik!“ Az egész magyarság etnológiai egységére, dicsőséges és szenvedésekkel telt közművelődési multjára utalással állapítja meg, hogy annak a Kőrösi Csoma Sándornak emléke, „ki óriási szeretetében nem Magyarország és Erdély, de népünknek a széles világ bármily részében lakó gyermekeit fogta körül“, bár Erdélyben született, mégis a magyarság egyetemének drága kincse. Beszédének idevágó részében van egy időszerű gondolati tartalom, mely az akkori politikai törekvéseknek megfelelően a két külön haza unióját hangsúlyozza. De van egy mélyebb történetbölcseleti, egy sub specie aeterni elem is, mely szintén világosan felismerhető s amely ellentétben amazzal, mindenkor, tehát ma is időszerű s az is marad örökké, t. i. a magyarságnak politikai határok által el nem korlátozható ethnologiai, nyelvi és közművelődési összetartozása, melynek épen Kőrösi Csoma élete és emléke a legszebb bizonyítéka.

Elég, hogy Eötvösnek ez az emlékbeszéde minden sorban, minden szóban telítve van őszinte Erdélyszeretettel, Erdély múltjának és jövődjének rokonszenves, megértő megítélésével. Kőrösi önzetlen alakja csakugyan alkalmas arra, hogy annak a lelkében, ki őt tanulmányozza, szeretet támadjon egész Erdély iránt. És alkalmas arra is, hogy a Kőrösi Csomával foglalkozó tudós, író, személynél meleg szeretettel vegye körül Erdély egész magyarsága. Eötvös meleg szeretettel magasztalta Erdély kitűnő fiát, Erdély is szeretettel gondolt az őshazát

⁴ Nem rajzol szálnalmas torzképet, mint egyik modern regényírónk, Szántó György *A bölcső* c. regényében. (I. Budapesti Szemle, 214. k. 303—6. l.)

kereső székely diák emlékének áldozó, fenkölt lelkű tudósra és művészire szónokra, ki az unitárius vallás ügyében is szót emelt az országgyűlésen.

Eötvös szépirodalmi művei közül nagy regénye, *Magyarország 1514-ben* (1847), az egyedüli, amelyikben Erdélynek is részt juttat. A főhős Dózsa György mindenestől erdélyi, de maga a cselekvény egészben Erdély határain kívül megy végbe s így a regényben Erdély szerepe mellékes. Kétségtelen azonban, hogy e kiváló történeti regényünk anyagának tanulmányozása és megírása közben Eötvös Erdélyismerete nagy mértékben gyarapodott.

A szabadságharc előtti évekből más konkrétebb érdeklődésre Erdély iránt Eötvös pályájában nem akadunk. Az uniót is kimondó 1847—48-i törvények érvényessége Erdélyre is kiterjedt, valamint Eötvösnek, az első felelős közoktatásügyi miniszternek, kezdeményezése és törvényjavaslatai is. Most már ugyancsak szükségessé vált a gyakorlati politikus számára a közvetlen Erdélyismeret. Ennek belátása készítette arra, hogy államtitkárául a híres enyedi professzort és erdélyi politikust, Szász Károlyt, neveztesse ki. Csakhogy törvényjavaslatai, kezdeményezései nem igen lépték át az akkori idők ideális eszmevilágának határát s a gyakorlati megvalósulásnak, az alkalmazásnak és a végrehajtásnak pedig még a kezdetéig se jutottak el. Így tehát konkrétebbé, közvetlenebbé a kapocs Eötvös és Erdély között még most sem válhatott. Közelebb jutott ugyan Eötvös Erdélyhez, de még nem jutott el Erdélyig. A közelebb jutást nemcsak az irodalmi könyvek tanulmányozása fokozta, hanem azoknak az erdélyi származású íróknak és politikusoknak élőszóbeli előadása is, akikkel együtt munkálkodott az irodalomban, együtt küzdött a politikában, mint Kemény Zsigmond, Wesselényi és mások.

Közelebb jutott Erdélyhez a szabadságharc leveretése után, az abszolutizmus idején megjelent politikai dolgozatai által. Erdély sorsa és helyzete szeme előtt lebegett, ott kellett lebegnie akkor is, midőn a XIX. század uralkodó eszméiről írta nagy történetbölcséleti művét, de még inkább akkor, mikor megszerkesztette a kérdések gyakorlati megoldásával foglalkozó magvas röpiratait, mint amilyen az *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich* (1850), *Garantien der Macht und Einheit Österreichs* (1859) stb. Hiszen nemcsak Magyarország, de vele együtt Erdély is ott szerepelt fontos tényezőként és megoldatlan problemaként az akkori nemzetiségi és államjogi vitatkozásokban, ideiglenes és definitív provizoriumokban. Elhanyagolható mennyiségnek tekinteni Erdélyt lehetetlenség volt. Eötvös bizonyára nem is tekintette annak. Bizonyítja ezt az is, hogy ebben az időben kapott kedvet és érlelődött meg szándéka, hogy személyesen is ellátogasson Erdélybe, s azt, vagy legalább egy részét utazás közben közvetlenül is megismerje, tanulmányozza. Már 1857 nyarán a gróf Mikó Imréhez írt legelső fennmaradt levelében,⁵ amelyben a tanulmányútján Erdélybe és Kolozsvárra is ellátogató Mommsen számára kér Mikótól támogatást, azt írja, hogy „...„most csak azt sajnálom, hogy nem mehetek levelem helyett s a német tudóst nem mutathatom be személyesen.“

⁵ Közltem az *Egyet. Phil. Közlöny*, 1930. évf. 135—6. l.

II. Az első erdélyi út: a magyar tudományosság egységéért.

Eötvös és Mikó. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása. Eötvös Kolozsvárt az Akadémia képviselőjében. Kiindulásul csak a 48-i törvények szolgálhatnak.

Mégis Eötvös első erdélyi útját nem mint szívesen látott barát, nem mint egyszerű magán ember, hanem mint a Magy. Tud. Akadémia alelnöke s képviselője, tehát mint hivatalos személy tette meg, de az említett levél kelte után csak jó két év múlva, 1859 nov. végén. Ennyit kellett várni, hogy csakugyan útra kelhessen Erdélybe. Bármennyire is élt benne a vágy, időre volt szükség, hogy ismeretsége Mikóval őszinte személyes barátsággá érlelődjék. Eötvösnek ugyanis Erdélyben élő barátjáról, ki őt oda hívja-hivogassa, Mikón kívül nem tudunk. Mikóval is csak most, az abszolutizmus idején ismerkedhetett meg. Összehozta őket törekvéseiknek rokonsága s az a tény is, hogy mindketten keresték az Ausztriával kiegészítésre lehetőségeit a sikernek nem teljes reménytelenségével. Mert mindketten már csak multjoknál fogva is az u. n. possibili férfiak közé tartoztak, akiket a kormányzat nem fogadott már eleve bizalmatlansággal, sőt akiknek véleményére maga Bécs is többször kíváncsi volt. Arra kell következtetnünk, hogy Eötvös és Mikó többször folytattak személyes eszmecsereket a fennálló politikai helyzetről, de irodalmi és tudománypolitikai teendőkről is, miközben mind melegebb és melegebb személyes vonzalom kapcsolta őket össze. Ne feledjük, hogy Eötvös ez időben az Akadémia alelnöke, Mikó pedig az erdélyi tudományos, irodalmi, gazdasági megmozdulásoknak irányító vezérembere. Így és ezek alapján aztán egészen természetes, hogy Eötvös 1859-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület alakulógyűlésére az Akadémia képviselőjében megjelenni készséggel vállalkozott. Már volt barát, ki a rokon gondolkozásuak élén szívesen várta s az alkalom is mindenképen érdemes és méltó volt arra, hogy útja tartalmassá váljék.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása ugyanis az abszolutizmus korabeli erdélyi magyarságnak időben is első és érdemben is oly nagyszerű társadalmi életmegnyilvánulása, hogy hozzá fogható sem előtte és — sajnos — utána sem található.

A magyar tudományosság megszervezésének szükségességét először Bod Péter hangoztatta Ráday Gedeonhoz írott egyik levelében. Azóta Erdélyben országgyűléseken és társadalmi téren többen és többféle próbát tettek. Legkitartóbb szívósággal, tudatossággal és legtöbb eredménnyel tevékenykedett, mint tudjuk, Aranka György. Mivelhogy az uralkodó az országgyűlés határozatát (1791) törvénnyé válni nem engedte, a Nyelvmívelő, majd a Kéziratkiadó társaságok keretében iparkodott Aranka megvalósítani egy oly szervezetet, mely egyrészt gyűjti a történelmi emlékeket (múzeum), másrészt a feldolgozó tudományt, magukat a tudósokat is céltudatosan irányítja (akadémia). Aranka után Döbrentei is kísérletezett, de ő még kevésbé tudta keresztülvinni a vég-

leges megszervezést. A gondolat azonban, hogy kell létesíteni anyaggyűjtő intézetet s tömöríteni kell a tudósokat, nem pendült el. A legderekabban állandóan foglalkoztak a megvalósítással. A két gróf Kemény — József és Sámuel — nagyértékű adományozása a múzeum-kérdést újra az erdélyi országgyűlés színe elé vitte. 1842-ben ismét törvényt hozott az országgyűlés. De az uralkodó szentesítését épügy nem nyerte meg ez se, mint az 1791-i javaslat. 1845-ben, majd 1847-ben s végül 1848-ban is szóba került a múzeum ügye, de szintén eredménytelenül.

Az abszolutizmus éveiben gróf Mikó Imre megvalósította azt, ami előtte sem az egyeseknek, sem az országgyűlésnek nem sikerült. Ő az erdélyi múzeum megalapítója, megteremtője. Természetesen megalkotta nem országgyűlésileg, hanem tisztán társadalmi úton, nem a kormány támogatásával, az állam segítő kezének pártfogásával, hanem a kormányoknak csupán nagynehezen kikönyörgött kegyes engedélyével és a magyar társadalom, de főként és elsősorban a maga olyan bőkezű áldozatkészségéből és fejedelmi adományával, amelyért méltán kiérdemelte és kapta az Erdély Széchenyi Istvánja megtisztelő jelzöt.⁶

Nem célunk, nem is feladatunk elmondani az E. M. E. megalakulásának történetét, sem pedig részletesen méltatni annak jelentőségét. Számunkra e helyen elegendő ismételt hangsúlyozása annak, hogy az egyesületnél jelentősebbet Erdély magyarsága a maga erejéből társadalmi úton és társadalmi eszközökkel sem azelőtt, sem azután nem alkotott. Ennek következtében az ünnepélyes megalakulás ténye határtalan örömmel volt a napja az egész erdélyi magyarság számára. De résztvett az örömben s méltányolta az új tudományos intézetet az egyetemes magyarság is. Az abszolutizmus éveiben vagyunk, amikor a már előbb megalakult rokon magyar intézmények (Akadémia, Kisfaludy-Társaság) vagy sehogy, vagy csak bénán működhettek. És Erdélyben vagyunk, ahol a magyarságnak kollektív, erőket összegyűjtő szerve még a megelőző korban is alig volt az egyedüli Erdélyi Gazdasági Egyesületen kívül. És most végre a Mikó buzgolkodására és bőkezű alapításából megalakulhatott állami támogatás nélkül, sőt az állami tényezők részéről bizalmatlansággal telt légkörben az az egyesület, mely hivatva volt a Nemzeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia egyesített feladatát betölteni. Hogyne örvendett volna hát minden magyar szív Erdélyben és Magyarországon egyaránt!

Az őszinte örvendezők közé tartozott a Magyar Tudományos Akadémia is. Méltatlan is lett volna, ha nem így történt volna, ha az erdélyi megmozdulást kicsinylőleg veszi tudomásul, vagy éppen féltékenyke-

⁶ Az Erdélyi Múzeum Egyesület történetére vonatkozólag I. Szilágyi Sándor: *Az Erdélyi Múzeum előzményei*. Budapesti Szemle. 1859; Jakab Elek: *Az Erdélyi Múzeum-Egylet alakuló gyűlésén*, u. o.; *Az E. M. E. és a Múzeum*. Kolozsvárt. 1910. (A félszázados fennállás alkalmából szerkesztett díszmű); Kelemen Lajos: *Az Erdélyi Múzeum előzményei*. Erdélyi Múzeum, 1909. évf. 353—375. l.; U. az: *Az E. M. E. multja és jelenje*. Kolozsvár, 1913.

Mikóra vonatkozólag I. Erdélyi Pál: *Gróf Mikó Imre emlékezete*. Kvár. 1911; Kristóf György: *Erdély Széchenyi Istvánja*. Erdélyi Irodalmi Szemle, 1929. évf. 328—337. l.

dik. Ez csökkentette volna az új tudományos egyesület tekintélyét, létrehozóinak lelkesedését, az iránta táplált bizodalmat és várakozást, s zavarólag hatott volna a magyar tudományosságra s azon túl s azon át magára a magyarság egész gondolatvilágára. Nem ez történt. Az Akadémia ugyanis az újszülött rokon sarjadékot nem fanyalagva, de bízó örömmel fogadta s ennek jelentőségét, hivatását félre nem ismerve, mint saját testvérét s leghivatottabb munkatársát üdvözölte. Ahogy várni lehetett s ahogy tényleg Erdély számított is rá. Az Akadémián kívül üdvözölte az E. M. E-t a Magyar Nemzeti Múzeum, a Természettudományi Társulat, a Földtani Társulat. Sőt üdvözölte két rokonecély erdélyi szász egyesület is, a Verein für Siebenbürgische Landeskunde és a Siebenbürgischer Verein für Naturwissenschaften (a románság Astraia csak a következő évtizedben alakult meg).

Mindenfelől megértéssel, bizalommal üdvözölték az E. M. E-t. Előszörban a Magyar Tud. Akadémia felelt testvéries meleg örvendezéssel már előzőleg is, a Mikó október 24-én kelt hivatalos meghívójára . . . . „Beteljesedve látjuk — úgymond — kedves testvérhazánkknak közel hetven év óta annyiszor nyilatkozott forró óhaját, hogy végre valahára tudományos középponttal bírjon. De beteljesedve látjuk . . . e nemzeti Akadémia közös óhaját is: Jól tudva, mily hathatós eredményeket várhat egy ilyen tudományos egyesülettől az összes magyar tudományosság, mily lényeges segedelmekkel biztatja akadémiánkat is a vele teendő kézfogás . . .

Tisztelve azon hazafiakat, kik e sokat ígérő alkotmányhoz összehordták a köveket, tisztelve azokat, kik abban az új élet világát meggyújtani szövetkeztek: Megkértük és kiküldtük képviselőinkül b. Eötvös József urat, e tudományos Akadémia alelnökét, Bartakovics Albert egri érsek urat, Akademiánk igazgató tanácsosát, úgy Danielik János apát, Csengeri Antal és Kovács Gyula urakat tiszteleti, rendes és levelező tagjaink sorából, hogy személyes kifejezői legyenek hazafiúi részvevő örvendezésünknek és atyafias kézfogásunknak . . .“⁷

Valóban az idősebb testvér buzgó örvendezését, biztató bizalmát, a magyar tudományosság és irodalom egységes szellemét képviselte és fejezte ki az Akadémiának nemesak ez üdvözlő átirata, hanem a megalakulás ünnepélyén megjelent küldöttség is. Ennek vezetője báró Eötvös József volt, az Akadémia alelnöke, tagjai pedig az átiratban jelzett tagok, de Bartakovics Béla nélkül.

Az Akadémiában, hol Mikó csak ép e napokban, nov. 1-én foglalt széket *Erdély különválása* c. értekezésével, a nov. 7-i gyűlésen Kubinyi Ágoston tett formális indítványt, hogy az Akadémia az E. M. E. alakuló gyűlésre a már elhatározott írásbeli üdvözlésen felül bizottmányt nevezzen ki jelül a barátságnak és szeretetnek. A kitérő örömmel elfogadott indítvány értelmében a küldöttség tagjaiul jelöltettek ki: báró Eötvös alelnök, Bartakovics Béla, Danielik János, Kubinyi Ágoston

⁷ Az Akadémia üdvözlő iratából. Kelt. 1859 nov. 1-én. L. Az Erdélyi Múzeum-Egyelet Évkönyvei I. köt. (szerk. Brassai S.) 23. l.

ton, Lukács Móric és Toldy Ferenc, az akkori hírlaptudósítások szerint. E névsor azonban több változáson ment át. Toldyt betegség verte⁸ le s Lukács Móric sem tudott résztvenni. Nov. 15-én Eötvös azt írja Mikónak (I. sz. levél), hogy kivülről Bartakovics, Kubinyi, Csengeri és Tóth Lőrinc vesznek részt. A valóságban Eötvös, Danielik, Csengeri és Kovács Gyula érkeztek meg Kolozsvárra nov. 22-én este. A küldöttség tagjai egytől egyig súlyos, tisztelt egyéniségek s így maga az egész küldöttség is mindenképen méltó volt az alkalomhoz. Eötvös egymagában is méltán képviselte volna az Akadémiát. A nagytekintélyű képviselőből Bartakovics Béla kényszerű elmaradása mégis lehangoló hatást keltett. Ugyanis Eötvös mellett Bartakovicsot, a hajlíthatatlan és rendkívül népszerű egri érseket, várta leginkább Kolozsvár. „Tiszteletére nagy előkészületek voltak intézve mind a város, mind az egylet részéről; a kath. és protestáns iskolák ifjúsága, az egylet és a város fényes küldöttséggel állott készen ő fmg. fogadására s gr. Mikó ő excja tartott volna üdvözlő szónoklatot.“ Bartakovics népszerűsége s az erdélyiek vágyakozása őt szemtől-szembe látni, az akkori politikai helyzetből s Bartakovicsnak többek között a protestáns patenssel kapcsolatos szabadelvű és alkotmányos magatartásából érthető. Ezért „vette sajnálattal s nagy szenzációval mindenki, hogy az oly nagy tisztelettel várt érsek ő Excja nem jelent meg.“⁹ Elmaradásának okát az akkori lapok nem jelezték.

A küldöttséget Kolozsvár s Erdélynek nagy számban összegyűlekezett magyarsága így is tüntető lelkesedéssel fogadta. „Minden ajkon az ő nevük volt. Mindenki őket vágyott látni“ írja Jakab Elek. Este a piacteret majdnem belepő nagy sokaság fáklyásmenettel s szerenáddal tisztelte meg a küldöttség vezetőjét, Eötvöst, ki a Bánffi gubernátor házában és utódánál volt megszállva. Nagy Péter kolozsvári ref. lelkész, a későbbi neves püspök, mondotta az üdvözlő beszédet. Elragadó beszédére Eötvös meghatottan felelt. Úgy a Nagy Péter, valamint az Eötvös beszédének gondolatmenetét közölte Jakab Elek. Az Eötvösét így¹⁰: A nemes báró az üdvözlést köszönettel fogadta, örömet fejezte ki az irántuk nyilvánult rokonérzés fölött. Elmondta, hogy ők, midőn a Királyhágón átléptek, nem vendégeknek érezték magukat, nem léptek idegen földre. Úgy érzik ők, hogy testvéreik közé jöttek, hazájuk egyik részéből a másikba utaztak, ők a két testvérháza magyarságát csak egy népnek tudják képzelni. A beszédet gyakran szakította meg a harsogó éljen, jegyzi meg ugyancsak Jakab. Vala-

⁸ Toldy elmaradásának igazi oka azonban nem betegség, hanem más. „Nem bocsátkozom a feletti fájdalom fejtegetésébe, hogy ez ünnepélytől, melyen szívem és lelkem jelen lesz, személyesen el kellett maradnom. Egy az István-Társulat Encyklopédiája irányában felvállalt kötelezettség tette ezt rám nézve lehetetlenné. Azt hittem, karácsony előtt nem kerül eikemre a sor, — de biz az most került. Évek óta lestem ez örömet, de — sic fata..“ Toldy Ferenc sajátkezű kiadatlan levele Mikóhoz 1859 nov. 19-ről. Az E. M. E. Mikó levéltárában.

⁹ A Kolozsvári Közlöny tudósításai. 1859. évf. 481. l.

¹⁰ Budapesti Szemle. 1859. évf. 352. l.

mennyi egykorú tudósítás feljegyzi azt, hogy Eötvös meghódította a szíveket.¹¹

Másnap, november 23-án, folyt le a tulajdonképeni ünnepélyes megalakulás. Az Akadémia küldötteit a terembe lépéskor hatalmas éljenzéssel fogadta a gyűlés. Először Mikó beszélt. Ünnepi megnyitója nemcsak szerencsés kifejezője az ihletett közhangulatnak, de bölcs történetfilozófiai tanulmány a magyarság boldogulásának eszméiről, céljáról. Mikó után Eötvös szólalt fel, üdvözölte az Akadémia nevében az alakuló Múzeum Egyesületet. E beszédét¹² ugyanaz a felfogás jellemzi, ami az Akadémia írásos üdvözlését, t. i. a magyar szellemi élet, a magyar tudományosság egységének gondolata és öröme. A szóló örvend az új intézmény létesülésének, benne a nemzet jövőjének egyik főbiztosítékát látja. A nemzet sorsa változott, feladatai is változtak. A tudományos kifejlődésre egy középpont (az Akadémia) nem elég s így az E. M. E. megalakulása nemzeti szükség. Nem az elkülönülés eszköze, hanem egységünknek kapcsa. Az alakuló gyűlés jegyzőkönyvének hivatalos fogalmazása szerint is Eötvös beszédét nagy lelkesedéssel fogadták. Az egykori tudósítások azonban különös melegséggel említik föl a beszéd bizakodó, felemelő hatását. „Gyönyörű beszéde — mondja az egyik egykorú tudósítás —, melynek fénypontját a költői szép hasonlatok, a korszerű alkalmazás és politikai s nemzeti viszonyaink gyöngéd érintése képezték, oly jól esett szíveinknek, mintha saját érzéseinket, s gondolatainkat beszélt volna el a nagy statusférfi, mézajkú szónok s kedves költő. Könnyek kísérték a beszéd érzékenyebb helyeit s végül százszoros éljen.”¹³ Jellemző, hogy a történetíró Kövály László még ötven év multán is így emlékezik vissza: „Eötvös, a magyar Akadémia alelnöke és képviselőjétől olyan beszédet hallottunk, mely minden ember fejét egy fővel emelte.”¹⁴ Ez ünnepélyes szerepen kívül az Akadémia küldöttségének más hivatalos feladata nem volt. A három napig tartó tanácskozáson résztvettek ugyan, de csak mint hallgató vendégek. Azonban Eötvös megbízatásához mintegy hozzátartozott, hogy felszólaljon az ünnepélyes alakuló gyűlést követő lakomán. Ez a szereplése is hivatalosnak mondható, mert a nagy nyilvánosság előtt történt. A lakomán jelen volt Erdély szellemi és születési afísztokráciája s maga Lichtenstein kormányzó főherceg is. E közebeden mindjárt a lelegején felköszöntötte gróf Teleki Domokos az Akadémia küldöttségét, kérve őket, hogy vigyék meg Erdély üdvözlését annak az intézetnek, melynek virágzását minden hazafi kívánja. Eötvös válaszul Erdély hölgyeire üritett poharat,

¹¹ „...Tiszteletünk tárgya, báró Eötvös leszállott a történeti emlékü báró Bánffy-ház fénycsarnokából, a nép közé vegyült s itt köszöné meg a jó kívánatot.” Vasárnapi Ujság. 1859. 49. sz. 583. l.

¹² Megjelent a Kolozsvári Közlöny és a Vasárnapi Ujság hasábjain, továbbá az alakuló gyűlés jegyzőkönyvében, Évkönyvek I. k. 4–5. l. s az Összes munkái VIII. köt. 239–43. l.: *A tudományos intézetekről* címen.

¹³ Vasárnapi Ujság. 1859. évf. 49. sz. 583. l.

¹⁴ L. Erdélyi Múzeum. 1909. évf. 658. l.

mondván, hogy: „A nem régen mult szomorú időkben, midőn Magyarhon polgárainak felsőbb rétegeiben a drága nemzeti nyelv idegenné vált, ezen árva lélek Erdély hölgyeinek ajkára menekült. Mondjunk ezen alkalommal is hazafias köszönetet és éltsük Erdély lelkes hölgyeit.”¹⁵ Másnap a folytatólagos közgyűlés kezdete előtt a református és unitárius egyház férfiai: papok, tanárok és az iskolák gondnokai a két helyettes püspök, Bodola Sámuel és Székely Mózes, vezetése alatt tisztelegtek Eötvösnél, szállásán. Bodola ref. h. püspök tolmácsolta a köztisztelet érzését. Eötvös megilletődött szívvel fogadta. Válaszában dicsőítette Erdélyt, hol a vallásfelekezetek kezdettől fogva példás egyetértésben éltek s élnek. Ez egyetértés fenntartása kétszeresen szükséges azon veszélyek ellen, melyek a kereszténységet ma Európaszerte fenyegetik. Eötvös 24-én gróf Mikónál, 25-én gr. Kemény Sámuelnél, 26-án báró Radák Istvánnál vett részt ünnepi ebéden. Az estéket házigazdájánál, báró Bánffy Albertnél, töltötte. Mindenütt ünnepelték Eötvöst s az Akadémia képviselőit.

A közgyűlés lezajlása után, nov. 26-án délután négy órakor indult vissza Eötvös. Mintegy negyven kocsis kísérte ki a városból (vasút még nem volt). Mindenkinél kedves emléket hagyott maga után. Magával vitte az erdélyi magyarság forró szeretetét.

Eötvös az Akadémia dec. 5-i osztályülésén, mint a küldöttség vezetője, örömmel jelentette a E. M. E. megalakulásának megtörténtét s hálásan említette fel azt a lelkesültséget, mellyel Kolozsvárt fogadták. Ez ünnepélyes fogadtatásban biztos jelét látja annak, hogy nemzetünk érdeklődik a tudományos intézetek iránt s alaptalan az az aggodalom, hogy Erdély a tudomány terén külön akar válni. A két jelentés meghallgatása után Kubinyi Agoston indítványára az Akadémia levélben mondott köszönetet a Múzeum előljáróinak azon szeretetért, mellyel a küldöttség fogadtatott.

Íme Eötvös első útja Erdélybe. Igaz, hogy csak Kolozsvárt fordult meg, de olyan alkalommal, melynél jelen volt Erdély egész magyarsága, ennek a magyarságnak történeti multja, jelen lelkesedése, életereje és biztató jövődjéje. Jött, látott és győzött. Az a levele, melyet Pestre hazatérte után Mikóhoz írt (I. II. sz. a.) érezteti, hogy Eötvös személyét illetőleg is mennyire meg volt elégedve a kolozsvári fogadtatással. De teljes határozottsággal mutat rá látogatásának személyfölötti jótékony hatására, a nemzeti egységérzet erősödésére. S valóban ez Eötvös első erdélyi útjának szellemtörténeti jelentősége: *a magyar tudományosság összefogó, zavartalan egységének képviselete és megpecsételése.*

Eötvös most említett (II. sz.) levelében azonban nemcsak arról számol be Mikónak, hogy milyen hatást váltott ki Pesten kolozsvári látogatása, hanem jellemzi az akkori pesti politikai közhangulatot is, amely az Ausztriára nézve kudarcra végződött olasz-osztrák háború következtében a feszültségig bizakodó volt. Lent, de most már fent Bécsben is, mindenki érezte, hogy a jelen rendszer tovább fenn nem tartható. Véle-

¹⁵ Szabó Samu feljegyzése. Az E. M. E. és a Múzeum. 90. l.

mény különbség nálunk látszólag nem létezik, — írja Eötvös. Ragaszkodni szigorúan a törvényességhez s nyugodtan bevárni a dolgok fejlődését a nélkül, hogy a jelenleg létezőt megtámadnánk, vagy *annak részletes módosításához segédkezet nyújtnánk*. Ez az általános nézet, mely alatt azonban mégis némi véleménykülönbség rejlik, amennyiben a törvényes állapot alatt sokan a 48-i törvényeket, egyesek a 47 előtti állapotokat értik. Miután azonban minden jogi fogalmak szerint törvényes állapot csak az lehet, ami a két táblán keresztülment s a király által szentesített törvényen nyugszik *s miután ennél fogva a 48. előtti állapotok a jelen pillanatban csak épen úgy mondathatnak törvényesnek, mintha valaki a Hunyadiak alatti viszonyokat akarná életbe léptetni, ez utóbbi nézet mellett csak néhány ókonzervatív nyilatkozott*.¹⁶

Eötvösnek ezen szavai, míg egyfelől rendkívül szabatosan jelölik meg a passiv ellenállás további fenntartását, pontosan rávilágítanak politikai felfogásának gyökeres változására s e változás kezdőpontjára is.

Ismeretes ugyanis, hogy Eötvös idáig röpirataiban és más nyilatkozataiban is elfogadta az alkotmányos alapon újra szervezendő öszbirodalmi eszmét. Csak az imént, 1859 április elején megjelent iratában is — *Garantien der Macht und Einheit Österreichs* — azt fejtegette, hogy Ausztria hatalmát csak két dolog biztosíthatja: az erő-összpontosítás és a belső egyenetlenség okainak megszüntetése. Az elsőt csak központosítás által érheti el, a második meg azt követeli, hogy a monarchia egyik része se kapjon a másiknál előnyösebb állást, sőt mindeniknek viszonya az egészhez „egészen“ azonos legyen.¹⁷ Eötvös az általános birodalmi gyűlést (Reichsrath) föltételezi, mint törvényhozó testületet elfogadja. A márc. 4-i octroyalt alkotmányról tulajdonképpen nagy elismeréssel szól, csak egyes részleteit kifogásolja. De általában olyannak mondja, mely Ausztria alkotmányos igényeit kielégítheti.¹⁸ Hazafias érzéséhez, következtetéseinek gondosságához nem férhet szó, de lábát nem vetette meg a nemzet jogaiba... Röpiratai keveseket elégitettek ki.¹⁹

Eddig vallott felfogásával homlokegyenest ellenkezik e levélben kifejtett mostani álláspontja, mely a 48-i törvényeken kívül más állapot el nem ismer. Nem a jelenleg fennálló rendszert; semmit, ami 48 után történt, de nem a 48. előtti állapotot sem. Ez utóbbira visszatérésnek csak annyi jogi alapja van, mintha valaki a Hunyadiak korát akarná visszaállítani. Meglepő e változás az Eötvös gondolkozásában s szinte fölviillanyozza az olvasót az a finom gúny, mely a Hunyadiakra hivatkozással ad oculos demonstrálta az ókonzervatívek álláspontját, de magának Eötvösnek eddig vallott öszmonarchiai elvét is.

Mindebben a novum nemcsak az Eötvös politikai felfogásának változása, hanem érdekes s megfigyelendő a változás kezdete, az időpont is. Az a kérdés t. i., hogy Eötvös mikor mondta ki a Magyarországra

¹⁶ Az aláhuzások a eikkirótól származnak.

¹⁷ Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József*. 209. l.

¹⁸ Berzeviczy Albert: *Az abszolútizmus kora Magyarországon*. II. k. 214. l.

¹⁹ Voinovich Géza: *Báró Eötvös József öszse munkái*. XX. k. 277. l.

egyetlen helyes végkövetkeztetést, hogy kiindulásul csak az 1848. évi törvények szolgálhatnak. Erre vonatkozólag Voinovich csak általánosságban jegyez meg annyit, hogy lassanként izmosodott meg²⁰ Eötvösben a csonkíthatatlan történelmi jog óvatos elismerése. Ellenben Ferenczi Zoltán Eötvösnek a szóban forgó levele, sőt az 1860. április 1-i királyi kézirat után írt és megjelent *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands* c. röpiratát ismertetve, az összefoglaló jellemzésben határozottan megállapítja, hogy Eötvös e művében (tehát 1860. áprilise után) visszatér ugyan a dualizmus eszméjére a 48. előtti alapon, de az egyedül helyes végkövetkeztetést: hogy kiindulásul csak az 1848. évi törvények szolgálhatnak, nem mondta ki.

Pedig kimondta már 1859. dec. elején, mint a hivatkozott levél tanúsítja. Határozottan és végérvényesen visszatért Eötvös nem a 48 előtti alapra, hanem tisztán és félreérthetetlenül magukra a 48-as törvényekre. Még pedig kimondotta nemcsak egyszer, magánúton és csak Mikónak, hanem többször és teljes felelősséggel magának a legilletékesebb tényezőnek, az uralkodónak is. Az V. sz. levélben, amelynek kelte (1860 május 5) pontosan egybeesik Ferenczi adatai szerint is a *Sonderstellung* stb. c. röpirat írásának idejével, ezt írja Eötvös Mikónak a vezetésre hivatottak ingadozásának felemlítése után: „Mi engem illet, a császárnál leadott nyilatkozatomban, melyre kinevezésem által kényszerítve valék, a 848-iki törvényeket jelöltem ki azon alapnak, melyet kiindulási pontul kell elfogadnunk s mentől többet gondolkoztam e tárgyról, annál tisztábban láttam, hogy más út nincs előttünk. Ezt kívánja a jogszerűség, ezt parancsolja a nem nemes osztályok aggodalmái. Hassál az erdélyi közvéleményre úgy, hogy ott is mindenki csak a 848-iki törvények visszaállítását vegye jelszavául.“

Ez adatokból világos, hogy Eötvös az egyedül helyes végkövetkeztetést már 1859 végén kimondotta nemcsak Mikónak, de az uralkodó előtt is, még pedig a Ferenczi említette kihallgatás²¹ előtt kerek esztendővel. E megállapításból az is következik, hogy Ferenczi a *Die Sonderstellung*ban nem vette észre helyesen és világosan az Eötvös megváltozott politikai felfogását, amely e műben sem lehet más, mint az előbb keltezett, Mikóhoz írt levelekben s főként mint az uralkodó előtt kifejezett szintén korábbi nyilatkozatában, amelyre maga Eötvös is hivatkozik. Egyenesen képtelenség feltételezni, hogy félénkebb és tartózkodóbb volt volna Eötvös külföldön (Lipcsében) megjelent röpiratában, mint az uralkodó előtt. A fordított kettősség, a fordított ingadozó óvatosság még megmagyarázható volna. Így azonban lehetetlen tudomásul nem vennünk — a Ferenczi felfogásától eltérően — azt, hogy Eötvös már 1859 decemberében, kolozsvári útja idején ráállott az egyedül helyes alapra, a 48-i törvényekre s attól soha többé el nem távozott. Tehát nem a *Die Sonderstellung*ban sem.

²⁰ Voinovich i. m. 272. l.

²¹ Ferenczi Z. i. m. 273. l.

kul ügy, hogy annak létrehozása, fenntartása a szász népet nem fogja terhelni. Megalakult, de nem országgyűlésileg, hanem társadalmi úton, egyes magyarok áldozatkészségéből. Így tehát kizártnak vehették, hogy az ekként megalakult magyar egyesület bármely változás esetén is veszélyeztesse a szász nemzet nyelvét, irodalmát, műveltségét. Becsületére válik a szászságnak, hogy most, miután meggyőződött, hogy egyik régebbi aggodalma sem indokolt, őszinte örömmel üdvözölte az E. M. E.-t, mint munkatársat.

De nemcsak a közművelődés, hanem az országos, az állampolitika kérdéseiben is most, 1860-ban, közeledés mutatkozott a magyar és szász vezető rétegek közt. Erősödött a szászok körében is az unió pártja, az unió helyre- és visszaállításának szükségessége s e szükségesség elismerése és kielégítésének követelése. A százados villongások után a két nemzet, magyar és szász, kiengesztelődve nyújtottak egymásnak kezét. A „Honismertető Egyesület“ besztercei ünnepe volt a pecsét, mely a szíveket egybeforrasztotta, jó és rossz napok örömeinek és terheinek együttviselésére“ — így kezdődik még a Pesten megjelenő Politikai Ujdonságok vonatkozó jelentése is.²³ Gondolható, hogy mennyire örvendetes volt mindez a legközvetlenebbül érdekelt erdélyi magyarság előtt.

E testvériség megpecsételésében legnagyobb szerepe volt magyar részről Mikónak, de nem jelentéktelen a báró Eötvösé sem.

Mikó a korábbi időkben együtt hivataloskodott a szász báró Be-deus Józseffel, a Verein egyik elhunyt alapítójával és vezető férfiával. Mint kiadatlan levelezésükből látom, bizalmas barátságban éltek. A Verein élő vezető emberei is, mint Trausch, Schuller, Libloy-Schuller, Trauschenfels, Müller, Bielz is ismerték, tisztelték Mikót, ki a Vereinnak maga is alapító tagja volt s mint ilyen, a gyűlésre is hivatalos. Mikó előre bejelentette, hogy a gyűlésen résztvesz. Elhatározását a szászok kellően méltányolták. Mikó a gyűlésen részt is vett. Nem egyedül, hanem több közismert magyar férfiú kíséretében jelent meg Besztercén. Útja diadalúttá ünnepélyesedett. Dézsen, Szamosujvárt, Bethlenben, Somkereken zászlókkal, üdvözlő beszédekkel fogadták. Beszterce küldöttsége Királynémetig elébe utazott s ott Stebiger, Beszterce város polgármestere, üdvözlő beszéddel köszöntötte. Magában a városban nagy sokaság fogadta az érkezőket, minden arcon ragyogott a lelkesedés. Kilenc óraker fáklyászene, majd vacsora volt, melyen a magyarok is részt vettek. A szász ifjúság német dalaira Pongrácz Lajos híres kolozsvári cigányprimás zenéje felelt vissza, magyarjaink meg a Szózatot énekelték.²⁴ Másnap aug. 12-én a közgyűlésen is megkülönböztetett tiszteletben részesült Mikó, és a vele együtt jött magyarok, akik a szász ág. ev. istentiszteleten díszmagyarba öltözve jelentek meg. Az E. M. E.

²³ Politikai Ujdonságok. 1860. 35. sz. 551. l.

²⁴ A Kolozsvári Közlöny, valamint a pesti lapok tudósításai is (Pesti Napló, Politikai Ujdonságok, Vasárnapi Újság) túláradó lelkes fogadtatásról számolnak be. Ugyanúgy a Kronstädter Zeitung, a Siebenbürg. Quartalschrift és a román Tribuna.

nevében Finály Henrik üdvözölte a gyűlést. Délben közébed volt, melyen Mikó az Erdély népei közötti atyafiságos egyetértésért ürített poharat, jobbot nyújtva a szász nemzetnek s kérve a Mindenhatót, hogy vezesse a két nemzetet egy akaratra és érzésre, legyen közöttük mind a tudomány, mind a társadalmi élet terén e naptól kezdve szent frigykötés és barátság.

E napon, aug. 13-án este megérkezett Besztercére báró Eötvös is. Egy napnyi késéssel ugyan, de végre mégis útra kelhetett Erdélybe. E hetekben annyi teendője volt s egészsége is úgy meggyengült, hogy már-már visszalépett az utazástól. „Eddigi tapasztalásom szerint ítélve — írja aug. 3-iki (VII. számú) levelében — sem egészségem javulni nem fog, sem munkám fogyni, s így miért ne kövessem barátságos meghívástokat, inkább most, mint jövő évre.“ Aug. 11-én indult el Eötvös Pestről postakocsin;²⁵ 12-én estére Kolozsvárra érkezett s ott most is báró Bánffy Albert baráti vendége volt. Vele volt fia, Loránd, s ennek nevelői: Vécsey Tamás, a római jog későbbi egyetemi tanára, és Kéleti Károly, a későbbi statisztikus. Említett levelében Eötvös felsorolja, hogy mely vidékeket szeretne felkeresni. Mikó az Eötvös kívánsága szerint dolgozta ki barátja utazásának rendjét, melynek kezdetén és végén maga is részt vett volna. Egyszerrel Eötvös útja jól elő volt készítve. Valami le nem győzhető akadály kényszerítette mégis Eötvöst, hogy nem tudott úgy indulni, hogy Mikóval együtt és egyszerre érkezzék meg a besztercei gyűlésre. Azonban figyelem nyilvánult meg iránta abban is, hogy Bánffy Albert az Eötvös kedvéért szintén elmaradt Mikótól s másnap 13-án ő kalauzolta Eötvöst Beszterce felé.

Eötvös útját a nyilvánosságnak is tudtul adta a Kolozsvári Közlöny aug. 1-i száma. De csak általánosságban jelezte, hogy „hir szerint fiával együtt közelebről Erdély szebb részeit fogja beutazni, mely alkalommal a jeles státusférfit több ideig fogna körünkbe mutatni.“

Magánúton az is köztudomásra jutott, hogy Mikóval együtt részt vesz a besztercei gyűlésen. Eötvös Kolozsvárról menet Dézsen állott meg rövid pihenőre, megnézvén az iskolákat, a templomokat s a város egyéb történeti emlékeit. Megérkezésénél öttagú küldöttség fogadta őt is, mint tegnap Mikót. Torma István, a város volt képviselője, üdvözölte a magyarság nevében. A dézsiiek csak azért nem fogadták fényesebben Eötvöst, mert érkezése a legutolsó percig kérdéses volt. A sürgöny és Eötvös szinte egyszerre érkezett meg hozzájuk. Besztercén is lelkes éljenzéssel fogadta a nagy számban összegyűlt magyar és szász lakosság s az ünneplés csak akkor ért véget, mikor Eötvös szállására ért. Másnap reggel tisztelgő látogatást tett Eötvösnél a város polgármestere s a Verein elnöke, kiknek kíséretében aztán megjelent a gyűlésen. Kedves személyisége s nagy tudománya csaknem elbűvölte a szászok egész intelligenciáját. Mint egy évvel előbb Kolozsvárt a ma-

²⁵ És nem Szenttornyáról, mint ahogy Ferenczi írja i. m. 214. l.

gyarságnak, úgy nyerte meg most a szászságnak a szimpátiáját.²⁶ Eötvös és Mikó 14-én Weér Farkas, 15-én báró Löwenthal Samu vendégei voltak s így a szászokkal csak a 15-i búcsúlakomán vehettek részt. Küldöttség hívta meg őket s a szakadó eső ellenére is fáklyásmenettel kísérték el a vacsorára. A felköszöntők sorát Mikó kezdte. A jelenlevő magyarok nevében megköszönte a szíves fogadtatást s a létrejött szép egyetértés eljövendő erkölcsi hasznaiért üritett poharat. A következő szónok, a szász Budaker, a magyar tudományt s annak jelenlevő két képviselőjét, Mikót és Eötvöst, éltette. Erre mondta Eötvös a bevezetésben emlegetett pohárköszöntőt, melynek szövege a következő:

Uraim! Engedjék meg, hogy az előttem beszélt tisztelt szónok eszméjét felkarolván, azt tovább fejtssem ki.

Minden nemzetnek, minden országnak, mely helyet foglal a nemzetek nagy családjában, megvan a maga küldetése, ki van tűzve a maga feladata, amelynek megfelelnie, amelyet megoldania kell, ha azt akarja, hogy megmaradjon és helyt nyerjen a történelemben.

Nekünk is megvan, Uraim, a mi feladatunk és ez az, hogy a nyugat műveltségét és polgárosultságát kelet felé ne csak megvédjük, hanem amennyire csak lehet, terjesszük is.

Őseink dicsón feleltek meg e feladatnak a karddal és vitézségükkel. Nekünk tovább kell haladnunk nyomdokaikon, de már nem karddal, hanem a tudomány és az ész hatalmas fegyvereivel.

A tudomány pedig hasonló egy hegyhez, amelyre többen különböző oldalról felmennek. Minél magasabbra hágnak, annál nagyobb, tágasabb látkört nyernek, de annál inkább közelednek is egymáshoz és mikor a hegy csúcsára érnek, együtt vannak és kezet nyújtanak egymásnak.

En tehát felemelem poharamat azt óhajtván, adja az ég, hogy a haza népei ériék el a csúcsot mihamarább és hogy kezet fogva, egyetértésben és dicső feladatuk közös megoldásában éljenek.

Éljen a nemes szász nemzet.²⁷

²⁶ „Báró Eötvös és gróf Mikó különös figyelem tárgyai valának. Magam is vagy tizszer meg kellett mutassam őket az utánuk kérdezősködőknek és megfelelni erre a kérdésre: vajon igazán oly nagyesszű és tudományu ember-e ez az Eötvös.“ Kolozsvári Közlöny. 1860. 282. lap.

²⁷ A beszéd szövegét közölte a Kolozsvári Közlöny (1860 aug. 23. sz.) s utána a Pesti Napló — magyarul, a Kronstädter Zeitung és a Siebenbürger Quartalschrift (1860. 604. l.) németül. Eltérés csak annyi, hogy a Kolozsvári Közlönyben az utolsó mondat nem fordul elő.

A beszercei eseményekről a Kolozsvári Közlönyben Finály Henrik számolt be. Valószínű, hogy cikkének kéziratát Mikónak és Eötvösnek is megmutatta. Ezért az Eötvös beszédének szövegét hiteles szövegnek lehet és kell tekintenünk.

Eötvös magvas és talpraesett köszöntője találóan fejezte ki a szász és magyar vezető politikusok célgondolatát és a szélesebb rétegek lelke mélyén táplált készséget is. E kis beszéd felemelő, lendítő ereje ma is megkapó. A besztercei lakomán épen túlradó lelkesedést váltott ki. Kitérő pszichológiai rátapintással megnyugvást és önbizalmat keltett a magyar és szász nemzet jelenlevő reprezentánsaiban. De ugyanakkor és nyomban ráeszméltette a magyarságot és szászságot a harmadik Erdélyben élő nemzetre, a románságra is. A szászok részéről Malmer, a magyarság nevében gróf Bethlen Gyula adott kifejezést nagy tetszéssel fogadott pohárköszöntőjükben a lelkeket előntő román szimpátiának s hívták bizalommal testvéries kézfogásra az erdélyi hegyvölgyeken a tudomány és műveltség csúcsa felé ugyancsak friss akarrattal neki indult román népet.

A románság iránt megnyilatkozó s önként kitörő barátságos hangulatot a besztercei gyűlés alkalmával Eötvös pohárköszöntője váltotta ki. De el kell ismernünk, hogy a hangulat erre is már régebben kedvezően alakult. A lefolyt tíz esztendő alatt a szászság a maga gyakorlott circumspectusságával véglegesen meggyőződött arról, hogy Erdély ügye a magyarság nélkül semmiféle ideiglenes vagy végleges provizoriummal meg nem oldható. Már pedig az erdélyi magyarság s így Erdély döntő problémája is az alkotmány helyreállításán sarkalott, természetesen az unió életbeléptetésével együtt. Hasonló meggyőződés kiérlelődésének jelei mutatkoztak most a román körökben is. Rájött, sok keserű csalódás után rá kellett jönnie a románságnak arra, hogy mennyire igaz Pulszky Ferenc szellemes megállapítása: a románság Bécsből a megígért jutalom fejében azt kapta, amit a magyarságra büntetésül mértek ki. A külpolitikai viszonyok és Erdély jelenlegi sajátos helyzete a románság számára is csak a magyar problémán keresztül engedett eredménnyel kecsegtető kilátást. E felfogásnak, a magyar és román nép egymásrautaltságának határozott és nem épen jelentéktelen súlyú megnyilatkozása volt a sokat emlegetett híres komlókerti epizód, mely a besztercei gyűlés előtt néhány nappal, júl. 28-án folyt le Kolozsvárt.

Az történt ugyanis, hogy Reményi Ede, a világhírű hegedűművész, országos művészi körútja rendjén hangversenyt adott Kolozsvár közönségének. E hangversenyen megjelent nemcsak a zeneileg is művelt s a nagy művész iránt érthető nemzeti rajongással eltelt magyarság, hanem a román értelmiségből is számosan. Erre való tekintettel Reményi hangversenye keretében, de műsoron kívül, román dalokat is játszott. A betét, mire a hatóság csak nehezen és ideges kapkodás közben adott engedélyt, viharos tetszést váltott ki s a közönséget nemzeti különbség nélkül felvillanyozta. A hangversenyen támadt román-magyar baráti ölelkezést hangverseny után nyomban a Komlókert nevű nyári mulatóhelyiségben rendezett lakoma tetőzte be. Mint a Reményi hangversenyébe spontán, a pillanat hatása alatt vétetett fel a román melódia, úgy a komlókerti híres összejövétel is a pillanat hatása alatt ütődött nyélbe. A lakomán magyar részről oly férfiak éltették és köszön-

tötték a román nemzetet, mint K. Papp Miklós, a kiváló hírlapíró, Széchenyi Blick-jének fordítója, Kőváry Mihály, gróf Teleki Domokos, gróf Bethlen Gábor, Bethlen Farkas, báró Vay Béla, báró Podmaniczky Frigyes, gróf Lázár Móric, gróf Bethlen János. A nagy számban jelenlevő románság nevében a későbbi román nemzetiségi mozgalmakban is nagy szerepet játszó Rácz János — kétszer is, — Sipotár József, Már János, Demeter Mihály — szintén két ízben — éltették a magyar-román barátságot és egyetértést. A teljes, mindhárom erdélyi nemzetet magába foglaló egyetértésre törekvés már ezen az összejövetelen is megnyilvánult, amennyiben gróf Mikes Kelemen nagy tetszés között felköszöntötte a távollevő szászokat.

A komlókerti eseménynek azonnal híre ment mindenfelé. Örömmel s lelkesedéssel tárgyalták az emberek az ott történeteket. Valamennyi egykorú erdélyi és magyarországi hírlapunk, mint nagyfontosságú s rendkívül örvedetes eseményről részletesen számolt be róla. Megemlékezett és méltatta még a Bukarestben megjelenő National is (1866. 63. sz.). Az epizód feltétlenül kedvező atmoszférát teremtett s a besztercei napok hangulatát jól sikerült prologként mintegy előkészítette.²⁸

Ezért és így végződtek oly szépen a besztercei napok. A korszak történetének egyik legbiztatóbb emlékezetű eseménye zajlott le Besztercén: a magyarság és szászság fogott egymással testvéri kezét s hívta kézfogásra a harmadikat is, a románságot.²⁹ A három nemzet lelki közeledése befelé megkönnyebbülést keltett és a kölcsönös bizalmat növelgette. Az uralkodó abszolút rendszer számára pedig újabb hatalmas mementó és bizonyágtevés volt a mellett, hogy a divide et impera elv kikerülhetetlen csőd előtt áll, hogy az ügyek végleges rendezésének egyetlen módja az alkotmány helyreállítása 48-as alapon. Eötvös besztercei szereplése nagy mértékben fokozta a közvélemény ilyen irányba terelődését.³⁰

Besztercéről Gernyeszegre ment Eötvös gróf Teleki Domokoshoz,

²⁸ Az emlékezetes jelenetről legrészletesebb tudósítást közölt a Pesti Napló 1866. évf. aug. 1. száma. Megjegyzendő, hogy Podmaniczky Frigyes, Vay Béla s a többi magyarországi mágnás, kik úgy a hangversenyen, mint a komlókerti eseményekben részt vettek, az épen akkor folyó löversenyek alkalmából tartózkodtak Kolozsvárt. Hasonlóképp érdemes felemlíteni, hogy Reményi hangversenyét más városokban is szinte tüntetőleg hallgatták meg románok és szászok egyaránt. A komlókerti jeleneten kívül még több más olyan eseménye volt ez évnek, amely a román-magyar egyetértés jegyében folyt le. (Pl. a Széchenyi-gyászünnepély Kolozsvárt és kivált Marosvásárhelyt. Ezekre nézve lásd Úrmóssy Lajos: *Tizenkét év Erdély történetéből*. Temesvár, 1894. I. k. 223. kl.).

²⁹ A besztercei események közül nem maradhat említetlen az a kedves, bensőséges részlet sem, hogy a szász Malmer felköszöntötte Eötvös fiát, Lorándot is s azzal a kívánsággal fejezte be beszédét: Legyen jobb atyjánál... Ennyire megszerették a szászok báró Eötvöst.

³⁰ A besztercei napok fontosságát s abban Mikó és Eötvös szerepének nagy jelentőségét mutatja, hogy még az Augsburg. Allg. Zeitung is cikkezett róla, igaz, gúnyosan, ellenkező felfogással.

onnan másnap aug. 18-án Marosvásárhelyre. Itt, mivelhogy a császárnak kijáró hivatalos ünneplést zavarni nem akarta, mellékutakra kerülve hajtott szállására. A közönség azonban mégis észrevette s nagy tömegben, a céhek zászlóik alatt, tisztelgett előtte. 18-án délben gróf Toldalagi Mihály vendége volt Marosszentbenedeken, hol tiszteletére negyven terítékű lakomára gyültek össze a vidék vezető emberei. Estére Bonyhára érkezett Bethlen Farkashoz, 19-én Medgyesen, Erzsébetvároson át, melynek küldöttsége Sárosig elébe utazott s a városban is ünnepélyesen fogadta, Keresdre érkezett, hol ugyancsak Bethlen Farkas vendége volt. 20-án Bethlen Farkas kíséretében Almakereken és Szászszentlászlón keresztül Segesvárra ment. Szászszentlászló szász ajkú népe szintén ünnepélyesen fogadta s a község előljárósága a következő beszéddel üdvözölte Eötvöst:

Méltóságos báró úr! Értésünkre esett — mondta németül a község szónoka, — hogy méltóságod ma, ezen az összes kereszttyénségre, különösen a magyar nemzetre nevezetes napon, t. i. legnagyobb királyuk, Szt. Istvánnak emlékezetes ünnepnapján, átutaztában a mi helységünket, Szentlászlót is érinteni fogja; ennélfogva mi, mint ezen helységnek képviselői, bátorkodtunk méltóságodat, mint a velünk testvér magyar nemzet legnagyobb fiát, határunk szélén fogadni és üdvözölni. Midőn mi méltóságodnak határtalan tiszteletünket és szeretetünket nyilvánítjuk, üdvözöljük egyszersmind méltóságodban a szabadság és haladás emberét, éljen a két testvér Magyar- és Erdélyország összes népei között az egyetértés, éljenek az ezen egyetértés alapítói és elősegítői.³¹

Szentlászlóig elébe utazott Segesvár negyven főből álló küldöttsége is. Ennek tagja volt a román esperes is. A küldöttség vezetője Bakon József szász ügyvéd fogadta Eötvöst üdvözlő szavakkal Segesvár városa nevében, hova valóságos diadalmenetben, 17 koci kíséretében érkezett meg. A szász gimnázium és múzeum megtekintése után, itt is közebeden ünnepelték Eötvöst, több pohárköszöntőben éltették.³² Még aznap este Székelykeresztúrra s másnap 21-én d. e. 10 óra tájt Székelyudvarhelyre érkezett.

Eötvös eddigi s további útjáról, a székelyudvarhelyi látogatását kivéve, az egykorú hírlapok, elsősorban a Kolozsvári Közlöny és a Pesti Napló tudósításai nyomán adtunk számot s fogunk tovább is beszámolni. A Kolozsvári Közlöny Eötvös erdélyi útja címen külön rovatot nyitott. Ezzel is dokumentálni akarta Eötvös útjának fontosságát, mely alapjában véve nem volt és nem is lehetett más, mint egyszerű magán kirándulás, pihenésre és szórakozásra vágyó turistáskodás. Mégis az Eötvös személyisége és az ő személyisége által képviselt elvek az egyszerű nyári kirándulást általános érdekű, közéleti fontos-

³¹ A „nagylelkű tudósító“ a beszéd eredeti német szövegét is beküldte a Kol. Közlönynek. L. u. o. 290. l.

³² Érdekes, hogy Segesvár, valamint Beszterce városok tanácsa, utóbb feliratban köszönték meg Eötvösnek, hogy falaik között megjelent. L. Ürmössy Lajos i. m. 244. l.

ságú eseménnyé tették. Érthető, hogy a Kolozsvári Közlöny külön rovat nyitásával tisztelte meg Eötvöst. Az abban megjelent tudósítások áradozva emlegetik a mindenütt tapasztalt ünnepélyes fogadtatást s ismétlik, hogy Eötvös útja valóságos diadalút. Azt lehetne gondolni, hogy az egykorú magyar és német hírlapi tudósítások túloznak, hogy az áradozó kifejezésekben sokkal több a szeretet elfogultsága, mint a ténylegesen megtörtént valóság. Bármennyire is valószínű e feltevés, az adott esetben mégsem alapos.

Az Eötvös székelyudvarhelyi látogatásának lefolyását ugyanis nemcsak a hírlapi tudósításokból ismerjük. Megörökítette számunkra egy sokkal hitelesebb és kevésbé érzelmes szerző is: a politikai rendőrség, a zsandári hivatalos titkos jelentés. A két ellentétes forrás, a magyar hírlapok tudósítása és a zsandári jelentés a tényre nézve teljesen egybevágó előadású, sokszor még a kifejezések is azonosak. Csak épen a szó más; amott magyar, a rendőri jelentésben természetesen német. Mikor mindenki figyelemmel kísérte Eötvöst útjában, világos, hogy az abszolút rendszer jól kifejlesztett s éber rendőrsége is figyelt és jelentett. Bizonyosan figyelte Eötvös útját elejétől végig. De a többi vonatkozó titkos jelentés ismeretlen. Elkallódtak, vagy valahol raktáron hevernek. Az udvarhelyi jelentések azonban Mikó Imre levéltárában fennmaradtak.³³ Valószínűleg úgy kerültek e jelentések a Mikó birtokába, hogy 1864-ben, az ideiglenes alkotmányos világ idején Eötvösnek, vagy Mikónak valamelyik udvarhelyi tisztelője kiszedte a hivatalos akták közül s mint érdekes okmányt elküldte Mikónak előlvasás végett. Mikó pedig úgy is, mint érdekelt fél s úgy is, mint történetíró, gondosan megőrizte azokat s levéltárával együtt az E. M. E.-nek adományozta.

Mit tartalmaz az udvarhelyi titkos jelentés?

Azt, hogy már napokkal azelőtt hírlett Eötvös odaérkezése s az is, hogy a város ünnepélyesen fogja fogadni. Ezért a jelentést tevő zsandár nem mulasztotta el figyelmeztetni a város polgármesterét, hogy a fogadtatás meg nem engedhető. A polgármester viszont biztosította a parancsnokot, hogy csupán néhány képviselőtestületi tag élén fogja üdvözölni Eötvöst, a város díszpolgárát, de semmiféle más ceremónia nem lesz.

Május 21-én reggel azonban a környék birtokossága nagy számban összegyűlve, a város és a két felekezet (ref. és kath.) papságának, képviselőinek vezetése alatt a város határáig Eötvös elé mentek. Csatlakoztak a céhek is zászlóik alatt. Tíz órakor megérkezett Eötvös, Bethlen Farkas, fia s ennek két nevelője kíséretében. Ünnepélyes fogadtatása után a tömeg széteszlott annál is inkább, mert a bárónak, ki lázas betegen érkezett meg, pihenőre volt szüksége. Egész nap nem is érintkezett senkivel, az időt szállásán töltötte, senki nem zavarta nyugalomát. Este nyolc órakor azonban minden előzetes bejelentés és engedély nélkül hirtelen nagy tömeg verődött össze a városháza előtt s cigány-

³³ L. Adattár B. I. és II. sz. alatt.

zene kíséretében s égő fáklyákkal vonult Eötvös szállása felé. Ott elénekelték a Szózatot s utána Bors Lázár kath. gimn. tanár üdvözlő beszédét mondott Eötvöshöz, melyet a tömeg éljenzése meg-meg szakított. A szónok köszönetet mondott a város nevében a látogatásban irántok tanusított kitüntetésért, szerencsésnek mondotta azt a kormányzatot, melynek tanácsosai között oly kiváló férfiú is van, mint Eötvös. Kifejezte reményét, hogy a mai nap Udvarhelyre nézve egy áldott korszaknak kezdete. A gyengélkedő Eötvös helyett Bethlen Farkas köszönte meg az üdvözlést. E közben a tüntető tömeg kétszeresére szaporodva, fáklyákkal, zeneszóval a városháza elé ment, elénekelte a Szózatot és Himnuszt, éltette Eötvöst, Magyarországot, a szászokat, románokat, sőt Kossuthot és Garibaldit is. A tüntetést, mely éjfélig tartott, Henter János birtokos, Bors Lázár és Mártonfi tanárok készítették elő, az előbbinek mérsékeltebb iránya győzvéen e két utóbbi revolucionárius iránya fölött. A résztvevők zömét az ügynevezett jobb társadalmi osztály tagjai alkották; az énekelők között meg ott voltak a helybeli gimnáziumok künnlakó tanulói. A fáklyásmenetet nem jelentették be a rendezők a hatóságoknak, de a jelentést tevő zsandár nem tartotta célszerűnek erőhatalom alkalmazását. Mentegeti is magát. A pesti hasonló esetekre hivatkozik, hol a beavatkozás csak növelte a zavart. Különben is csupán őt zsandár állott rendelkezésére. Az éjtszakai tüntetéseken kívül nagyobb rendzavarás nem is történt, az izgalom elmúlt, a nyugalom helyreállott a városban, de a hatás még sokáig mutatkozni fog.

Másnap reggel Eötvös meglátogatta a két gimnáziumot, az itteni váromrot s tíz óraker számos birtokos kíséretében elutazott Brassó felé.

Ezek a hivatalos esendőri jelentés főbb pontjai.

E kivonatos jelentésből is tüstént kivehető, hogy a zsandár hivatalos jelentése minden gyanakvás és ridegség ellenére is majdnem ugyanazon szavakat kénytelen használni Eötvös útjának elbeszélésére, mint a Kolozsvári Közlönynek, első pillanatban talán nagyon is magyar tudósításai. Sőt a zsandár jelentése a dolog természeténél fogva itt-ott még nagyobb lelkesedésről számolt be, mint a hírlapi tudósítások, amelyeknek a közlelkedést³⁴ csak hangfogóval lehetett érinteniök, kifejezniök.

Eötvös útjának további része gyorsabb ütemben, kevesebb mozgal-

³⁴ Székelyudvarhely városának sajátos, a *lelkiismeretes* zsandári jelentés szerint majdnem forradalmi lángba is átesapó Eötvös-kultusza már az Eötvös első erdélyi útja előtt kezdetét vette. Az 1859 nov. 20-i Kazinczy-ünnepélyen Bacsoni Adám ref. lelkész ünnepi beszédnek nem egy saját készített jellemzést olvasott fel, hanem az Eötvös szép akadémiai Kazinczy-émlékbeszédét. Valószínű, hogy a Bacsoni szerencsés választása és szép előadása teremtett közvetlenebb érzelmi kapcsolatot az író Eötvös és az udvarhelyi lelkes magyarok között. Az Eötvös-kultusz terjesztésében lelkes társai voltak Bors Lázár, Henter János és Mártonfi Zsigmond. Bors Lázár, udvarhelyi róm. kath. gimnáziumi tanár, bölcséletet és latint tanított; 1868–1874 között a gimn. igazgatója. Mint hites ügyvéd halt meg 1874-ben. Mártonfi Zsigmond 48–49-ben honvéd hadnagy, ekkor szintén a kath. gimnázium tanára. (L. Szinyeyi: *Magyar Írók*. VIII. k. 767. l.)

massággal ment végbe s az eredeti tervnél rövidebb idő alatt fejeződött be. A változás oka Eötvös egészségi állapotának kedvezőtlenre fordulása. Eötvös ez év egész tavaszán gyengélkedett s a nyár sem hozott javulást. Május 5-én és aug. 3-án kelt levelében egyaránt emlegeti, hogy fáradt, pihenésre van szüksége, mert egészségi állapota nem jó. Annyira nem, hogy mindkét levelében kételkedik abban, hogy valaha is jobbra változik. De másfelől érzi, hogy szüksége van pihenésre, üdülésre, amihez Budán hozzájuthatnia nem lehet. Épen mert szórakozást, egészségének és kedélyállapotának jobbrafordulását remélte ez erdélyi úttól, azért már előre is nagyon tudott örvendeni, mint semmi másnak.

Sajnos, öröme nem lehetett teljes. Szervezete, mely általában sem volt nagyon acélos s amely ez egész évben, utazása előtt közvetlenül is, állandó panaszra adott alkalmat, nem bírta zökkenő nélkül az állandó tengelyezést, az utazásnak akkor még egyetlen módját. Naponta negyvenötven kilométernyi út — pedig átlag ennyi esik — még a legerősebb szervezetet is próbára teszi. Aztán útja szellemi értelemben sem volt pihentető szórakozás. Állandóan volt gondja. Napról-napra vele volt fia, s bár gondos nevelő tanárok vigyáztak rá, ha egyéb nem, fia napi programjának megállapítása és irányítása az ő szülői töprengése és latolgatása nélkül meg nem történhetett. A maga üdülésébe, nyugalomkeresésébe illesztette be fia tanulmányútját. Világos, hogy a fáradt atya üdülése s egy serdülő gyermek tanulmányútja egymást kizárják. S mint rendesen, a szülő tagadja meg önmagát. Aztán aki utazás közben pihenni, üdülni akar, határozott cél kitűzése nélkül, csupán a maga egyéni kedvtelésének kielégítése végett indul útnak. Kerüli a nyilvánosságot, a közéleti férfiút egészen otthon hagyja. Eötvös azonban mint politikus, sajátlag pedig mint a negyvennyolcas alapra visszatérésnek és az uniónak propagálója jelent meg Erdélyben. Ezzel a céllal és ezen cél mellett magánkörben és nyilvánosság előtt izgatva vett részt Besztercén a szász Verein évi közgyűlésén s járta tovább sorra Erdély nagyobb helységeit. S ha még ezt is szabadon, senkitől sem korlátozottan tehette volna! De még ebben is vigyáznia, szavait, magatartását fegyelmeznie kellett, mert nyilván jól tudta, hogy a kormányzat éberén és pontosan ellenőrzi minden lépését, amint ezt az udvarhelyi jelentések igazolják is. Egyszóval mögötte volt az atra cura, nem is egyes számban. Politikai célgondolatának propagálása s a vele járó társas lakomákban résztvevés, fia tanulmányútjának naponkénti elrendezése és a politikai eszélyesség diktálta folytonos feszült önfegyelmezés között és mellett ugyan üdülhetett-e az elfáradt gyenge szervezet s helyreállhatott-e a megrendült egészség és közérzet? Csak az ellenkező szokott beállani. Eötvössel is ez történt.

Lázás betegsége miatt Csik és Háromszék meglátogatásáról le kellett mondania. Ezért Udvarhelyről gróf Bethlen Farkas kíséretében, Előpatakon egy napi pihenőt tartva, Brassóba érkezett. Előpatakra meg Brassóba sokan jöttek át Háromszék fő- és köznemesei közül, hogyha már otthonukban nem, legalább a szomszédságban köszönthessék báró

Eötvöst. Többen csatlakoztak is kíséretéhez, úgyhogy Brassóban Bethlen Farkas mellett ott látjuk környezetében gróf Mikes Benedeket, gróf Kálnoki Pált, ifj. gróf Bethlen Gábort, báró Szentkereszty Zsigmondot, Béli Albertet és Istvánt, továbbá számos előkelő székely hazafit.³⁵ Brassóban alaposan megnézte a város történeti emlékeit és maradványait. Ebből némelyek azt következtették, hogy adatokat gyűjt egy nagyobb történeti műhöz.³⁶ A brassói magyar olvasóegylet tagjai nagy számban összegyűlekezve tisztelegtek előtte. Molnár ref. lelkész üdvözölte nevükben Eötvöst. Délben az Eötvössel jött főurak és a brassói polgárok résztvevése mellett közebed volt, melyről ősi szokás szerint a lelkes, Eötvöst magasztaló pohárköszöntők sem hiányoztak. Este az épen ott játszó kolozsvári színtársulat szerenáddal akarta megtisztelni; de az ünneplésnek ez a része Eötvös kérésére és gyengékedése miatt elmaradt.

Másnap augusztus 25-én folytatta útját Fogarasnak, hová a kitűzött időnél 14 órával előbb, tehát váratlanul érkezett meg. Ezért ünnepélyes fogadtatása elmaradt. Azonban etédi Jakab György és társai fölismerték, amint a városban Lóránd fiával szertejárva a vár felé sétált; köréje csatlakoztak s most már Eötvös az ő kíséretükben nézte meg a várost. Ebéd után a fogarasi magyarok több csoportban tisztelegtek előtte s távozásakor Szebenig akarták kísérni, de Eötvös csak Bethlenig engedte meg. „Nagyobb és többre számított hódolati nyilvánításunk a nagy hazafi és irodalmi jeles férfi iránt, bár rövid időre és kevésre terjedt, de a becses találkozás emlékei drága kincs gyanánt maradnak szíveinkben feljegyezve.”³⁷

A derült, meleg nyárvégi időjárás hasztalan kedvezett. Utasunk egészsége csak nem állott helyre. E miatt Szebenből, ahol nem sokáig időzött s főleg nem járhatott-kehetett szabadon, Gyulafehérvárra sietett. Sem Szebenben, sem Gyulafehérvárt a nyilvánosság elé nem lépett. Egyetlen célja volt, hogy fáradalmait kipihenhesse, egészségét visszakapja, de úgy, hogy legalább fia tanulmányútja ne szenvedjen rövidülést. Céljának ez utóbbi része beteljesedett: fia nevelője kíséretében bejárta az abrudbánya-verespatak-zalatnai bányavidékeket s megmászta a híres Detonátát is.

Ide volt menendő az apa is a Mikóval előlegesen megbeszélt terv szerint. A Detonáta csúcsán szorított volna búcsúkezet a két férfiú. Abrudbánya lakói nemzeti különbség nélkül készültek a két férfiú fogadtatására, sőt a havasi románság is tömegesen készült üdvözölni az utazókat. Ez a ma már romantikusnak látszó, de mindenesetre szép és lelkesítő fogadtatás és kézfogás nem történhetett meg. „Egy szép alkalom maradt el arra nézve, hogy havasi népünk értelmisége kifejezze rokonszenvét a Detonáta vendégei iránt, kik közül b. Eötvös nagy tiszteletben áll az erdélyi románok közt egykorú közoktatásügyi oly in-

³⁵ *Hölgyfutár*. 1860. 847. l.

³⁶ *Politikai Ujdonságok*. 1860. 600. l.

³⁷ *Kolozsvári Közlöny*. 1860. 290—91. l.

tézkedéseiről, melyekben e nemzetiség iránt is méltó tekintettel volt; egy szép alkalom maradt el arra nézve, hogy a nemzetiségek önértésének s illetőleg kibékülésének nagyobb mérvű kezessége lehetett volna letéve azon férfiak kezébe, kik a magyar elem közvéleményét legnagyobb részben cselekvő pályájuk körül összpontosították. Ami azonban nyilvánosabb kifejezésre nem jutott, legyen maradandó a szívekben. Egy-más közt élő nemzetek szeressék minden viszonyok közt s becsüljék egymást.³⁸

Míg fia és ennek nevelői a Detonátát járták, addig Eötvös néhány napon át a gyulafehérvári róm. kath. püspöki palotában pihent hasonlóan kiváló szellemű házigazdája, Haynald Lajos püspök, vendégeként. Ide jött el Kolozsvárról búcsúzásra Mikó Imre, kit Besztercéről az E. M. E. és az Erdélyi Gazdasági Egyesület sürgős ügyei szólították volt haza. Búcsúköszöntésük nem a Detonáta csúcán és nem a tervezett romantikus külsőségek között ment végbe, hanem az egykori nemzeti fejedelmek palotájául szolgáló róm. kath. püspöki rezidenciában. Ott kinn a tetőn Erdély természeti szépségeinek verőfényes tükre vette volna körül az egymásnak Istenhozzádot mondókat. Itt az első Árpádok uralkodása alatt fundált székesegyház tövénél, Erdély történelmi levegőjében a jövőt illetőleg bizalmat és hitet hirdető, a jelenre nézve megfontolást és felelősséget parancsoló emlékek és maradványok voltak a tanui a két rokon lelkületű barát s azonos eszméktől áthatott férfiú bensőségesen komoly kézzszorításának. Bár egészsége nem állott helyre, mihelyt fia a detonátai kirándulásról visszatért,³⁹ betegen is útrakelt. Szeptember 3-án érkezett Szenttornyára s 8-án vissza Pestre. Ezzel második erdélyi útja véget ért.

A második erdélyi út nem sikerült mindenben úgy, ahogy tervezte és elgondolta volt. Csík- és Háromszék megyéket mellőznie kellett; a többi vegyes lakosságú várost is, Besztercét kivéve, csökkent testi és lelki energiával s ennek következtében gyorsabb ütemben és kevesebb személyi suggestziót gyakorolva járta végig. De háromheti látogatása így is feledhetetlenül kedves emlékévé lett az erdélyi magyarságnak, sőt egész Erdély számára. A fennkölt szellemű költő és államférfiú személy szerint való kedvessége mindenkit lebilincsel, magyart, román, szászit egyaránt. Jólesett az erdélyieknek, hogy végre akadt egy olyan súlyos magyarországi politikai egyéniség, aki köztük megjelenik, aki Erdély iránt annyira érdeklődik, hogy időt áldozva s egészségét sem kímélve helyszíni tanulmányozásra szánta el magát, törődik Erdéllyel, annak jövőjéről sorsával. Emelte az önértéket s fokozta a jobb jövőbe vetett bizalmat, hogy ez a férfi a 48-as törvények alapul vételét s az uniót tekinti a továbbiakban sinequanonnak. Nemcsak hirdeti ezt a szilárd meggyőződést, de egyenesen azért jött, hogy e meggyőződésének híveket szerezzen a nem magyar ajkuak között is. Ezzel erősítette az egyetemes magyar gondolatot, az alkotmányos álláspontot,

³⁸ Kolozsvári Közlöny. 1860. 208. l.

³⁹ Az apa és fiú közötti viszonyt szépen rajzolta meg Berzeviczy Albert: *A két Eötvös*. Budapesti Szemle. 213. köt. 321. l.

de úgy, hogy az az erő ne csak a törvény betűin és valami külső, esetleg kikerülhetetlen tényezők kényszerén nyugodjék, hanem az érdekközösség és egymásra utaltság spontán meg- és fölismerésén, a lelkek bensőséges közösségén. Hogy Eötvös erre vállalkozott, azért fogadta és halmozta el őt Erdély magyarsága a szeretetnek és megbecsülésnek teljes örömeivel, ragaszkodásával. És elhalmozta hálájával is, mert a vállalkozás nem volt meddő, amit igazol a besztercei és Segesvár vidéki szászság tüntetően meleg tisztességadásán túl a szász mértékadó politikai tényezők felfogásának az unióra nézve csakugyan beállott kedvező módosulása.*

Ennek következtében Eötvös második útja, melyet ő tulajdonképpen csak egyszerű, magános vállalkozásnak szánt, végeredményben fontos történelmi jelentőséget nyert az által, hogy Eötvös a magyar politikai célgondolat és magatartás egységét hirdette és terjesztette éppen nem eredménytelenül.

Kétségtelen, hogy ez utazás rá nézve is emlékezetes hatással volt. A feléje áradó szeretet és lelkesedés mégis csak felvillanyozták hangulatát, fokozták önbizalmát és munkakedvét. Noha bölcs szerénységgel úgy vélekedett, hogy „azon hazafiui lelkesedés, mellyel annyi helyen fogadtattam, nem engem, hanem csak a Királyhágón túl lakó magyaroknak képviselőjét illeté”, mégis azt, hogy méltónak találtatott arra, hogy Magyarország képviselőjének tekintessék, oly megtiszteltetésnek veszi, melynél nagyobb az egyest nem érhet. E személyes vonatkozású kedves emlékekhez járult a helyszínén szerzett történelmi és társadalmi ismereteknek, közvetlenül átélt lelki benyomásoknak tömördek gazdagsága, minek bőséges tanulságai Eötvös államférfiúi és állambölcséleti felfogását szabatosabbá, helytállóbbá s a jövőre nézve megingathatatlanul kitartóvá alakították át. Az a levél, melyet nyomban Szenttornyára érkeztekor írt Mikóhoz (VIII. sz. a.), nemcsak emberi okmány, mely írójának méltóságos kedélyállapotát tükrözi vissza, de az erdélyi kérdés kitűnő történeti, államjogi és társadalomtudományi meghatározása. A multa és jelenre nézve minden mellékes vonástól mentes helyzetkép, a jövőre nézve pedig principium, kikristályosodott vezérelv, mely határozottan megszabta Eötvös további államférfiúi tevékenységének irányát. Nemcsak, de — nem kis mértékben, éppen az ő buzgolkodásának eredményeként — sarkételül fogadta el és tekintette az akkori egész politikai táborokar.

Eötvös második erdélyi útjának jelentősége abban áll, hogy megpecsételte s ezzel egyszersmind fokozta az akkori magyar politikai gondolkodás egységét, szintézisbe tömörülését.

* Mint ennek a gondolatnak képviselőjét s Erdélynek barátját és honpolgárát kérte fel 1866-ban munkatársnak Eötvöst az első marosvásárhelyi hírlapnak, a Székely Néplapnak szerkesztősége (Székely Adám és Orbán József). A felkérésre Eötvös levélben válaszolt. E levelet a szerkesztőség a szerző engedélyével a Székely Néplap 1866. szeptember 15. sz.-ban (I. évf. 81. l.) vezércikk gyanánt közölte. Maga a levél azonban ismeretlen maradt, az Eötvös irodalom nem tud róla, összes műveinek gyűjteménye nem közli, nem említi. Ezért soroztuk be és közöljük az ismeretlen levelek között. (XI. sz. levél.)

IV. Harmadik út: az alkotó államférfi.

A miniszter elvei és célja. Zsúfolt útiprogramm. Sok alkotás, még több alapvetés. A kolozsvári tudományegyetem. A kormány és állameszme szerencsés képvisellete.

Majdnem tíz év múlva, 1869 szeptemberében utazta be Eötvös Erdélyt harmadszor és, sajnos, utoljára. Utazásának iránya s főbb állomásai egészben azonosak a másodikéval. Bár egészségi állapota most sem volt kifogástalan (hisz még másfél év sem fog eltelni s már is ravatalon fekszik), mégis ez az útja időben és térben programmszerűleg megy végbe, úgyhogy ez alkalommal Csík- és Háromszék vármegyéket is felkereshette.

Míg két első utazásának célja egy-egy nagy eszme — az elsőben a magyar tudományos élet, a másodikban a magyar közjogi gondolkozás — egységnek képvisellete és terjesztése, harmadik útját helyesen a gyakorlati és alkotó politikus útjának nevezhetjük.

A király és nemzet, Ausztria és Magyarország, kibékült, megévezett. Az alkotmányos élet a 48-i törvények, tehát a jogfolytonosság elvének elismerése alapján helyreállott s az unió is most már reális valóságként s nemcsak papíron lépett életbe. A külpolitikai égbolt, legalább Magyarország szempontjából, egyelőre szintén fellegmentes képséggel ragyogott. Az országgyűlésen s azon kívül is fel-fellobogott ugyan a pártküzdelem heves lángja, de szerte az országban szépen megindult és folyt az alkotó munka. Ennek a békés alkotó munkának áldását várta a sokat szenvedett, szegény Erdély. És Eötvös épen azért jött Erdélybe, hogy személyes tapasztalatok és az érdekeltekkel folytatott közvetlen tárgyalás alapján állapíthassa meg alkotó tevékenységének egyes mozzanatait, a kivitel sorrendjét és formáját. Vallás és közoktatásügyi minisztere volt az országnak s így nemcsak módjában állott, de kötelességéül — ah, mily kedves kötelességnek — érezte eszméit kivinni a gyakorlati életbe, útnak indítani a győzelemre.

Eötvösnek régi és most újra és többször kifejezett sarktétele volt az, hogy a magyarság jövője a műveltség kérdése, hogy a nemzet sorsa főként magától a nemzettől függ. Függ azon erélytől és határozottságtól, mellyel a polgári szabadság és művelődés ösvényén előbbre halad.⁴⁰ Úgy a szabadság, mint a művelődés útja szabadon állott. Tettekre, alkotásokra van szükség. Még pedig szerinte nem feltűnést keltő alkotásokra kell törekedni, hanem a szükséges teendők elvégzésére. Épen ezért a közoktatás fellendítését az állam, a felekezetek, a községek és a társadalom legfontosabb és legsürgősebb feladatának tekintette. És e feladat-komplexumban is fő és első teendő a népnevelés.⁴¹ Ami pedig a megvalósítás módszerét illeti, tudjuk, hogy Eötvös mindenkor a legszélesebb értelemben vett szabadság elvét tartotta szem előtt. A népok-

⁴⁰ L. beszédét a válaszfelirat tárgyalásakor. Összes munkái. X. k. 357. l.

⁴¹ L. i. h. 323. és 348. l.

tatást in ultima analisi állami feladatnak vallotta, de az állam felügyeleti jogának fenntartása mellett a szülők, a községi és felekezeti közösségek iskolafenntartói kötelességét és jogát elismerte, teljes mértékben honorálta, sőt igyekezett tovább fejleszteni. Minden távolabb állott Eötvöstől, mint az imperatív beavatkozás szelleme. Ha azt akarjuk, — úgy mond, — hogy a népoktatási törvény jó eredményekhez vezessen, szükséges, hogy iránta ne ébresszünk ellenszenvet.⁴² Másutt is és többször hangoztatja, hogy mennyire elengedhetetlen előfeltétele a sikernek az, hogy az érdekeltek a törvényt, mely rájuk vonatkozik, az intézményt, melyet számukra megalkotunk, megnyugvással és megelégedéssel fogadják. Különben kész a kívánt eredményt meghiúsító visszahatás.

Ime ily elvekkel és szempontokkal jött Eötvös Erdélybe, az autonómiák hazájába, a nemzetileg és felekezetiileg annyira tagolt országrészbe, amelyet akkor még egy újabb megoszlás, az eléggé heves pártpolitika is tovább atomizált. Mint a kormány tagja, miniszteri hivatalos minőségben jelent meg ugyan, de személye oly népszerű volt s elvei annyira fennkölték s az atomizált Erdély lelki céljaival is annyira összevágók, hogy Erdély most is mindenütt és kivétel nélkül várva-várta, szeretettel fogadta s elhalmozta a tisztességadásnak minden külső jegyével.⁴³ Eötvös azonban, bár mint egyén is és mint az államhatalom képviselője is, jóleső érzéssel fogadta és elfogadta az iránta megnyilvánult lekesedést, nem merült el az ünneplés és népszerűség kedves hullámaiban, hanem folytonosan figyelte, vizsgálta a tárcája körébe eső ügyeket, biztatta és buzdította a meglevő intézményeket, tárgyalt és tanácskozott egyesekkel értekezleteken a pótolni való hiányokról. Bízvást mondhatni, hogy kemény és fárasztó munkát végzett az Erdélyben töltött nem egészen két hét alatt. Igazolja ezt útja egyes állomásainak már pusztá időrendi felsorolása s még inkább egy napi programjának külső lefolyása.

Szeptember 18-án érkezett Erdélybe, Gyulafehérvárra, hol Fogarasi János róm. kath. püspök vendége volt. Arad felől vasúton jött, míg útjának többi részét kocsin tette meg, mivel Erdélyben akkor az arad—gyulafehérvári vonalon kívül más vasút még nem volt. 19-én Balázsfalvára ment. Itt Vancea g. kath. érsek fogadta és látta vendégül. Ugyanaznap estére Nagyenyedre érkezik; 20-án este Tordán keresztül Kolozsvárra, hol három teljes napot tölt. 14-én Tordán és Marosludason is megfordulva s a viszonyokat tanulmányozva estére Marosvásárhelyre megy. 25-én Segesvárt, Keresztúrt és Székelyudvarhelyt járja be, 26-án Csíkszeredát és Csíksomlyót meglátogatva Tusnádon keresztül Sepsiszentgyörgyre érkezik, 27-én Brassóba, hol két napot tölt, de közben kirándul a hétfalusi csángókhoz s négy községgel — Hosszúfalu, Csernátfalu, Türkös és Bácsfalu — a helyszínen tárgyal; 29-én Fogarast megnézve, estére Szebenbe érkezik, onnan szeptember 1-én Szászsebesen megállót tartva Alvincre, honnan okt. 2-án távozott el Pestre.

⁴² I. h. 206. l.

⁴³ Az erősen ellenzéki irányú Magyar Polgár is nagy cikkel üdvözölte az Erdély földjére lépett Eötvöst. 1869. 112. sz. 477. l.

Mint az államhatalom képviselőjét és a kormány tagját mindenütt hivatalosan a hatóságok fogadják, de a hivatalos küldöttségek mögött az utcákon és szállása környékén mindenütt felhangzik a sokaság meleg tüntetése, lelki örömujjongása. Szónokok üdvözik a politikai, katonai, felekezeti hatóságok és intézmények nevében. Ezek végig hallgatása és megválaszolása, a tisztelgések és a tiszteletére adott közétkezések, hivatalos látogatások ugyancsak jó időt vesznek el a napnak huszonnégy órájából, amelyből pedig az éjszakai pihenés mellett tekintélyes mennyiséget kellett fordítani a kocsin való utazásra. Pedig ami idő ezekután fennmaradt, csak azt használhatta fel tulajdonképen való célja szerint a tanügyi intézmények megvizsgálására, tanácskozássra az illetékesekkel a további teendőkről. Így pl. Nagyenyeden szept. 20-án a Bethlen Gábor híres főiskoláját látogatja meg, 1200 tanuló élén Vajna Antal igazgató üdvözi; válasz és az ifjúság seregének megszemlélése után bejárja az egész intézetet: udvart, kertet, a cipósütőt, az épületeket, a tantermekeket és lakószobákat, a nagytermet, könyvtárt, a laboratóriumokat és egyéb gyűjteményeket. Legtöbbet időzött a könyvtár régiségeinél és az ásványtárban. Azután megnézte a ref. leányiskolát, a r. kath. és ág. ev. (német) elemi iskolákat és végül az Enyéden már akkor több év óta működő kisedővodát. S hogy még egy másik napot ragadjunk ki, szept. 29-én reggel 7 órára Brassóból Hosszúfaluba érkezett, hol két ág. ev. magyar és az összes román iskolákat meglátogatva, átment Csernátfaluba. onnanTürkösbe és Bäcsfaluba, küldöttségek tisztelgését fogadta, az egyházak vezetőivel tárgyalt, mindenütt végig-vizsgálta a fennálló két-két népiskolát, megtekintette a tervbe vett reálskola számára felajánlott épületeket (nem reál-, hanem polgáriskola létesült.). Innen vissza Brassóba díszebédre, délután még Fogarast is útba ejtve s ott megállót tartva, estére Nagyszébenbe érkezik.

Valóban bámulatos az Eötvös fáradhatatlan kitartása, komoly munkavégzése! Mintha fizikailag is teljes erőben volna, úgy dolgozott, úgy vitte, hajtotta az alkotás vágya. A hivatás komoly felelősségérzete s a kimondhatatlan öröm, hogy szíthatja a művelődés oltártűzeit, sőt új oltárokat is építhet, elfeledtetett vele minden kimerülést és testi gyengeségeket. Sepsiszentgyörgyön még arra is ráért és kedve van, hogy minden osztályban kérdéseket adjon fel a tanulóknak.

E nagyon rokonszenves egyéni jellemvonásnál azonban a közösség szempontjából lényegesebbek azok az eszmék, amelyeket utazása közben hirdetett s az alkotások, melyek utazása nyomában létesültek s Erdély közművelődését előmozdították.

Sajnos, ekkor mondott beszédeinek hiteles szövege sem maradt ránk. Az egykorú lapok fontosabbnak tartották az Eötvöshöz intézett díszbeszédék szó szerinti való közlését. Eötvös válaszát csak töredékekben jegyezték fel. Legtöbbször csak jellemezték, hogy szép volt, magvas volt, fennkölt stb. Tagadhatatlan, hogy a díszbeszédék között is akad figyelemreméltó, mint pl. Marosvásárhelyt a Szász Béláé, a költő és később egyetemi tanáré. De általában véve nem mulják felül a XIX. sz. második feléből olyan jól ismert vidéki „díszszónoklatok“ hangos és ha-

zafias retorikáját. Meglehet, hogy Eötvös válaszaiban és felköszönőiben is volt megszokott, konvencionális elem. De még az itt-ott található vázlatos feljegyzésekből is ki-kicsillan egy-egy olyan gondolat, axióma, amely sejtetni engedi az egész beszéd érdekes eszmeiségét s így a kárt is, amely e beszédek szószerint való feljegyzésének elmulasztásából következett.⁴⁴ Az 1869-dik évi költségvetési vitában mondott negyven kisebb beszéde és felszólalása is rögtönzés és csupa konkrét tárgyhoz fűződő észrevétel. Egyik másik közülök alig pár mondatnyi terjedelmű. S mégis mennyi helyes gondolat, felvilágosító és meggyőző böles sarkigazság van bennük a tarcája körébe tartozó összes közművelődési, tudományos, művészeti és tanügyi kérdésekre vonatkozólag. Bizonyára igen érdekes gondolatokat hangoztatott és fejtett ki mostani válaszaiban is. Székelykeresztúron azt hangsúlyozta, hogy az emberiség minden szépet és nagyot az iskolának köszönhet. Marosvásárhelyt pedig, mintegy elhárítva magától a személyének tulajdonított érdemeket és dicséretet, azt fejtegette, hogy az eszmék diadalának nincsenek egyes triumfátorai. Vegyen részt minden egyes honpolgár a művelődés nagy munkájában, mert a népnevelést egyes emberek nem, csak egy óriás valósíthatja meg. És ez az óriás: a nép. Ilyen s ehhez hasonló, megfontolásra érdemes gondolatok maradtak megörökítetlenül. Azonban ha a részletek, az egyes gondolatok nem is maradtak ránk, beszédeinek főbb, mert ismétlődő szempontjait mégis megállapíthatjuk. A megnyilatkozó lelkes fogadtatást nem tulajdonította magának és személyének, hanem a kormány és a kormány által képviselt rendszer érdemének s ez érdemek méltánylásának. A közművelődésben való haladástól függ az ország jóléte s az egyesek boldogsága is. Az alap a népnevelés. Jó tanítókról, megfelelő taneszközökről és helyiségekről kell gondoskodni. Örvendetesnek tartja, ha valamely tanintézetben kifejlődött és él valamely sajátos, egészséges, régi hagyomány (Nagyenyed). A közművelődés terjedéséhez intézetek, tanépületek mellett, szükséges az, hogy minél szélesebb rétegek tudatában legyenek annak, hogy a tanulás, a műveltség terjesztése közügy, a társadalom egyetememes érdeke. Mindez a nevelés gondolatának népszerűsítése, a nevelésre vonatkozó közgondolkozásnak ébresztése, élesztése és fokozása. S ki vonhatja kétségbe, hogy mindezeknek hirdetése akkor mennyire szükséges és fontos volt? Hiszen még ma is épen az közművelődésünk egyik legnagyobb hiánya, hogy a nevelés szükségességének és fontosságának tudata, a nevelésre és oktatásra vonatkozó közgondolkozásunk, foszlányos; nincs tisztában önmagával, pedagógiai feladataival, hanem töredékes, alkalmi és így nem szervesen, csak szórványosan fejlődő. Imre Sándor, Eötvös eszméinek egyik legkiválóbb ismerője és méltánylója, az a jeles pedagógiai írónk,

⁴⁴ A deákpárti Kolozsvári Közlöny tudósításai legrészletesebbek. Mellette a szintén Kolozsvárt megjelenő, de erősen ellenzéki Magyar Polgárban olvashatni figyelmet érdemlő beszámolót Eötvös útjáról, beszédeiről. A pesti lapok s az erdélyi nem magyar nyelvű hírlapok már sokkal számszerűbbak a részletekre vonatkozólag. Csak az elismerést kifejező jelzőkben nincs különbség.

aki ismételten és ismételten rámutat nevelői gondolkozásunknak még ma is fennálló hiányosságára, szűkkörűségére s az abból származó nem-törődömségre, érzéketlenségre, újra és ismételten fejtegeti, hogy Eötvös nem a múlté.⁴⁵

Kétségtelen, hogy Eötvös harmadik erdélyi útja egészben is, de maguk az ezzel kapcsolatban hangoztatott gondolatok és eszmék, egyeseknek és testületeknek adott nyilatkozatai, beszédei nagyban hozzájárultak a művelődési öntudat, a nevelésre vonatkozó társadalmi fel fogás és pedagógiai gondolkozás terjesztéséhez.

Ami eszméinek győzelemre jutását, erdélyi útjával kapcsolatos alkotásait illeti, azt már Molnár Aladár így jellemezte: Amerre járt, nyomában többnyire egy-egy iskola keletkezett.⁴⁶ Melyek azok az iskolák? Nehányat meg is említhetünk, mint a dévai, székelykereszturi és zilahi tanítónőképzők, ipariskola Kolozsvárt, gazdasági tanintézet Csíkszeredában, kereskedelmi iskola Kolozsvárt és Brassóban. Am ezeknek az elemi, közép- és szakiskoláknak felsorolása részint túllépné vállalt feladatunkat, részben pedig igazságtalan képet adna Eötvös iskolaalapításairól, tanügyi alkotásairól. Dolgozatunk jellege és kerete sokkal szűkebb, semhogy megtúrne egy ilyen tanügytörténeti kitérést, amelyből természetszerűleg nem hiányozhat a történelmi visszapillantás. De az itt adható kép és felsorolás igazságtalan is lenne. Nevezetesen Eötvös iskolaalapítói tevékenységét, tanügyi alkotásait az egyszerű felsorolás hűen nem szemlélteti. Mert nemesak azon tanügyi alkotások köszönhetők neki, amelyeket neki magának sikerült megvalósítani, felépíteni. Ezek felsorolása is tekintélyes névsort tesz ki. Azonban a tárgyi igazság ezzel kimerítve nincs. Hiszen Eötvösnek nem adatott meg eszméinek teljes győzelemre vitele. Erdélyi útja után rövid tizenhat hónap múlva halott. S e hátralevő tizenhat hónap alatt alkotott ugyan számos tanintézetet, de nyilván több maradt csak terv és elgondolás, amit csak előkészíthetett, aminek tényleges megvalósulása halála után, utódja alatt történt meg s így mint kész alkotás az utódok nevéhez s nem az övéhez fűződik. Hiába, nem mindig a magvető arat. De hogy magvető nélkül nincs aratás, ez mindenkor érvényes igazság. És Eötvös erdélyi iskolaalapítói érdemét nem lehet teljesen és igazságosan méltányolni, csak — az egyébként nagyon gazdag — aratás kimutatásával. Hanem ha számba vesszük böles, sokfelé hintett, pazar magvetését is, melynek sok, tán legtöbb csirája csak utóbb érett meg áldott és áldástosztó kalászba, amikor a magvető már elköltözött az ercsii sírbolt örökös lakójának. Eötvös, bár sokat alkotott, nagyszabású s mindent felölelő közművelődési programjának keresztülvitelében az alapvetésen túl általában nem jutott el. Legkevésbé annak Erdélyre kiterjedő részében. Ez az oka annak, hogy idevágó tevékenységét a minisztersége alatt létesült alkotások névsora önmagában lényeg és érdem szerint fel nem tünteti. Közoktatásunk tör-

⁴⁵ Erdélyi Múzeum. 1909. évf. 201. kl.

⁴⁶ Idézi Ferenczi Zoltán. i. m. 267. l.

ténetének genetikus ismertetése pedig, amely a kész alkotásokat is, de az alapvetés munkáját is részletesen méltányolja, dolgozatunktól különálló művelődéstörténeti feladat.

A tényleg nem Eötvös alatt létrejött, de valójában általa megteremtett intézetek közül mégis külön is fel kell említenünk egyet, a kolozsvári tudományegyetemet. Működését ez is Eötvös halála után 1872-ben kezdte meg, sőt még a vonatkozó törvényjavaslat megszavaztatása sem az ő nevéhez fűződik. De annyira övé a vonatkozó törvényjavaslat előkészítése, a kivített biztosító tárgyalások lefolytatásának és a szükséges feltételek biztosításának munkája és érdeme, hogy maga az osztatlan köztudat kezdettől fogva ezt az intézetet Eötvös alkotásának ismerte, vallotta mindig. Ez esetben a magvető érdeme percig sem homályosult el. A kolozsvári egyetem felállítása olyan nagyszabású és egész Erdélyt izgatónan érdeklő kérdés volt, hogy létesülésének minden mozzanata azonnal és gyorsan ismeretessé vált el a legszélesebb rétegekig s éveken át folyt a módoszatok nyilvános megbeszélése. Így és ezért nem mosódhatott el a javaslatot betérjesztő Eötvös neve a kolozsvári egyetemétől. Annál kevésbbé nem, mert mostani, harmadik erdélyi útjáról előre tudva volt, hogy egyik legfőbb célja az Erdély számára felállítandó kolozsvári tudományegyetem kérdésének megtárgyalása és nyélbeütése. Ezt maga Eötvös is nyíltan hangoztatta.⁴⁷ De ami nem történt meg ennél a nagyszabású intézetnél, a hosszantartó, nyilvánosság előtt tárgyalt előkészítés következtében sem, hány esetben történhetett meg alsóbbfokú s nem országos jelentőségű alkotásoknál, amelyeket pedig Eötvös szintén szemnek szánt — s azzá is lettek utóbb — a magyar kultúra hálózatában.

És végül nem hagyhatjuk említés nélkül Eötvös útjának általános politikai hatását sem. Ő mint államférfiú, mint miniszter a kormányt, a magyar államot képviselte s mint ilyen járta be Erdélyt, kereste fel és fogadta a legkülönbözőbb vallási, nemzeti és társadalmi közösségeket. Szerencsés és bölcs dolog volt, hogy épen ő jelent meg a csak most berendezkedő magyar kormány és a keserves lidérenyomástól csak a tegnap felszabadult, normális életmódot is csak azóta folytatni tudó magyar állam nevében. Ő, akinek személyiségét Erdély is már régóta ismerte és szerette, kinek nemes szándékaiban, fennkölt elveiben senki sem csalódott, de mindenki jót remélve bízott; akinek cselekedetei és alkotásai már eddig közmegnyugvást keltettek, akiben sem felekezetek, sem nemzetiségek nem kételkedtek.⁴⁸

Ha a kormánynak valamelyik más tagja teszi meg hivatalosan ez utat, bizonyosan az is részesült volna a hivatalos fogadások és tisztelgések hideg fényében. De nem abban a spontán, általános és meleg ün-

⁴⁷ Kolozsvár városa tisztelgő üdvözlétére adott válaszában többek között azt mondta, hogy Erdélybe a tudományok, jelesen egy egyetem felállítása céljából jött. Ezt tenni már 1848-ban szándékában volt s csak a körülmények akadályozták meg abban.

⁴⁸ Kolozsvárt Kriza János halálával emlegette föl, hogy Eötvös már 1848 előtt védelmére kelt az unitárius felekezetnek egyik országgyűlési beszédével.

neplésben, amellyel Eötvöst köszöntötte most is egész Erdély a maga tarka-barkaságában s amelyiket ismét csak úgy jellemezhetünk, hogy diadalúttá ünnepélyesedett. Nem, ilyen mértékű népszerűsége most már még Erdély Széchenyijének, gróf Mikó Imrének sem volt. Legáltalább az erdélyi magyarság körében nem. A baloldaliak véleménye Mikóval szemben is hidegebbé lett. Ennek bizonyítéka egyebek mellett az, hogy az akkori erdélyi ellenzéki hírlap, a Magyar Polgár, míg Eötvös útjáról állandóan a legmélyebb tisztelet hangján ír, ugyanakkor a szintén Kolozsvárt tartózkodó Mikót csipkedi, támadja. Eötvös is pártember, párthoz tartozó volt. De annyira sajátosan kultúrpolitikus, hogy támadási felületet nem mutatott, ilyen nála nem találtak, keresni elfelejtettek. Képviselte a kormányt és a magyar államot, de egyénisége, szavai és tettei még az annyira tagolt Erdély földjén sem keltettek ellenmondást. Ellenkezőleg, a széthúzó elemeket, az egymástól különböző, ellentétes, sőt esetleg a magyar államtól magától is idegenkedő, tartózkodó irányokat is harmóniába tudta összefogni. Jobb és megfélemlőbb képviselője a magyar államnak Eötvösnél nem volt. Keresve sem lehetett volna találni olyan férfiút akkori politikusaink között, aki kedvezőbb és nagyobb eredménnyel tudott volna bizalmat és jóleső érzést kelteni a magyar állam iránt mindenütt, ahol csak megfordult.

Eötvös harmadik útjának ez a közvetett, jótékony hatása a magyar államra épen nem kicsinyelhető. Az államok ereje és életképessége csak másodsorban függ a törvények szigorától, vagy a fegyveres haderő nagyságától. Legállandóbb és legbiztosabb fundamentum az államban élők bizalma és hite abban, hogy az állam megadja a lehetőséget és szabadságot a saját szempontú életfolytatásra és fejlődésre. És az Eötvös mostani harmadik erdélyi útja, hirdetett elvei, létesített, avagy csak tervbe vett alkotásai, intézkedései, általában egész lényé és személyisége az említett lehetőségeket és szabadságot képviselte és hirdette s az állampolgárok hitét és bizodalját, az állam életének eme tartós fundamentumát, növelte, fokozta.

V. Epilógus.

Röviden vázoltuk Eötvös három erdélyi utazását, annak főbb mozzanatait s az egész eszmekört, amellyel ő Erdélybe jött s amellyel őt Erdély is fogadta.

Mikor először fordult meg Erdélyben, Kolozsvárt, Erdély sajátos összetételű jelenjét és nagyszerű multját még alig ismerte. Egyet azon-

A Siebenbürgisch Deutsches Wochenblatt (1869. évf. 634., 639. l.) áradozva magasztalta Eötvös tanügyi kormányzatát. Vancea János balázsfalvi g. kath. és Saguna szebeni g. kel. érsekek s főpapi udvaruk szinte versenyeznek abban, hogy minél teljesebb megtiszteltetésben és vendégszeretben részesítsék Eötvöst. Kormánypárt és ellenzék versenyezve rójják le tiszteletüket iránta, írta az ellenzéki Magyar Polgár.

A Krizától említett beszéd: *Az unitaria vallás ügyében*. I. Összes munkái. IX. k. 85. l.

ban tudott. Azt, hogy a magyar tudományos munka, bárhol művelik s akárhány új intézménye létesül is, az egész magyarság egyetemének kérdéseivel foglalkozik. S ha igazán és tudományosan foglalkozik, akkor a tudományművelés decentrálizálódása intézmények és egyének vagy a térkép szerint nem a sivár és eredménytelen széthúzást idézi elő, hanem fokozza az egyes tényezők becsúszását, növeli a problémák megoldhatóságának valószínűségét, magának a tudománynak összefogó szintétikus hatását. A Magyar Tud. Akadémia nevében jelent meg az E. M. E. alakuló gyűlésén. Képviselte és megpecsételte a magyar tudományosság egységének eszméjét és elvét.

Második útja, amennyiben több volt és lehetett, mint magán természetű kirándulás és testi-lelki üdülés keresése, szintén most is tudatosan egy egység gondolatát szolgálta. T. i. a magyar közjogi gondolkodás egységét úgy Magyarország és Erdély egymás közti, mint mindkettőnek Ausztriához, az abszolutizmushoz való viszonyában. Az utóbbiban a 48-i alapra visszatérést. Magyarország és Erdély között pedig az unió életbeléptetését vallotta egyedül lehetséges kiindulási alappal. Ezt az elvet képviselte, ennek az elvnek magyarok, románok és főként szászok között való propagálására vállalkozott. Mint láttuk, épen nem eredménytelenül.

Harmadik útja a gyakorlati, az alkotó politikusé. Sok tanintézetet sikerült megalkotnia, soknak csak előkészítéséig, alapvetéséig juttatott el, mint amilyen a kolozsvári tudományegyetem. E mellett terjeszti a nevelésre vonatkozó, öntudatos társadalmi gondolkodást. Hitet ébreszt, bizalmat kelt mindenfelé a magyar állam iránt.

Mindhárom útjában szeretettel várják, lelkesedéssel üdvözlnek. Bizalommal fogadja és kíséri Eötvöst egész Erdély: magyarok, szászok, románok; felekezetek és nemzetiségek; hivatalos méltóságok és egyszerű polgárok, különösen a magyar társadalom, a magyar nép.

Azóta nagy változások mentek végbe.

Az Eötvös által második útjában képviselt és propagált politikai egység előbb a kiegyezésben megvalósult, majd korunkra teljesen felbomlott.

Harmadik útjának politikai vonatkozása is csak történelmi emlék az új államjogi helyzetbe került Erdély számára. De olyan emlék még ma is Erdélyben az Eötvös neve és személyisége, amelyikre nemcsak mi, magyarok, hanem a románság és szászság is tisztelettel gondolt és gondol a jelen viszonyok közt is.

Ami pedig alkotásait illeti, azok az új államjogi helyzet kívánta módosított jelleggel ugyan, de ma is fennállnak mint tanintézetek, mint a művelődésnek megannyi tűzhelyei.

És fennáll, érvényes érintetlenül a magyar tudományos munka és közművelődés egységének elve és eszméje, amelyet Eötvös első erdélyi útjában képviselt. És igaz és örökre érvényes marad Eötvösnek Besztercén mondott szava: a különböző népek különböző pontról kiindulva mind egy irányba, a tudomány csúcsára igyekeznek. Minél magasabbra

jutnak, annál tágasabb lesz látóköruk. S mikor felérkeznek a csúcsra, ott kezdet fognak.

E sorok írója személyesen és már a régi államjogi viszonyok között is közvetlenül tapasztalta Eötvös emlékezetes hasonlatának igaz érvényességét. Épen e közvetlen tapasztalat és személyes meggyőződés vezette arra, hogy utóbb, mint az Eötvös legnagyobb, ma is fennálló, de az új államjogi helyzet következtében szintén módosult jellegű erdélyi alkotásának, a kolozsvári tudományegyetemnek, elhívott munkása, tevékenységét többek között báró Eötvös József élete és művei c. kollegiummal kezdje meg. Vallotta és vallja Eötvössel azt, hogy az igazi kultúra, a valódi tudományos munka, bárhol is támad, egyrészt mindig a nemzeti erők szintézisét fokozza, a csúcs felé törekvő népeket felfelé sarkalja, egyre szélesebb látókör középpontjába emeli, de ugyanakkor érvényesül egy nemzetek fölötti, nemes értelemben vett internacionális hatása is, mely a különböző úton elindult különböző nemzeteket baráti kézfogásra készíti.

E személyesen is vallott és tapasztalt, de indítékaiban Eötvöstől származó, szép, igaz és felemelő meggyőződés birtokában és hatása alatt jött létre ez az igénytelen dolgozat is emlékjelként és hódolatul a legszabadelvűbb magyar gondolkozó, báró Eötvös József, fennkölt szelleme előtt.

Az individualitás kérdése.

I. Az individualitás értelme.

(Általános határozmányok)

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztályában 1932. január hó 21-én tartott szakelőadás.

Irta: **Dr. Varga Béla.**

(Első közlemény.)

1. Fejtegetéseink kezdetén tisztába kell jönnünk bizonyos olyan előfeltevésekkel, amelyek az individualitás problémájának megoldásához nélkülözhetetlenek. Egyik az, hogy az individualitás, mint ilyen, nem szakítható ki azokból az összefüggésekből, amelyek fogva tartják s amelyekből tulajdonképpen kinőtt.

Már a genti Henriknél (Heinrich von Gent † 1294) megtalálhatjuk azt az első pillanatra paradoxonnak látszó megállapítást, hogy az individualitás alapja a negatio. Ezt a tételt Duns Scotus megtámadta, azt mondván, hogy az individualitás csak valami positivum lehet. Ez utóbbi megállapítás kétségtelen helyessége mellett is, az előbbi megjegyzésben reá kell ismernünk az individualitás ama másik oldalára, amely azokra a tartó szálakra utal, amelyek a dolgok sokaságával fűzik össze. Minden individuumban vannak közös vonások, amelyek a relációk ama végtelen hálózatára utalnak, amelyekből ki nem szakítható. Általában sokkal több az individuumban az, ami benne másokkal is közös, mint ami valóban individuális. Ebben a tekintetben lehet fokozatokat felállítani s ez rávezethet arra az eredményre, hogy az individuum sokkal tökéletesebb formában realizálódik ott, ahol a közös vonások túlnyomó mértékben uralkodnak a sajátos, egyedi vonásokon, mint a megfordított esetben.

A korlátozottság azonban, amely az individuum rovására az általánossal szemben mutatkozik, lehet nem pusztán logikai, hanem axiológiai értelmű is. Az individuumnak mindig bizonyos ideál megvalósítása szolgálatában kell állania. Ez a normatív szempont rámutat az individuumnak azokra a fogyatkozásaira, amelyek az ideál megvalósításától eltávolítják, illetve annak lehető tökéletes megvalósításában gátolják. Minthogy maga az ideál sem egyéb, mint az egyetemesnek az egyes által való minél tökéletesebb kifejezése, azért a normatív szempont csak fokozottabb mértékben igazolja azt az állítást, hogy minél mélyebb tudunk belepillantani az individualitás lényegébe, annál nyilvánvalóbb, hogy az egyes csak az egyetemes segítségével érthető.

A másik, amit meg kell jegyeznünk s ami az előbbivel szorosan összefügg: az individuum relativitása. Ez többféle módon fogalmazható:

a) Minden individuum csak bizonyos körre nézve individuum. Több individuum egy kört alkot, az egységeknek bizonyos rendszerét. Az, ami a különböző egységeket ebben a körzetben egymástól megkülönbözteti, ennek a körnek principium individuationisa.

b) Van olyan fölfogás, amely szerint individuumok tulajdonképpen nincsenek, mert minden, ami partikuláris, (= individuális), nem egvéb, mint adott esetben nélkülözhetetlen föltevés, amely más esetben nem szükségképpen individuum. E fölfogás értelmében az individuálitás problémája megoldhatatlan, sőt fölösleges.

c) Az előbbi álláspont ellenkezője az, hogy lehetséges az analízis számára eljutni olyan végső adottságokhoz, amelyek tovább nem analízálhatók. Ezek a tovább nem elemezhető egységek az individuumok. Hogy van-e ilyen individuum ténylegesen, vagy pedig pusztán logikai szükség (postulatum, Royce), ennek eldöntéséhez a vizsgálat kettős menete szükséges, amelyek ellenőrzik egymást. Az egyik az individuum tartalmi analízisen halad, míg a másiknak intuitiv-synthetikus úton kell megtalálnia a kapcsolatokat, amelyek az individuum fennállásának logikai igazolását vannak hivatva megadni. Ha az aristotelesi *ἀνθρώπου στήναι* olyan biztos alapot fog találni lefelé az individuumban, mint amilyent fölfelé a logikai alapelvekben, csak akkor lesz a logizmusnak a tapasztalás egészére vonatkozó világmagyarázata teljes.

Az individualitás problémájának tisztázása ma már elkerülhetetlen; valóban „a huszadik század problémája“ (Stern). Ebben a tekintetben Leibniz óta alig történt valami, ami a kérdés megoldásához közelebb juttatott volna. A XVIII. században a német felvilágosodás sokat foglalkozik az individuálitással, de a logikai alapot nem kutatja, hanem normatív karakterét emeli ki. Bálványt csinál belőle aesthetikai aláfestéssel. A XIX. század vége ismét fölkapja, de egészen egyoldaluan tisztán a történelmi abstrakció szemüvegén keresztül vizsgálja, mint történelmi individualitást (Rickert). Ez az egyoldalúság kétségtelenül nagyban elősegítette „a történelmi“-nek, mint olyannak, helyes felismerését, de az individualitásnak, mint logikai problémának csak némely oldalait világosította meg, amelyek a kérdés lényegét távolról sem mérítik ki.²

Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy a philosophia eddig az individualitást, mint az egyszerűnek, az eleminek megnyilvánulását, egészen szűk keretek közé korlátozta. A középkorban és Leibniznál is ugyanezt tapasztaljuk. Mindezek a kutatások s a későbbiek is, mondhatni kizárólag csak a valóság területén keresték az individualitást, csupán az empirikus világra korlátozták kutatásaikat. Kétségtelen, hogy épen ezen a területen legszembeötlőbbek az individualitást alkotó mozzanatok. De még ha úgy is áll a dolog, hogy az individuálitás kizárólag

¹ V. ö. W. Burkamp: *Begriff und Beziehung*. 1927. 91. l.

² V. ö. H. Maier: *Wahrheit u. Wirklichkeit*. 200. l.

csak a valóság területén található fel, akkor is az individualitásnak sokkal tágabb és általánosabb fogalmára van szükség, hogy megadja a feleletet mindazokra a kérdésekre, amelyek vele összefüggésben állnak. Ebben az esetben a kérdés határai kiszélesednek; pl. ha az után kérdezzünk, hogy van-e és miben áll az a mozzanat, amely a *subsistencia* bármely fajához tartozó dolgok *osztályozhatóságának* szolgálhat alapjául. Az individualitás keretei ebben a beállításban kiszélesednek s a dolgok rendjének és a fogalmak rendszerének olyan mozzanatait vannak hivatva föltárni, amelyek a logikai alapelveknek a dolgok irányába mutató érvényességét mintegy alátámasztják.

2. A fogalmak *subsztíciójának* akár fölfelé, akár lefelé megvan a maga szükségképeni határa. Fölfelé ez a határ az általánosban vész el, illetve a logikai elvekben ütközik meg, ahol az egyes dolog tartalmi vonásai teljesen háttérbe szorulnak. Lefelé a határ: az individualitás. Ebben ütközik meg a logikum. Magával az individuummal új terület kezdődik, amely kívül esik a logikai sík határán s azért ebbe maradék nélkül be nem kebelezhető. Ez adja meg az individualitásnak azt az irracionális, többé-kevésbé misztikus vonását, amelyet a különböző korok (XVIII. század) különösképen felhasználtak az individualitás kutatásánál.³

A logikai sík ott végződik, ahol az individuum elkezdődik. Az utóbbit az individualitás síkjának vagy nivójának nevezhetjük. Az individualitás síkja szemben a logikai síkkal — új terület. Itt van a fogalom, amott pedig a tárgy. A logikai síkban van az oroszlán, az individuális síkban egy bizonyos oroszlán $(x) =$ azok egyikével, amelyek pl. a budapesti állatkertben találhatók. A két nivókülönbség egymással szemben való feltűnő eltérésének több oka van; oka egyfelől az, hogy nem minden individuumnak van meg a megfelelő külön fogalma, másfelől pedig nem minden fogalom vonatkoztatható szükségképen valamely individuumra. Vagy pl. a fogalmak egymás alá subsumálhatók, ellenben az individuumnoknál ez csak kivételes esetekben lehetséges. Az individuális sík variabilitása végtelen, a logikai síké vele szemben korlátozott, legalább is a megismerés szempontjából.

A nivókülönbség meghatározása tehát nem olyan egyszerű. A logikum és az individualitás síkjának határai nagyon homályosak, mert az individualitás fogalma, tulajdonságai, logicitása, ill. irracionalitása ingadozó. A probléma megoldása éppen abban áll, hogy tisztázza ezt a helyzetet. Amíg ez meg nem történik, addig is egy „transcendentális látszat“ téveszti meg a figyelőt, amelynek következtében az individuumot, bizonyos vonásait, hol a logikai síkban, hol azon kívül keressük.

Van olyan fölfogás, amely az individuumot teljesen a logikai síkon belül keresi, s minthogy itt nem találja meg, a tudomány számára hasznavehetetlennek tartja. Ez az álláspontja B. Russellnek,⁴ aki szerint az

³ H. Maier előbb idézett művében megjegyzi, hogy az irracionalitás makulája, mely az individuum fogalmán máig rajta tapad, még a plato-aristotelési filozófia öröksége.

⁴ L. B. Russell: *Introduction to mathematical philosophy*. 61. l.

individualitás lényegére irányuló kutatásnak, minthogy megfoghatatlan minden fogalom és leírás számára, nincsen semmi jelentősége. Ennek ellenére azonban ő is beszél individuumról, sőt megkülönbözteti a „relatív“ individuumot az „abszolút“-tól.

Némelyek az individualitásban ismereti kategóriát látnak; postulatumot, mely logikai előfeltétele a dolgok megismerhetőségének és logikai rendjének. Így a már említett J. Royce, aki a következő okfejtést adja.⁵ Ha a dolgokat nem fogjuk föl individuumoknak, akkor nincs osztály: osztály nélkül nincs reláció, reláció nélkül nincs rend. Már pedig az ész munkájának eredménye az, hogy rendet teremt az ismereti világban. Így abszolút logikai szükség, hogy gondoljunk individuális tárgyakat, amelyek az ideális rendszernek elemei. E nélkül a postulatum nélkül a világ teoretikus alkatán eligazodni nem lehet.

Tovább menve már egészen a pragmatizmus szempontjából nézi a kérdést, midőn azt mondja, hogy valamely tárgy akkor individuum, ha logikai célszerűségi szempontból annak kell tekintenünk.

Az előbb vázolt két állásponttal szemben az individuálitással, mint a világ logikai strukturájának szükségszerű tényével találkozunk a filozofiai gondolkodás területén Aristotelestől kezdve, Leibnizon keresztül egészen napjainkig (csak Couturat és Driesch neveit említjük.)

Az individuális nivónak vagyis annak a határnak megállapítása, hogy hol kezdődik az individuum, amint említettük, nehéz azért, mert az individualitás kezdete és határai elmosódnak. Azért beszélnek ma is „relatív“ és „abszolút“ (Russell) vagy „alsórendű“ és „magasabbrendű“ individuumokról. Az általános felé haladás közben állandóan találunk olyan egységeket, amelyek individuumok gyanánt foghatók fel. Minden individuum fogható föl úgy, mint magasabb, általánosabb genus. Pl. Goethe *Faustja* vagy Beethoven valamely szimfóniája lehet „nem“ (Gattung), az előadás, az interpretálás lehetséges individuális módzataival szemben. (H. Pichler.)⁶

Már ez is mutatja, hogyha nem is mindenütt, de sok területen igen nehéz megállapítani az u. n. individuális nivót. Érvényes ez nemcsak az előbb említett irányban, tehát a „faj“, a „nem“, az osztály iránvában, hanem az egyes tárgy individuálitásán belül, az esetleg ott föltalálható, individuálisnak nevezhető alkotórészekre, atomokra is. Ezért van szükség az individuálitást alkotó mozzanatok lehető pontos megállapítására, hogy a legkülönbözőbb területeken legyen oly objektív kritérium, amely elégséges alapot nyújt a probléma megoldására.

Ami az individuálitás elvi jelentőségét illeti, kétségtelen, hogy ez is egy principium, ha nem is annyira általános, mint a logikai alapelvek. Talán ezért nem is tartották olyan fontosnak, mint a többit. Az alapelvektől megkívánjuk, hogy egyetemességük minél kevesebb korlá-

⁵ L. A. Ruge: *Encyklopädie der philos. Wissenschaften, Logik.* 1912, I. Royce cikke.

⁶ V. ö. H. Pichler: *Zur Lehre von Gattung und Individuum* (Beiträge zur Philos. des deutschen Idealismus I. B. 1. H. 1918.).

tozásban részesüljön és hogy evidenciájukhoz ne tapadjon az irracionálitásnak semmi salakja. Az individuálitás e követelményektől eltérően olyan principium, amely alogikus elemei következtében egészen sajátos természetű. Elvi fontosságát senki sem méltánvolja annyira, mint Leibniz, aki meglátta, hogy minden létezőnek két határa van: a törvény (a logikum) és a törvényen kívüli (az alogikus), az individuális. Az általánosnak típusos törvényszerűsége csak részben határozza meg az individuumot. Az egyetemes az individuumban testet ölt, visszatükröződik, de egyúttal általa korlátoztatik. Ezért a korlátozásért azonban gazdagon kárpótolja az individuum, a benne megvalósuló sajátos tartalom útján, mely új erőket és kapcsolatokat létesít magában az egyetemesben. Mindenben, ami individuális, van valami, ami kötetlen, szabad, ami épen ezért valóban individuális, ami nem oldható fel a logikai törvényszerűségben. Az individuumban mindaz, ami benne negatívum az egyetemes szemben, pozitívummá lesz a maga önállóságában, de csak akkor, ha ez a pozitívum az egyetemeset valósítja meg a logikai elvek érvényességi szférájának határain kívül is.

Az ember platonizál és individuálizál egyszerre. Mindkettő elengedhetetlen a megismerés teljességéhez. Az individuumot nem lehet meglátni azok nélkül a vonások nélkül, amelyek benne nem individuálisak. Az idea azért lehetséges, mert az individualitás nem jelenti a dolgok abszolút heterogeneitását. Ez az ősi platoni belátás jelzi az örökös kapcsolatot, amely az individualitás és az egyetemes között fennáll. Ez a szempont nyújt támaszt lényegének megjelölésére. Ennek a figyelembevétel mellett érthető meg az, hogy az egyes dolog nem mindig fejezi ki az individualitás teljességét. Ha a zoologus megállapítja azt, hogy a méhszivacs csontvázának túalakú csontjai a mezodermban keletkeznek, akkor ennek logikai előfeltétele, hogy a méhszivacs egészével tisztában legyen. Ha ismeri az általános törvényszerűségnek azt a teljességét, amely a méhszivacs lényege, akkor az egyes individuumokban is ezt keresi, tehát azt, ami mindenikben közös, s az egyes példányok közül csak azt tekinti teljesnek, amelyekben ez a közös törvényszerűség a lehető legteljesebb mértékben valósul meg. Mindez arra mutat, hogy az individualitás lényege valami belső törvényen nyugszik, mely magában foglalja a kvalitatív vonások összességét s amely az egyetemesre utal, sőt nemesak „utal” reá, hanem csupán ott mutatkozik teljesen, míg az egyesben csak több-kevesebb tökéletességgel. Találón mondja H. Pichler,⁷ hogy a lényeg a koncentrált essencia, míg a különös (az individuális) a felhígított essencia. Az egyetemes gazdag tartalma igen gyakran halványan tükröződik az egyes példányok silányságában.

Vannak individuumok, amelyek az egyetemes mellett úgyszólván elvesznek, és vannak olyanok, amelyek mellett az egyetemes vész el — legalább is látszólag. Ha fokozat állítható föl abból a szempontból, hogy melyek és hol találhatók föl azok az individuumok, amelyek által az individualitás a legpregnansabb módon valósul meg, akkor épen azok

⁷ V. ö. H. Pichler: *Vom Wesen der Erkenntnis*, Erfurt, 1926.

lesznek a legértékesebb individuumok, amelyekben az egyetemes a legeredetibb módon és erővel valósul meg.

Ebből következik, hogy a tér és az idő nem lehet kizárólagos principium individuationis. Leibniz ismeretes mondása, hogy két egyforma falevél nem található, nem esupán arra utal, hogy tér vagy idő tekintetében különböznek egymástól. A tér és időbeli meghatározottságtól eltekintve is kell a falevelek egyéb, belső tulajdonságai között valami olyannak lennie, amely őket valóban individuumokká teszi. Ha nincs ilyen, akkor pusztán a tér és időbeli meghatározottság még nem teszi őket individualisakká. Két egyforma falevél létezhet s valóban létezik is akkor, ha az, ami az egyikről elmondható, elmondható a másiktól is. Az „elmondhatóságnak“, a tér és idő kizárásával, valami olyan mozzanatra kell vonatkoznia, amely a dolgokat valóban individualisakká teszi. Ezért beszél Leibniz „azonos“ individuumokról, azt mondván, hogyha két individuum ugyanazon definícióval határozható meg, akkor a két individuum logikailag azonos, ha ontologailag nem is az. Ámde azonos individuumok nincsenek, aminthogy tisztán logikai individuumok sincsenek. Az individuum épen azáltal individuum, hogy nem azonos egy másikkal: nemcsak térben és időben nem azonos, hanem elsősorban abban nem az, ami valóban individuálissá teszi. Mindazonáltal az „azonos“ individuumok gondolata igen mély belátást tartalmaz, mert azt jelenti, hogy logikailag azaz a tudomány szempontjából elenyészően csekély jelentősége van azoknak az individuumoknak, amelyek a tér- és időbeliségen kívül semmiben sem különböznek egymástól.

A tér és idő („hic“ et „nunc“) tehát nem meríti ki távolról sem az individuálitás kritériumát; másodrendű fontosságú szemben azokkal a vonásokkal, amelyek sajátosan individuálisak s amelyek mindig az egyetemesre utalnak, amelynek az individuum is hordozója, ill. kifejezője. Vannak individuumok, amelyekre a tér- vagy időbeliség alapvető, sőt leglényegesebb kritérium pl. valamely tér- és időbeli relációnál vagy pl. ennél „a föld középpontja“, ahol mindkét esetben az idő, ill. térbeli elhelyezkedés egyenesen megjelöli az individuumot. Két falevélnél azonban a tér- és időbeliség csak „indicium individuationis“, s ha nincsen egyéb, ami őket egymástól megkülönböztesse, akkor itt „azonos“ individuumokkal van dolgunk, azaz olyanokkal, amelyeknél az a sajátos vonás, mely őket valóban individuálisakká teszi, olyan jelentéktelenül csekély, amelynek nincs semmi jelentősége a tudományos megismerés számára.

3. Husserl⁸ szerint az individuum a tiszta logika szempontjából megkövetelt „őstárgy“, azaz abszolút logikai valami, amelyre minden logikai elváltozás vonatkoztatható. Ezért le kell hántanunk lehetőleg minden antropologiai vonást róla, hogy alkatát megérthessük. Az a körülmény, hogy ami egyetlen, individuális, az nem írható le, mert a leírás mindig csak általánosságokkal operálhat, amelyek alól épen az individuális mozzanat síklik ki (Pauler), nem teszi fölöslegessé, hogy

⁸ V. ö. E. Husserl: *Ideen*, etc. 15. §. 29. 1.

megállapíttassanak mindazok a vonások, amelyek minden individuálisnak logikai előfeltételei. Lehet, hogy éppen maga az individuális mozzanat le fog szakadni a vizsgálódás fonálának végéről. Az, ami így leszakad, logikai szempontból kétségtelenül hasznavehetetlen. Ismerettani szempontból azonban ez is értékesíthető. Az individuum határfogalom, még pedig sajátosan olyan, ahol nemcsak megszűnik, hanem kezdődik is valami, valami új, ami többet, nagyobbat és bizonyos szempontból mérhetetlenül fontosabbat jelent, mint maga a tudás, mely róla alkotható. Minden kutatás, amely a tudás határfogalmaira irányul, eredményeiben legtöbbször ingadozó, ami együttjár a dolog természetével. Olyan, mint a felderítő szolgálat, amely sokszor csak azt tudja eldönteni, hol *nincs veszély*, de arra nem tud mindig megfelelni, hogy hol *van*. Az individuális lényegének kutatásánál is el kell készülni a dolog ingadozó, esetleg negatív eredményekre, amelyek a tudományra, ha nem is mindig fejlesztőleg, de feltétlenül tisztítólag hatnak.

4. Az individuális kritériuma az a sajátos minőség, amely minden mástól megkülönbözteti. Suarez ezt így fejezi ki: unaquaeque entitas per se ipsam individuationis principium. Itt nem valami külső okról van szó, hanem a principium intrinsecum individuationisról, mely sem tisztán a materia, sem tisztán a forma nem lehet.

Az individuum meghatározottsága e szerint nem külső elvektől függ, hanem benne és általa van megadva. Körülbelül ez az álláspontja Leibniznek is, amikor azt mondja: omne individuum tota sua entitate individuatur. A dolog egész tartalma együtt alkotja a principium individuationist.

Valamely individuumot individuummá tesz elsősorban az, hogy egyetlen tárgyat vagy dolgot képvisel. Ennek az egyetlenségnek alapja lehet a belső alkat, a minőség, amelynek egyetlensége akkor nyilvánvaló, ha olyan vonásokat tüntet fel, amelyek semmi mással nem pótolhatók vagy helyettesíthetők. Így pl. Goethénél vagy Petőfinél szellemi alkatuk és jelentésük az individuális kritériuma, mely sem a tértől, sem az időtől nem függ annyira, mint sajátos, belső adottságuktól.

Az individualitás alapja tehát a kifejezetten sajátos minőségi vonás, amikor is a belső alkat, a tartalmi vonások összessége tesz valamit individuálissá. A másik, ami evvel szorosan összefügg, az egyetlenség. Az egyetlenség nemcsak azt jelenti, hogy minden, ami individuum, egy tárgyat jelöl meg, hanem azt, hogy ez az egy tárgy olyan, amely belső alkatánál, minőségi vonásainál fogva valóban egyetlen, amilyen más nincsen. Goethe és Petőfi ilyenek. Ellenben „a római pápa“, melyet John Stuart Mill és H. Maier is az individuálisok közé soroz, nem individuális, mert ha egyet is jelent, de nem jelent egyetlen. „X. Pius“ individuális, mert világosan egyetlen egyet jelent. Amint Russell mondja, vannak individuumok, amelyeket egyetlen névvel jelölünk meg, amely direkt rámutat az individuumra. Az ilyen nevek egyszerű symbolumok. Egyszerű symbolum az, amelynek nincsen olyan része, mely ismét symbolum lehet. „A római pápa“ nem ilyen egyszerű symbolum, hanem leírás által (description) van megjelölve, amelynek olyan részei

vannak, amelyek tovább analizálhatók (összetett symbolum, szemben az előbbivel, amely egyszerű). A leírás által megjelölt individuum relativ szemben az egyszerű symbolum által megjelölttel.⁹ Megjegyzendő, hogy nemcsak név lehet az, ami egyetlen individuumot jelöl meg, hanem bármely fogalom, amelynek tartalma egyetlen alája eső tárgyat jelöl meg, pl. „a világ közepe”.

Hogy már most az ilyen egyetlen individuumot megjelölő fogalomnak szükségképen valóság fogalmának kell lennie, ez csak akkor helyes, ha az individuumok fennállását pusztán a valóság területére korlátozzuk. Az a körülmény azonban, hogy vannak egyes fogalmak, amelyek egyetlen individuális dolgot jelölnek meg, a valóság fogalmakon kívül is, azt látszik bizonyítani, hogy nemcsak pusztán a valóság területén keresendő az individuálitás.

Individualitás és egyetlenség tehát egymás jelentését kiegészítő fogalmak. Ha valami nem egyetlen, akkor nem szükségképen individuális, még ha egyéb föltételek meg is volnának ehhez.

Az individualitás két kritériuma: a belső minőség és az egyetlenség, adják a fogalomnak lehető teljességét. Az egyetlenség az összes alkotó mozzanatoknak arra az egészen sajátos találkozására, arra a specifikus vonásra utal, mely az individualitás lényege. Ezek alatt a mozzanatok alatt jelen esetben kizárólag a *belső* mozzanatok értendők, azok, amelyek a belső strukturát alkotják. Bizonyos vonások némely individuumokra nézve másodrendűek, míg ugyanezek más individuumokra alapvető természetűek. Lehetnek individuumok, amelyekre nézve pl. csak a térbeliség vagy esetleg csak az időbeliség szolgálhatnak kritériumul.

Minél erőteljesebbek a minőségi vonások, amelyek az egyedüliséget is involválják, annál határozottabb az individuum belső, logikai alkata. Minél gyöngébbek és elmosódottabbak, annál inkább előtérbe nyomulnak olyan vonások, amelyek nem tartoznak lényegesen hozzá az individuumhoz. Az egyetlenség csak akkor jellemzi valóban az individuumot, ha a belső, tartalmi vonásokra is támaszkodik. Ebben az esetben az egyetlenség nem pusztán ontologiai fogalom, hanem az értékességnek elmosódó árnyalatát is magán hordozza. Azonban az egyetlenség ez utóbbi nélkül is individualitás alkotó principium. Mindebből látható, hogy Leibniz idézett megjátsza (omne individuum tota sua entitate individuatur ma is teljes mértékben megállja helyét.

5. Az előbbieket kiegészíti a következő tétel: minden individuum egység, zárt egység. Az egység azonban nem nagyon világos kritérium az individualitásra már azért sem, mert magának az egységnek fogalma is szerfölött homályos. Az egységről, mint tulajdonságról, nincs helyes definíció — mondja Frege. Sem az oszthatatlanság, sem az elhatároltság nem merítik ki fogalmát. Nem minden egység individuális. Különbösen is az egység formális tulajdonság s így mindenütt egyforma, s ha mégis megvan minden dolognak ez a formális tulajdonsága (omne ens unum), ez még nem elegendő az individualitás meghatározásához. Csak

⁹ Russel i. m. 173. l.

a tartalmilag és minőségileg vagy relációi által meghatározott egység fog közelebb vezetni a célhoz. Ez azonban már tovább megy az egység pusztá fogalmánál.

Ugyanez fennáll az azonosságra nézve is. Az a tétel, hogy identitásról csak az individuumnál lehet szó (Burkamp), nem foglalja magában azt, hogy az azonosság kimeríti az individualitást. Minden individuum azonos önmagával, s így az identitás épügy, mint az egység szükségképeni előfeltétele annak, hogy valami individuális lehessen. Azonban nem minden, ami identikus, szükségképen individuális. Az identitással, mint egyetemes érvényű logikai elvvel szemben az individualitás bizonyos megkötöttséget, korlátozottságot mutat. Bizonyos megszorítás szükséges ahhoz, hogy valamely dolog, ami azonos önmagával, egyúttal individuális legyen.

Ami a „zárt“ egységet illeti, ez nagyon relativ. A zártság, az elkülönítettség különösen nagy szerepet játszott az individuum fogalmával kapcsolatban akkor, amikor ezt túlságosan idealizálták (pl. W. v. Humboltnál). Logikailag azonban ennek a kifejezésnek, hogy „zárt egység“, nincs meg a határozott jelentése. Kétségtelen, hogy bizonyos mértékben minden individuum zárt egység, de azért pl. az organizmusnál sem lehet „absolute Geschlossenheit“-ről beszélni. Az organizmus önfenntartása számos olyan föltételt hordoz magában, ami nem egyeztethető össze az abszolút zártsággal.¹⁰ Maga az, hogy teljesen elzárt, elkülönített, már föltesz valamit, amitől el van különítve s az utóbbi (az elzárt) az utóbbival szorosán érintkezik. A határt megvonni ebben a tekintetben igen nehéz. Az elkülönítettség fölteszi azt, amitől el van különítve, s így minden zártságnak „vannak ablakai“. Amint azonban az ablak sem veszélyezteti a ház egységét és különállását, épügy az egyetemes hatások szövedékében is fennáll az egyes, sőt épen csakis itt és így állhat fenn. Ebből is következik, hogy az individualitás nem pusztán a maga elkülönítettségében áll fenn, hanem abban az összefüggésben, amely által hozzátartozik egyebekhez. Minden, ami individuális, belétartozik a relációk összeségébe. A „rend“ következtében, amelyet a relációk teremtenek, több igen fontos és alapvető mozzanatot nyerünk, amelyek az individualitás logikai alkatában gyökereznek. A relációk azonban nemcsak az egyes individuumok között húzódnak el, hanem az individuálisnak nevezett komplexum egyes részei között is. E szerint megkülönböztetjük a relációkat, amelyek bizonyos individuumok között állnak fenn, és másfelől az összefüggésnek ama mozzanatait, amelyek az egyes individuumokon belül vannak. Lényeges különbség van az individualitás szempontjából az előbbi, mondhatjuk külső, és az utóbbi, belső relációk között. Hogy lehet belső relációkról beszélni valamely

¹⁰ L. Sigwart: *Logik* (III. kiadás, II. kötet, 1904). 258. l. Az individuum ellen felhózzák, — úgymond — hogy a való tárgyakra alkalmazása sok nehézséggel jár. Vitatható ugyanis, hogy vajjon az egész fa vagy az egyes hajtás, vagy pedig a sejt-e az individuum. Vagy pl. vitatható az állati individuum, amelynek sem időbeli, sem térbeli határai nem szilárdak, nem bizonyosak.

individuum határain belül, ez érthető, mert hiszen individuumon ma már nem valami feltétlen egyszerűt értünk, mint amit értettek rajta általában. Ez a kriterium elesik. Lehet egy individuum teljesen egyszerű és lehet összetett. Bármily komplikált egység lehet individuum (pl. az organismus) és bármilyen egyszerű is lehet az. A kérdés nem is az, hogy egyszerű-e vagy összetett, hanem az, hogy mi teszi akár az egyszerűt, akár az összetettet individuálissá? Ismét ott vagyunk a kérdésnél, amelyre állandóan keressük a feleletet.

Az a kriterium tehát, hogy az individuumnak egyszerűnek kell lennie, nem áll meg; annál kevésbé, mert a legvégso egyszerűnek fogalma is definiálhatatlan.

6. Ha valamely individuum nem egyszerű, hanem összetett, akkor mindazt, amiből össze van téve, nevezhetjük résznek, a részek összességét pedig egésznek. Mondhatjuk-e már most vajjon azt, hogy az individuum mindig egész, illetve azt, hogy az egész és minden egész individuum. Vagy különbséget kell tennünk az egész és az individuum között olyanformán, ahogyan Burkamp teszi, aki szerint az egész jelenti a zárt egységet a részekkel szemben, míg az „individuum ist eine Einheit gegen äussere Mächte“.¹¹ Pl. a néptömeg — egész a benne helyet foglaló egyes emberrel szemben; míg ugyanez a tömeg pl. egy tüntetés alkalmával a rendőrséggel szemben — individuális egység. A megkülönböztetésnek ez a módja zavaró. Ilyen „alkalmi“ individuálítások nincsenek. Igaz, hogy lehet beszélni tömegelekről az egyes lélek mellett. Ez a tömegelek azonban nem csupán külső hatásokkal szemben nyilvánulhat meg s így az előbbi megkülönböztetés semmiképpen sem állja meg helyét. Ha valami individuális, akkor ez a jellege állandó, nem esetleges. Az individuum kifejezés jogos használata ott kezdődik, ahol az egész, mint egység, és a benne levő részek sokasága bizonyos vonatkozásban vannak, ahol a részek az egésznek egységét teszik szükségessé. Tehát ott beszélhetünk joggal individuálításról, ahol az egész és a részek szerves és szükségképeni összefüggésben állanak egymással, ahol a résznek nincs semmi önálló individuálitása, ha az egészből kiszakítatik. Ilyenek tekinthető az organismus, ahol a részek viszonya és minden funkciója az egységes egészben meg van határozva. Az orgánizmus tehát egész, mely megfelel annak a követelménynek, hogy részei között szerves összefüggés áll fenn s így individuális.

Ujabban O. Spann művében (Kategorienlehre) találkozunk az egész fogalmának igen értékes fejtegetésével. Az individuálitáshoz való viszonyát azonban nála sem találjuk határozottan feltüntetve. A mű alapgondolata az, hogy az egyest sohasem szabad magában tekintenünk és belőle indulnunk ki (individuálizmus), hanem meg kell pillantanunk, észre kell vennünk a világösszefüggéssel, kosmossal való kapcsolatait, amelyek alapján megérthető (universalizmus). Tehát mindig az egész, legyen az nagy (makrokosmos) vagy kis egész (mikrokosmos), a magyarázó fogalom a világon levő összes dolgok metaphysikai vagy ismer-

¹¹ W. Burkamp: *Die Struktur der Ganzheiten*. Berlin, 1929. 24. l.

reti alkatára nézve. Az egész, mint ilyen, nem létezik; a rész magában szintén nem létezik. Az egész a részben születik meg és általa valósul meg, viszont a résznek is csak az egészben van helye.

Az első azonban az egész, míg a rész logikailag későbbi fogalom. Az a felfogás, amely a részt az egész elé teszi, atomizáláshoz vezet mind a természettudományban, mind a szellemtudományban. Ez atomizáló, kauzális fölfogás szerint az egész a részek összege. Már pedig az egész fogalma ellentét mindavval szemben, ami pusztán a részek mechanikus egymásmellérendeltségét jelenti. Okság, individuálizmus, sensualizmus, relativizmus és atomizmus egy és ugyanazon gondolatsornak különböző területei és különböző módon való kifejezései, amellyel szemben áll mindaz, ami az universalizmusnak jelzett „ganzheitliche Auffassung“-ot képviseli. A világ egymásból kifejlődő egészek összefüggésrendszere. Ez azonban nem genetikusan, hanem systematikusan értendő. Minden egész ismét része egy nagyobb egésznek, s az, amit általánosnak, egyetemességnek nevezünk, a mindenkori, magasabb „Ganzheitsstufe“. Maga az egyetemesség, mint egész, individuális, s nincsen olyan egyetemesség, amely ne lenne individuális. Csakis az egésznek, mint alapvető kiindulási pontnak fölfogása igazolja azt, hogy bizonyos dolgok a világon megismételhetetlenek és egyetlenné, amit az atomizmus, az individuálizmus álláspontján sohasem fog lehetni bizonyítani. Ez utóbbi állásponttól nem lehet belátni, hogy miért ne lehetne két egyforma falevél, ellenben az előbbi felfogás szerint, ahol minden egyes „része“ a nagy egésznek, könnyen belátható, hogy minden tagnak egymástól különbözőnek kell lennie.

Az egésznek az a kétségtelenül széles perspektívájú, de épen azért körvonalaiban elmosódó fogalmazása, melyet bölcseleknél találunk, nem adja meg a magyarázatot az individualitás számára. Abban, amit egésznek nevez, épen annyi vagy talán több irracionális vonás van, mint magában az individuumban. Ez utóbbi megértésének föltételei éppoly nehezen közelíthetők meg a megismerés számára, mint az egészé, sőt az utóbbi sokkal elasztikusabb, mint az individualitás. Így a kettőnek együttes szemlélete és egybevetése újabb bonyodalmakhoz vezet a nélkül, hogy a fogalmak precíz megértéséhez közelebb jutnánk. Az „egész“ logikai konstrukció, nem metaphysikai entitás; magyarázó elv az összefüggések megértésére, amely helyenkint átsíklis a metaphysika, sőt a theologia területére, ami által sokat veszít magyarázó erejéből.

Az a megállapítás sem teljes értékű, hogy az egész, mint alapvető kiindulási pont már igazolja az individuumot a maga teljességében. A hely, amelyet az individuum az egészben elfoglal, csak egyik oldala igazoltságának. Mindennek, ami egyszer individuális, kell lennie ezen kívül olyan logikai tartalmának, amely a másik oldalról is igazolja fönnállását. Azt a körülményt, hogy az individuum egyetlensége és megismételhetetlensége csak akkor érthető, ha egy egészben megjelenőnek, egy egész részének tekintjük, bölcselek abszolút történetiségnek nevezi, ami e szerint annyit jelent, hogy az universalistikus szemlélet mellett és csakis ezen az alapon érthetjük meg az individualitás ama jellegzetes

határozmányát, hogy történetileg egyetlen és megismételhetetlen. De még ha így is van, ez még nem határozza meg teljesen az individuálitást. Ez a szempont is egyoldalú és hiányos ama másik nélkül, amely minden történetiség theoretikus, tehát logikai tartalmára utal. Az, hogy valami történelmileg megismételhetetlen, hiányos annak a tartalomnak ismerete nélkül, amely valóban ilyen. Csak a theoretikus (a logikai) szempont ad értelmet és jelentést minden történésnek s azért minden történés elsősorban a theoretikus szempontnak van alávetve. Első a logikai tartalom s ez szabja meg a történetiség jelentőségét is. Az individuum teljes megértéséhez csak az vezet, ha a theoretikus és a történetiség szempontjai együttesen alkalmaztatnak reá. Ez azt jelenti, hogy maga az egyetlenség és megismételhetlenség még nem adja az individualitás teljességét a logikai tartalom nélkül, amely benne rejtőzik. Az abszolút történetiség még nem elegendő ahhoz, hogy ne lehessen két egyforma falevél, ehhez még szükséges a kettő tartalmi, logikai különbsége. A történetiség jelentősége — mint láttuk — ez utóbbi mozzanattól függ, amely mintegy *minősíti* az előbit. Azért más a történetiség pl. ennél az individuumnál „Aristoteles“, mint annál a megállapításnál, hogy pl. „ebben a pillanatban rosszúl ég a villany“. Mindkettő egyedüli és megismételhetetlen, tehát „abszolút történeti“. Az előbbi esetben azonban épen az individuális tartalomnál fogva ennek a történetiségnek mély értelme és jelentése van, míg az utóbbi esetben ez a jelentőség úgyszólván semmivé zsugorodik.

7. Az organikus egész mellett, amelyben a részek meghatározott relációban állanak egymással, megkülönböztetik a summatív egészet, ahol a részek viszonya változtatható az egész keretén belül, a nélkül, hogy az egész értelme megváltoznék. Ez a summatív egész a halmaz. A halmaz — Cantor definíciója szerint — jól megkülönböztethető dolgok együvé tartozása, ill. összefoglalása. A mellett a meghatározás mellett, amelyet O. Spann ad az egészről, a halmaz nem lehet egész, mert az egész ellentéte mindannak, ami nem szervesen összefüggő, tehát summa vagy aggregatum. Itt tehát épen a halmaz az, ami szembeállítandó elsősorban mindazzal, amit egésznek nevezhetünk. Maga Cantor azonban azt mondja, hogyha több halmazt egyszerre veszünk szemügyre, akkor mindenik egy külön „egész“ a másik mellett. A halmazelmélet minden egyes halmazt egésznek tekint. Hogy a halmaznak „egész“ gyanánt tekintése helyes-e vagy nem, avval most nem foglalkozhatunk, annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogyha az organikus egészről el lehet mondani, hogy több és más, mint a részek összege, úgy a halmaztól sem lehet ezt megtagadni, mert noha szervesen össze nem függő elemekből áll, mégis ezek az elemek bizonyos összefüggésben állanak a halmazban is, bármily primitív legyen is ez. Maga a halmaz is mindig többet jelent, mint az egyes elemek, különbözik összes elemeitől; épen a benne helyet foglaló elemek összefoglalásának, ill. együttlétének eredménye s ennyiben különáll — szemben elemeivel, ha nem is olyan mértékben és abban az értelemben, mint ahogy ezt az organikus összefüggésnél el lehet mondani. A halmaznál kizárólag a kvantitás a döntő, ez viszont nem kö-

zömbös reá nézve, mert mindig számít az egyes részek odatartozósága, s ha egy is hiányzik, ez már befolyásolja a halmazt, mint olyant.

A halmaz egyes alkotórészei magukban, külön lehetnek individuumok. De akár individuumok, akár nem, az a viszony, amelyben, mint a halmaz alkotó elemei állanak, a *koordináció*, ennek legalább is legegyszerűbb módja. A búzaszem nincs alárendelve a zsák búzaszemnek, a kavics nincs a kavicsprizmának. De maga az egész halmaz sem substituálható egy más halmaz alá.

Vajjon van-e a halmaznak individuálitása vagy nincsen? Noha a halmaz — mint láttuk — több, mint az egyes alkotóelemek, és fennáll az egyes tagok között valamelyes olyan vonatkozás, amelynek következtében a halmaz épen keletkezhetik, ez nem elegendő ahhoz, hogy individuálitásáról beszélhessünk. A halmaz nem individuális, akár egésznek tekintjük, akár nem. Abban, hogy ez így van, igen nagy szerepet játszik az a körülmény, hogy az egyes elemek pusztán koordinációs viszonyban állanak és nem subsumciósban. Épen ezért az a reláció, amely a halmaz tárgyai között fennáll, nem ad elegendő alapot arra, hogy individuálisnak nevezessék, mert maga a logikai tartalom, amely a halmaz útján létesül, nem szolgáltat elegendő alapot ehhez. A tétel, hogy a halmaznak nincs individuálitása, érvényes, tekintet nélkül arra, hogy alkotó elemei individuálisak vagy nem.

Csaknem ilyen elbírálás alá esnek a kristályok. A kristályoknál ugyan a részek bizonyos szabályok szerint helyezkednek el. Bergson¹² szerint a kristály azért nem individuális, mert nincs meg benne a részek különeműsége, sem pedig a funkcióknak egymástól különböző sokfélesége. Driesch szintén körülbelül itt látja a különbséget a kristályok és az organismus között, amikor azt mondja, hogy az előbbieket egyféle anyagból állanak s keletkezésük pusztán térbeli gyarapodási folyamat. Mindez azonban nem lehet döntő a kérdésben, mert az anyag egyneműsége vagy differenciáltsága vagy a keletkezésnek, a gyarapodásnak a módja nem döntő erre. Nem látható az összefüggés és a kapcsolat, amely mindezek és az individualitás között fennáll. Pasteur kísérlete alapján ismeretes, hogy a kristályok tömített oldatban letört részeit regenerálják, újra növesztik. Ez a körülmény az individuálitás szempontjából előnyt jelent számukra a halmazzal szemben; előnyük továbbá az is, hogy részeik bizonyos szabályok szerint helyezkednek el s így az egység sokkal pregnánsabb módon nyilvánul meg rajtuk, mint a halmaznál. S mindezek ellenére sem mondható a kristály individuálisnak, még pedig azért, mert minden kristály pusztán magát a fajt, a speciést juttatja kifejezésre és sohasem az egvest, az individuumot.

Époly kevésbé beszélhetünk individuálitásról, mint a kristályoknál, ha száz márvány vagy üveggolyót állítunk fel egymás mellé. Ezeknek különállását pusztán a geometriai forma határozza meg; a geometria síkjában azonban nincs individuálitás. Valamely geometriai pont, egyenes vagy sík csak akkor különböztethető meg egyik a másik-

¹² Bergson: *Teremtő fejlődés* (magyar ford.). 17. l.

tól, ha több pont, vonal vagy sík egyidőben kerül a szemlélet terébe. Ha a geometriában általános elveket lehet felállítani, ez épen abból magyarázható, hogy a pontok, vonalak és síkok nem sajátosak, hanem mindenik az egész fajt képviseli (Frege).¹³

8. Eddig azt érintettük, hogy az *egész individuális-e*, ill. mely esetben ilyen és mikor nem. Most már föltehetjük a kérdést, hogy lehet-e individuális az, ami nem egész, ami csak rész vagy darab. Sigwart szerint a darabok nem individuumok, mert részei lehetnek egy nagyobb egésznek, de épúgy kisebb részekre is oszthatók. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Vannak „darabok“, amelyekről lehet állítani, hogy individuálisak, és vannak olyanok, amelyekről ez nem állítható. Pl. az Akropolis romjai individuálisak, egy darab kőszén vagy tűzifa nem individuális. Vajjon hogyan lehet megindokolni ezt a megkülönböztetést?

Az Akropolis romjainak individuálitása nemcsak önmagában van, hanem abban a relációban, amely ezeket ahhoz az egyetlen egészhez hozzáfűzi, amelynek részei. Valamely résznek vagy darabnak individuálitását vagy annak ellenkezőjét nem az dönti el, hogy egy nagyobb egység tagjai, vagy hogy még kisebb részekre bontható, mert hiszen minden rész és darab ilyen, hanem csakis az, hogy a tartalomnak az az egésze, összessége, amelyből kiszakított, általa és benne felismerhető-e egész határozottsággal. Minden rész vagy darab lehet individuális, ha a maga sajátosságában képes meghatározni azt a specifikus, individuális egészet, amelynek része. A rész vagy darab individuális akkor, ha egy olyan relációnak egyik tagja, amelynek másik relátuma egyértelműleg határozható meg. Ilyen rész vagy darab talán kevés van, de ha csak egyetlen egy is van, akkor is két fontos tanulság állapítható meg ebből, és ez az, hogy individuális lehet az is, ami nem egész, és hogy individuális lehet egy reláció is.

9. A tárgy egészének összbenyomására, ill. alkatára támaszkodik az u. n. formaelmélet (Gestalttheorie). A formaanalysis feladata, hogy kiemelje az egésznek azt a meghatározó momentumát, amely jellegzetes reá nézve. A modern forma fogalom, amely ebben az elméletben szerepet játszik, mindig az egészből indul ki, Goethere támaszkodva, aki azt mondja, hogy „etwas als Gestalt auffassen, heisst die Teile im Zusammenhang zu erfassen“. A forma adja, ez szabja meg valamely dolog minőségének jellegét. Ebben bennefoglaltatik a relációk összessége, amelyek abban a tárgyban összefonódnak. A forma adja ama változatlan, logikai momentumok összességét, amelyek a tárgy külső és belső relációinak együttességében jelentkeznek; azért a dolog részei között fennálló rendet is fejezi ki. Sokban különbözik ez a modern formafogalom az aristotelesitől, sok tekintetben bővebb, de sokban szűkebb. Nem mindenütt világos, hogy mit értenek rajta, de kétségtelenül tartalmaz olyan

¹³ V. ö. G. Frege: *Die Grundlagen der Arithmetik*, 1884. 19. l.

mozzanatok, amelyeket az individuálitás problémájával kapcsolatban sem lehet figyelmen kívül hagyni.⁴¹

Ehrenfels a modern forma fogalomnak négy alapvető kritériumát különbözteti meg. Az első a közelség tényezője. A részek közelsége és egysége szükséges előfeltétele a formának. Ez a kritérium a tárgyak igen nagy területén mutatkozó individuumokra nézve is fennáll, ill. megfordítva, igen nagy azoknak a tárgyaknak száma, amelyek individuálítására nézve a részek közelsége és az egység általában alapvető jelentőségűek.

A második Ehrenfels-kritérium az átvihetőség (Transponierbarkeit). Minden, aki transponálható = forma, mondja Ehrenfels. Ezen azt érti, hogy pl. egy melodia áttehető egyik hangnemből a másikba, a nélkül, hogy lényegében megváltoznék. Ugyanaz és mégis más. A melodia fölismerhető és azonossága megállapítható. Ebben a kritériumban tulajdonképpen az van kimondva, hogy van a formának olyan mozzanata, amely változhatik, és van, ami benne nem változhatik. A második Ehrenfels-kritérium semmi egyebet nem fejez ki, mint: Die Definition des Allgemeinen als des Mehrmalsmöglichen (Weinhandl).

A részek a transponált melodiában is ugyanolyan sorrendben következnek egymásután, mint mindig. A dolgokban vannak olyan törvényszerűségek, olyan belső vonatkozások és összefüggések, amelyek lényegét alkotják s amelyek megváltozása esetén az a dolog, mint egész, vagy teljesen megszűnik vagy forgácsokká vetődik szét. Csak azoknak a dolgoknak van *formájuk* a modern formaelmélet szerint, amelyek nem közbösek a bennük előforduló elemek, ill. részek föleserélődése iránt. A formának megvan a maga strukturája, ahol egy rész elváltozása az egészet befolyásolja. Aristoteles az „egész“ összefüggésében levő elemek föleserélődését metathesisnek nevezi. Az igazi formánál a metathesis nem lehetséges, s így világos, hogy az Ehrenfels-féle transponálhatóság a dolgoknak olyan mozzanatára vonatkozik, amely az „egész“nek sajátos egységét, lényeges összefüggését nem zavarja. Ilyen mozzanatok azonban nemcsak a melodiánál találhatók, hanem más dolgoknál is.

Ami a transponálhatóságot illeti, erre meg kell jegyeznünk, hogy minden transponálás lehetséges, ami az individuálitás lényegét nem érinti közelebbről. Vannak individuumok, amelyek eltűrik a transponálást, — akár Ehrenfels értelmében, akár más, általánosabb értelemben, pl. a tér- és időbeli transponálást. Vannak azonban individuumok, amelyek az utóbbit, tehát a tér- és időbeli transponálást nem tűrik el, és végül vannak olyanok, amelyek semmiféle transponálást, semmiféle vonatkozásban nem tűrnek.

Ha már most formának csak az nevezhető, ami transponálható, akkor a forma ebben az értelemben nem szükségszerűen individuális,

⁴¹ V. ö. F. Weinhandl: *Die Gestaltanalyse*. Erfurt, 1927. E mű 30. oldalán ezt találjuk: Gestalt ist irgendein qualitatives, ein stofflich so und so geartetes, so und so gestaltetes, gegliedertes, geordnetes, kontsruiertes... spürbar dynamisches und gefühlsartiges.

mert az individuálitás nem minden esetben túri meg a transponálhatóságot.

A formaelmélet ragaszkodik ahhoz, hogy csak a részeiben tagolt, törvényszerű egészet tekinti valóban formának, amely nem közömbös a részek rendjének változásaival szemben. Vannak azonban olyan dolgok is, amelyek ebben a tekintetben teljesen közömbösek. Az előbbieket általában „egész“-nek (Aristotelesnél $\delta\lambda\omicron\nu$), az utóbbiakat szintén Aristoteles után $\pi\acute{\alpha}\nu$ strukturáknak lehet nevezni. Ilyenek pl. a víz és a levegő. Ugyanilyenek a halmazok is, mert pl. egy kavics-halmaznál mellékes a részek rendje, sűrített vagy ritkított elhelyezkedése.

Aristoteles már most a $\pi\acute{\alpha}\nu$ strukturákat is épügy elismeri formáknak, mint a $\delta\lambda\omicron\nu$ strukturákat, míg a modern formaelmélet csak az utóbbiakat ismeri el ilyeneknek. Ez a megszorítás helyes akkor, ha a halmazokra vonatkoztatjuk, azonban nem érthető teljesen, ha a levegőről és a vízről van szó, amelyek különböző, törvényszerű összefüggésben álló részekből vannak összetéve s alkotórészeik arányának megváltoztatása jellegzetes elváltozásokat idézhet elő mindkettőnél. Ebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy bizonyos esetekben a $\pi\acute{\alpha}\nu$ strukturáknak is lehet nemcsak formájuk, amint Aristoteles is elismeri, hanem egyúttal individuálitásuk is. Individuális lehet valamely dolog akkor is, ha közömbös a részek rendjét és elhelyezkedését illetőleg, viszont egy más dolog csak akkor individuális, ha nemcsak nem közömbös ebben a tekintetben, hanem egyenesen ettől függ fennállása.

Az egésznek a fogalma a részek sokféleségét teszi föl. Ezek a részek szoros összefüggésben állanak egymással. Némely egész egyúttal individuális s így az individuálitás több reláció egysége. Az is lehetséges, hogy az individuálitás olyan relációk egysége, amelyeknek relátumai ismét individuálisak. Ebben az esetben individuumok halmozásával van dolgunk, amelyek subsumptiók viszonyban állanak egymással. Ilyen esetekben beszél Sigwart „alsöbrendű“ individuumokról. De elfordul az az eset, hogy az egyvív tartozó individuumok a koordináció lazább viszonyában állanak; ebben az esetben némelyek beszélnek „kollektiv individuumokról“ (Burkamp). Ilyen kollektiv individuum volna az emberiség az egyes emberrel szemben. Ez a megkülönböztetés azonban nyilvánvalóan téves és fölösleges.

10. Lehetséges-e már most az, hogy maga a reláció, mint olyan, individuális lehessen. Lehetséges-e az, hogy két egymástól különálló individuum között fennálló reláció individuálisnak neveztessek. Ilyen individuális relációk kétségtelenül vannak, pl. a házastársak egymáshoz való viszonya vagy egy levél küldője és a címzett közötti viszony mind ilyen individuális relációk. Az ilyen esetekben azonban nem pusztán maga a reláció individuális, mert hiszen ez tisztán logikai kategória, csupa forma minden egyéni tartalom nélkül. Itt a relátumok maguk is számítanak s ezek határozzák meg a relatio individuálitását. A reláció a relátumokkal együtt valami egészen újat ad, egy új egységet, egy egészen sajátos, individuális viszonyt, amely a relátumokban fundáltatik, de a relációban ölt testet. Vannak tehát individuális relációk, ill. vannak relá-

ciók, amelyek határozott tartalmuak és meg nem ismétlődők s így individuálisak. Azonban nem minden reláció individuális. Általános formai föltételként azt lehet odaállítani, hogy csakis meg nem ismétlődő és speciális tartalmú relációk individuálisak, melyek tehát egyetlenek. H. Maier az individuális tárgyak között megkülönböztet önálló és nem önálló individuálításokat s a relációkat ez utóbbiak közé sorozza minden további indokolás nélkül. Itt az a kérdés, hogy lehet-e egyáltalában nem önálló individuumokról beszélni. Vagy talán a reláció azért nem önálló, mert függ a relatumoktól? A reláció, amely individuális, önálló a maga nemében, sőt nagyon is önálló és komplikáltnak mondható individuálítás, amely a relatumokra támaszkodik ugyan s innen meríti individuális tartalmát, amely éppen benne és általa valósul meg a legsajátosabb módon.

Ha elismerjük az egymástól független, magukban is fennálló dolgok bizonyos relációinak individuálítását, ezáltal bővül az individuálítás fogalma és területe, mert egészen újszerű az a mozzanat, hogy nemcsak az egyes tárgy lehet individuális a maga elszigeteltségében, hanem több dolog relációja újabb individuálítás létrehozója. Vannak a tárgyaknak olyan tulajdonságaik, amelyeknek fennállása egyenesen másokkal való relációjuk eredménye. Érdekes felemlítenünk azt, hogy a reláció individuálítása bizonyos tekintetben inkább le van szögezve, inkább le van rögzítve, mint az egyes tárgyé. Itt ugyanis két oldalról is alá van támasztva az individuálítás. Azáltal, hogy egy reláció is lehet individuális, kevésbbé fontosnak tűnik föl az a kritérium, hogy az individuálítás minden esetben fölteszi a részek közelségét. A reláció individuálítását alkotó mozzanatok ugyancsak távol állhatnak egymástól s ez mégsem akadály a individuálításnak. Bizonyos relációk feltétlen kiegészítő részei azoknak a dolgoknak, amelyek között elhúzódnak. Azonban fennállhatnak olyan relációk, amelyek nem lényeges járulékaik és kiegészítői a dolgok egészének, hanem egész sajátosak, mondhatni kiszámíthatatlanok. Minél inkább ilyenek, annál inkább megfelelnek az individuálítás követelményének, tartalmuk annál jelentősebb, egyéni vonásokban gazdagabb.

11. Az előbbieken már többször volt említés téve az individuálítás fokozatairól. Ezen azt kell értenünk, hogy bizonyos individuálítás területen az individuumnak teljesebb, tökéletesebb megvalósulását találhatjuk, mint más területeken. Legtökéletesebb megvalósulását ott fogjuk megtalálni, ahol tartalmilag és formailag legtisztább alakiai állanak fenn. Minél tökéletesebb és teljesebb értékű az individuálítás, annál inkább megérthető rajta az, ami individuálításának lényege.

Az individuálítás legtökéletesebb megvalósulásának területe a valóság. Ebben a legtöbb gondolkodó egyetért. A felfogás különbsége csupán abban van, hogy némelyek az individuálítást kizárólag a valóság területére korlátozzák, míg mások egyebütt is lehetségesnek tartják s így beszélnek pl. a számok individuálításáról is. Burkamp¹⁵ azt mondja,

¹⁵ L. a 11. jegyzetben idézett mű 28. l.

hogy az egyes szám a természetes számok sorában, a matematikai és a valóságos tér egy pontja, egy hang a hangok sorában — mind individuumok épűgy, mint a reális fizikai valóság.

A valóság területén az individualitás megvalósulásának határozott skáláját, fokozatait lehet megállapítani. Megállapítható ugyanis, hogy vannak dolgok, amelyek tisztábban és tökéletesebben tüntetik fel individuális egységüket s egyben jelentőségüket, mint mások. Egy virágnál, egy madárnál vagy egy fánál más foka található az individualitásnak, mint egy göröngynél vagy kavicsalmaznál. Minél magasabbfokú az individualitás, annál inkább tagolt s ebben a tagoltságban annál inkább kidomborodik egysége. Abban az esetben, ahol a tagoltság egyforma, ott az egység tömörsége és kifejező ereje jelzi a magasabb fokot. Az egység külső megnyilvánulásának egyformasága esetén pedig a benne levő tartalmi tagoltság jelzi a teljesség fokát. Az individualitás kompaktságának és magasabbrendűségének egyik igen jellegzetes próbája az, hogy bizonyos, az individualitás egységét érő támadások pl. egyes részek eltávolítása, milyen hatással van az egészre; minél súlyosabban érint valamely dolgot egy ilyen beavatkozás, minél nagyobb elváltozást idéz elő benne, annál magasabb fokot képvisel az individualitások sorában.

A valóságnak két osztályát, a természeti és szellemi valóságot, az individualitás szempontjából élesen el lehet határolni. Az individualitás a szellemiség területén éri el megvalósulásának lehető teljességét.

Driesch¹⁶ a „konstans“-ok sorrendjét a következőképen állapítja meg: a) az anorgánikus világban vannak: 1. fizikai, 2. kémiai, 3. krystallografiai konstánsok; b) az orgánikus világban van: 1. entelecheia, 2. moralitás. Az anorgánikus valóságot illetően azt mondja, hogy semmi biztosat nem tudunk ezeknek teleologiai és individuális berendezettségéről. Evvel szemben talán meg lehetne jegyezni annyit, hogy minden kémiai elem jellegzetes, más elemtől teljesen eltérő színeképet mutat s így ennek alapján izzó állapotban meg lehet őket egymástól különböztetni. Ettől eltekintve azonban individualitásról tulajdonképen csak az orgánikus lényeknél beszélhetünk, tehát ott, ahol entelecheiáról lehet szó. Legfelső fokon a moralitás jelzi az individuumot, mely kizárólag csak individuumokra vonatkozhatik.

Az individualitás fokaira nézve jellemző az, hogy a magasabb fokot sohasem lehet az alsóbból maradék nélkül megmagyarázni, azért pl. az organikust a mechanikusból vagy a kémiai alapokból nem lehet teljesen megérteni, csak úgy, mint ahogy a moralitást sem lehet megérteni pusztán az organikusból.

¹⁶ H. Driesch: *Die Philosophie des Organischen*, 1909. II. 208. I.

Az Erdélyi Híradó története.

(1827—1848)

Írta: Dr. Hofbauer László.

Egészen a XVIII. század végéig Erdélyben egyetlen egy hírlap sem jelent meg. A világ eseményei iránt érdeklődő emberek magyarországi és külföldi ujságok, folyóiratok meghozatalával voltak kénytelenek kielégíteni ebbeli szükségleteiket. Az erdélyi hírlapok hiányát egyre égetőbben kezdték érezni, még pedig nemcsak a nagyközönség, hanem a hivatalos tényezők részéről is. Az előbbieket igényeit nem tudták kellőképpen kielégíteni az erdélyi eseményekkel egyáltalán nem vagy legfeljebb csak igen kis mértékben foglalkozó magyarországi és külföldi lapok. A hatóságok pedig hivatalos közleményeiket újságok hiányában csak nagy nehézségek árán tudták az érdekelt alattvalók tudomására hozni. Ezek a körülmények sietteték a hírlap alapítása gondolatának megérlelését. Ez a magyarázata annak, hogy midőn II. József, a felvilágosodott eszméktől áthatott uralkodó, 1782-ben Szebenben járt s azon óhajának adott kifejezést, hogy az erdélyieknek is legyen újságjuk, rögtön akadt is vállalkozó Hochmeister Márton nagyszebeni nyomdatulajdonos személyében, aki hajlandónak mutatkozott egy német nyelvű hírlap kiadására. Így jelent meg hosszadalmas előkészületek után 1784-ben a Siebenbürger Zeitung. Ez azonban rövid ideig tartó kínos vergődés után megszűnt.¹ Néhány évvel később ugyancsak Hochmeister Márton kiadásában jelent meg *Erdélyi Magyar Hírvivő* címmel az első magyar nyelvű erdélyi ujság. Az első szám Fábián Dániel és Tserei Elek szerkesztésében 1790. április 3-án látott napvilágot.² E lap is igen rövid életű volt. E kísérletek után 32 esztendeig nélkülöznie kellett az intelligens erdélyi magyarságnak a hazai ujságot. 1822-ben próbálkozott egy Bogdánffi Gábor nevű kolozsvári postamester az *Erdélyi Hirmondó* című lapjával, de ez a vállalkozás is rövid idő múlva kudarccal végződött.³

Ilyen előzmények után jelent meg 1827-ben az a — jelen értekezésem tárgyául választott — első állandó erdélyi magyar nyelvű politikai hírlap, amelynek történetében három nagy korszakot különböztethetünk meg. Az első korszak 1827-től 1831-ig tartott. Kezdetben (egy félévig)

¹ Jakab Elek: *Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig.* (Értekezések a nyelv és széptudományok köréből. 1882. X. k. IX. sz.) 9. l.

² U. o. 15. l.

³ U. o. 48. l.

a *Hazai Híradó*. később pedig az *Erdélyi Híradó* címet viselte és Kisszánthói Pethe Ferenc szerkesztésében és kiadásában jelent meg. A második korszak (1831—48) volt időben, dicsőségben, tartalomban leggazdagabb és e 17 esztendeig tartó időszak alatt Méhes Sámuel volt a kiadó és a szerkesztő. E korszaknak is legjelentősebb fázisa az a kb. 2 és $\frac{1}{2}$ esztendőt felölelő időszak (1841—43), midőn br. Kemény Zsigmond, Kovács Lajos és Szentiváni Mihály vezetésével az ellenzéki párt legkiválóbb férfiai voltak a lap munkatársai. A harmadik korszakban (1848 május 16—1848 november 9) Ocsvai Ferenc volt a lap tulajdonosa és szerkesztője.

Az Erdélyi Híradó megalapítására az első kezdeményező lépéseket az illetékes hivatalos tényezőknél Kisszánthói Pethe Ferenc tette meg. Eseményekben gazdag élete szoros összefüggésben áll a lap megindulásának történetével. Szaboles vármegye egy kis falujában, Szentmihályon, született 1762-ben. Középkorai tanulmányainak befejezése után református teológiai tanulmányokat folytatott, majd 1794-ben Hollandiába utazott tanulmányútra. Utazása közben a fejlett hollandiai könyvnyomtatást is tanulmányozta s később érdeklődése odáig fokozódott, hogy a könyvnyomtatás mesterfogásaival gyakorlatilag is megismerkedett. Utrecht városában az Alther János-féle nyomdában már az ő felügyelete alatt és korrektori működése mellett készült a Károli-biblia újabb kiadása, tehát teljesen követte nagynevű elődjének, Misztótfalusi Kis Miklósnak (1650—1702), pályafutását. Később Bécsbe költözött,⁴ s 1796 január 1-től kezdve két évig szerkesztette a *Magyar Ujság*, *Gazdaságot Tzélező Ujság* és a *Vizsgálódó Magyar Gazda* című mezőgazdasági lapokat.⁵ Társadalmi téren is tevékeny szerepe volt. 1815 nyarán a dán király magas kitüntetésben részesítette.⁶ Majd tanári állást vállalt gr. Festetich György gazdasági tanintézetében, miután résztvett a keszthelyi Georgikon felállításában is. Idővel több nagy uradalom tisztartója és jószágkormányzója lett. A magyar mezőgazdasági műnyelv és irodalom fejlesztésében igen nagy érdemeket szerzett. Főbb művei: *Paléozott mezei gazdaság*. I—III. kötet. Sopron, Pozsony, Bécs 1805, 1808, 1814. *Természethistória és mesterségtudomány*. Bécs, 1815. (A 400 forintos Marczibányi-díjjal jutalmazva.) 1814-től 1819-ig Pesten a *Nemzeti Gazda* szerkesztője volt.⁷ Gazdasági irányú irodalmi tevékenysége mellett Decsy Sámuel *Magyar Kurirj*ának is munkatársa volt és nagy lelkesedéssel vett részt a nyelvújítási mozgalomban. Éppen ezen tevékenységével vonta magára a nyelvújítás diadalmas vezérének, Kazinczy Ferencnek, neheztelését annyira, hogy úton-útfélen összes ismerősei körében csak lenézően és ellenszenvesen, sőt sértően nyilatkozott róla. Gróf Dessewffy Józsefhez 1813 május 21-én így írt Pethéről: „Min-

⁴ Firtinger Károly: *Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmultjából*. Budapest, 1900. 75. l.

⁵ Szily Kálmán: *Az első magyar gazdasági folyóirat*. Magyar Könyvsemlé. 1898.

⁶ Hazai és Külföldi Tudósítások. 1815. évf. (júl. 29.) 9. sz.

⁷ Szinyeyi József: *Magyar írók élete és munkái*. X. k. 889—894. l.

den ujságlevele átkoztatja velem a' Neologizmusokat, ha olyanok, mint ennek a' bolondnak neologismusai. Mert ez ugyan a szó legszorosabb értelmében bolond.⁴⁸ Azonban sokan nem helyeselték Kazinczynak e véleményét, Dessewffy József gróf sem, aki 1813 július 6-án a széphalmi mesterhez intézett válaszában védelmébe vette a későbbi lapszerkesztőt: „Pethe Ferenc — így ír róla — nóha még hibái is eleven eszű emberre mutatnak, engemet is mindazonáltal botránkoztatott egy kevéssé. A Képzelmész a Költő, birt igaz a jus, a semesema az indiferent helyett, mosolygásra bírának, de a' szerentsétlen fajzatok közt némelly szerentsés szüleményeket is találtam, p. o. colonia külbirtok, requisition huza-vona...⁴⁹ Dessewffy 1815. szept. 24-én még kedvezőbbben ír Kazinczynak: „Pethe Ferentzel személyesen meg esmerkedtem; én is voltam nála és ő is nállam több izben, én igazán jó nevelésű, derék eszű, szívű és tudományú emberséges Magyar embernek tartom.⁵⁰ Kazinczy ellenszenvéről Pethe is tudomást szerzett és ezért nagy ellenfele ellen lapjában támadást intézett, melyről Kazinczy Döbrenteihez írott 1814 november 29-én kelt soraiban így emlékezett meg: „Pethe a maga Nemz. Gazd. XLIII. Nrójában kifakada ellenem. Én ezt az embert soha nem láttam, soha vele semmi szövetségben nem voltam, csak kézírásaiban sem.⁵¹ Hogy mikor költözött Erdélybe, azt pontosan megállapítani nem lehet, de egy Sipos Pál nevű egyén Kazinczynak már 1815 január 9-én jelezte Pethe eme szándékát. „Ez a Pethe most azt írja B. Nalátzinak, hogy ha akad Erdélyben egy — nem Szeleburde — Cavallier, a' kinek szüksége lenne egy systematikus gazdára jelenti magát, hogy kedve volna Erdélybe szállani végképpen és itt halni meg Erdélyben“.⁵²

A legelső adat, amely Pethe erdélyi tartozkodásáról szól, Bölöni Farkas Sándornak 1826. október 12-én Kazinczy Ferenchez intézett levele, amelyből megtudjuk, hogy Pethe nagyszámú családjával együtt Kolozsvárott tartozkodik igen nyomasztó anyagi viszonyok között, sőt a súlyos gondok arra kényszerítették a 65 éves, tiszteletben megőszült férfiút, hogy egy vendéglőben bor kimérését vállalta.⁵³ Úgy látszik, hogy Pethe élete vége felé sehogyan sem tudott elhelyezkedni és ezért figyelme végül is a nyomdaiipar felé fordult, amely iránt fiatal éveiben nagy érdeklődést tanúsított. Az elméleti és gyakorlati gazda éles szemével gyorsan tájékozódott a helybeli viszonyokról és csakhamar érdekes eredményre jutott. Erdély nyomdászata meglehetősen magas színvonalon állott. Kolozsvár két nyomdával is rendelkezett: a ref. kollégiumi (1785—1896)⁵⁴ és a róm. kath. lyceumi nyomdákkal (1809—1883).⁵⁵ Az erdélyi nyomdákból kikerült nyomtatványok

⁴⁸ *Kazinczy Ferenc levelezése*. X. k. 378. l.

⁴⁹ U. o. X. k. 475. l.

⁵⁰ U. o. XIII. k. 183. l.

⁵¹ U. o. XII. k. 210. l.

⁵² U. o. XII. k. 312. l.

⁵³ U. o. XX. k. 129. l.

⁵⁴ Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászati története*. Kolozsvár, 1896.

95. l.

⁵⁵ U. o. 105. l.

száma is élénk fejlődésről tett tanuságot. Ugyanis míg a XVIII. század utolsó 3 évtizedében csak 30—40 magyar nyelvű könyv jelent meg évenként, addig 1801-től kezdve az 1830-ig terjedő időszak alatt ezek száma már évenként 80—100 kötetre emelkedett.¹⁶ E szemmel látható fejlődés ellenére Erdélyben nem jelent meg egyetlen magyar nyelvű hírlap sem, jöllehet ennek nagy szükségét — mint előbb említettem — akkor már nemcsak az uri társadalom, hanem a hivatalos körök is érezték. Pethe e helyzetet igyekezett a maga hasznára fordítani. Elhatározta, hogy egy lap kiadásából fogja családját és önmagát fenntartani. E terv megvalósítása látszott a legkönnyebbnek előtte. Kezdeményező lépéseit mindenütt szívesen fogadták és a lap szerkesztésével járó ügyes-bajos dolgok nem voltak ismeretlenek előtte, hiszen már évekig sikerrel működött e pályán. Hogy Pethét kizárólag anyagi haszon elérése vezette e lap megindításánál, mutatja szorult anyagi helyzetén kívül az a körülmény, hogy mihelyt célját nem látta elérhetőnek az előfizetők csekély száma miatt, rögtön a lap megszüntetésével fenvegetődött és később éppen ezért vált meg a kiadó-szerkesztői tisztségtől. E felfogásomat erősíti még az a túlzásba menő kicsinyesség is, amellyel a lap anyagi ügyeit intézte. Csak egy példát hozok fel erre. A kolozsvári előfizetők közül többen alkalmazottaikkal hozatták el a lap egyes számait a kiadó-hivatalból. Megtörtént, hogy két-három lapot illetéktelen egyének vettek át, erre Pethe kiadta az utasítást, hogy ezentúl a cselédek minden alkalommal kötelesek felmutatni az előfizetést igazoló nyugtát s e határozatát így indokolja: „Mivel ekkorig személlyekhez 2—3 árkust is vittek különféle személlyek a Kiadó nagy kárával.“¹⁷ Pethe tapasztalatokban gazdag személye kiválóan alkalmas volt lapalapításra, technikai és elméleti szempontokból is szinte arra volt predesztinálva. Az erdélyi hírlapirodalom büszke lehet arra, hogy olyan férfi tette meg az első nevezetesebb lépést, habár a körülmények magyarázta anyagi okokból is, mint Pethe.

Mihelyt Pethe erre az eredményre jutott, rögtön sietett azt meg is valósítani. 1826 augusztus 15-én engedélyt kért egy hetenként kétszer 1—1 íven megjelenő magyar nyelvű hírlap kiadására, melynek anyagát alkotnák egyrészt a hazai és külföldi események és politikai hírek, másrészt a hatóságok hivatalos közleményei, úgymint rendeletek, idézések, árverések, meghívók, stb. E lapnak lenne egy gazdasági melléklete is „Toldalék“ vagy „Nemzeti Gazda“ címmel, melynek tárgyául szolgálnának a kereskedelem, gazdaság, technológia köréből vett hasznos értekezések. E melléklet egy évben legfeljebb 26 árkust tenne ki s megfelelő pártolás esetén rajzok és képek is élénkítenék a lapot. Előfizetési ára egész évre 12 frt. lenne. A kir. főkormánysszék örömmel teljesítette Pethe kérését azzal a kikötéssel, — ezt Pethe már előre ígérte. — hogy a hivatalos közleményeket ingyen tartozik lapjába felvenni.¹⁸ Rögtön

¹⁶ Firtinger Károly: *Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából*, 116. l.

¹⁷ Erdélyi Híradó 1828. dec. 13. sz.

¹⁸ Jakab Elek: *Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig*, 49. l.

kinevezték a lap vizsgálóját is Szabó János apátkanonok személyében, akinek utóda előbb Ajtai László kormánybiztosi titkár, később pedig br. Naláczy József lett.¹⁹

A lap megindulásának hírére egyesek pesszimiztikusan fogadták. E felfogásnak Bölöni Farkas Sándor Kazinczyhoz intézett s előbb említett levelében így ad kifejezést: „Pethe Ferencz itt ujságot indít 1827-be, a tendenciája oly széles, hogy tárgyak nélkül nem fog szükkölni, de előre látom hamar elakadását, mind az Előfizetőkre, de kivált a Redacteurre nézve... Segéld azon környékben Előfizetőit szaporítani.”²⁰

Megfelelő előkészületek után a „Hazai Híradó” első száma 4-ed rétegben 1827. december 29-én jelent meg, a 2. szám 1828. január 2-án és így tovább. A címlapon olvasható, hogy „Irta s kiadta Kis-Szánthói Pethe Ferenc.” A lap egyes számain nincsenek feltüntetve a szerkesztő-kiadó és az egyes munkatársak nevei sem, így nem lehet megállapítani, hogy Pethe szerkesztése idején kikből állott az Erdélyi Híradó szerkesztősége. Egész biztosan voltak munkatársai. Pethe néha jelenti is, hogy itteni vagy ottani levelezőjétől kapta a közleményt, de nevet sohasem közöl. Minden egyes szám lapjának felső részén a hírlap címe és a dátum alatt fel vannak sorolva azok az országok, ahonnan híreket közöl. Pl. Portugália, Nagybritannia, Franciaország, Muszkaország, Joniai szigetek, Török birodalom.²¹ A lap tartalma nagyon sivár. Tulnyomórésztben külföldi hírek közlésére szorítkozott. Itt-ott a *Magyarország*, *Erdélyország* rovat is megjelenik, de oly ritkán és oly kis terjedelemben, mintha egész természetesen volna, hogy egy erdélyi embert szűkebb hazájának és a testvérhonnak eseményei legfeljebb annyira érdeklí, mint egy kis külföldi állam, pl. Burkusország. A szerkesztő az első évben még csak annyi figyelmet sem tanúsított hazája iránt, hogy a vele foglalkozó rovatot a lap elejére tette volna s csak utána következtek volna a külföldi közlemények. 1830-tól kezdve már így rendezte el hírszerzését, azonban a honi eseményekről közölt hírei nagyon jelentéktelenek. Tömve volt a lap hivatalos hírekkel. Érdekes, hogy a kolozsvári színházról sohasem tett említést, jóllehet kiváló színészek játszottak ott. Néha ilyen rovat is előfordul: „Hirdetések”, „Külömbfélék”, „Ujabb Tudósítások”. Minden félév befejezése előtt hangzatos szavakkal igyekszik a lap iránti érdeklődést felkelteni, illetve fokozni. Egyik ilyen alkalommal azt írja, hogy „Száz esztendőkre szölgölgölgokat fog szülni az 1829-dik esztendő: ezek azok, amiket a Híradónak — campusához mérve — elő kell adni.” Itt tehát igen szűk szavú, de annál tágabban értelmezhető programot is ad.

Az előfizetési ár megállapításánál különbséget tesz a kolozsvári és a vidéki előfizetők között. Az előbbieket fél esztendőre 4 forint 30 kraj-

¹⁹ Jakab Elek: *A cenzura története Erdélyben*. Abafi-féle Figyelő. 1881. évf. 268. l.

²⁰ Kazinczy Ferenc levelezése. XX. k. 129. l.

²¹ Erdélyi Híradó 1828. jún. 28. sz.

cárt fizetnek, de, aki Híradóját a levélhordó által viteti el, ennek tetszés szerinti jutalmat fizet. A vidéki előfizetők félévre 5 forintot tartoznak fizetni „Conv. pénzben“. A pénzt lehet küldeni „alkalmatosság által, lehet Diligence vagy Posta által, frankozva“.²² A lapot Pethe saját nyomdájában nyomatta és elég gyakran megtörtént, hogy a sokat tapasztalt, nagytudományú férfiú maga is odaállott a betűszekrény mellé.²³ Pethe nyomdája nem tartozott a jól felszerelt nyomdák közé és ez meglátszik a tap technikai kiállításán is.²⁴

Az Erdélyi Híradó 1827 december 29-től egészen 1831 júniusáig zavartalanul jelent meg. Ekkor azonban „Az Erdélyi Híradó, ezen első és egyetlen-egy erdélyi nemzeti Ujság-levelet gyermeki korának már 5-dik, a Társalkodót²⁵ pedig csecsemő idejének 2-dik évében halál fenyegeté.“ Ugyanis a lap előfizetőinek száma még 200-ra sem emelkedett s Pethe hiába próbálta lapvállalatának anyagi megerősödését elősegíteni. Kísérlete kudarcra végződött.²⁶ Mikor látta, hogy előfizetőinek táborát, bármennyire is erőlködik, nem tudja növelni, más úton próbálta beveteni forrásait fokozni. A főkormányshékhöz fordult 1831 március 11-én s a hivatalos közlemények közzétételéért megfelelő anyagi ellenszolgáltatást kért. Jóllehet kérését a kolozsvári tanács pártolólág terjesztette fel, próbálkozása nem járt eredménnyel. Erre Pethe elkésredve kijelentette, hogy ilyen körülmények között nem bírja biztosítani lapjának további fennállását, s 1831 június végével a hírlap megjelenését beszünteti. Az Erdélyi Híradó 1831 július 1-től kezdve szünetelt egészen szeptember 31-ig. Újabb megjelenését az segítette elő, hogy Pethének sikerült egy vagyonos férfiut, Méhes Sámuel, társszerkesztőnek maga mellé venni. Mielőtt Méhessel megegyezett volna, már előzően, 1831 július 2-án, Pethe egy Deáki Filep Sámuel nevű férfiúval, aki korának egyik legjobb fordítója volt, szerződést kötött, amely szerint a Híradót ezentúl ketten fogják szerkeszteni, s hogyha Pethe meghalna, vagy vénség miatt a lap szerkesztéséről kénytelen volna lemondani, akkor a szerkesztés joga egyedül Deákira menne át. A főkormányshék ezt a szerződést 1831 július 14-én jóváhagyta, de mielőtt életbe léphetett volna, a Bécsben lakó Deáki a Magyarországon elterjedt kolerajárvány miatt nem utazhatott Kolozsvárra s e miatt a szerződés nem volt végrehajtható.²⁷ Ekkor lépett előtérbe Méhes Sámuel (1775—1852), a kolozsvári ref. kollégium nagytudományú professzora, aki hajlandónak mu-

²² U. o. 1828. dec. 13. sz.

²³ Vasárnapi Ujság 1857. évf. 358. l.

²⁴ Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. 95. l.

²⁵ Az Erdélyi Híradó melléklapja, melynek első száma 1830. január 2-án jelent meg a következő címmel: „Nemzeti Társalkodó. Írták az olvasók, a lehetőségig rendbeszede és hetenkint kiadta Kísszánthói Pethe Ferenc. Kolozsvár. 1830. 4-edrét.“ Megjelent 1830-tól 1841-ig 4-edrétben, 1842. és 43-ban nem külön jelent meg, hanem az Erdélyi Híradó keretén belül, mint most a tárcák. 1844-ben ismét 4-edrétben külön alakban jelent meg, 1845-ben pedig megszűnt.

²⁶ Az Erdélyi Híradó 1831. okt. 1-i számához csatolt „Jelentés az Erdélyi Híradóra és a Társalkodóra nézve.“

²⁷ Jakab Elek: *Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig*. 55. l.

tatkozott az előbb ismertetett, de meghiúsult szerződés feltételei mellett szerkesztőtársaként csatlakozni.

Méhes értékes egyéniség volt. Fiatal korában teológiát és jogot hallgatott, majd Bécsben orvostanhallgató volt, s végül Heidelbergben 3 évig a tanári pályára készült. Innen hívták meg 1809 elején a kolozsvári főiskolához elhalt atyja tanszékére (math.-fiz.). 1829-ben id. Szilágyi Ferenc halála után könyvvizsgálóvá neveztetett ki. 1834-től 1848-ig Kolozsvár országgyűlési képviselője is volt.²⁸

A változást az olvasóközönséggel is tudatták és ugyanakkor tájékoztatták közönségüket a szerkesztés körüli változások következtében beállott helyzetről is. A szerkesztők szerint „csak béketűrés s állhatatos igyekezet kell az akadályokon keresztül való által-törésre“. Tehát erősen optimisták, bíznek a jövőben. Hogy lapjuk fennállását biztosíthassák, az előfizetési árakat leszállítják és igyekeznek az ujságot „több oldalról tökéletesíteni“, különféle reformok életbeléptetését ígérik: a hazai tudósításokat az eddiginél bővebb mértékben fogják közölni. E tekintetben tehát a multhoz képest gyorsabbak és pontosabbak lesznek. Az Erdélyi Híradóval kapcsolatos „Toldalék“-ban az „Ujság-olvasást világosító historiai és statistikai jegyzések fognak közöltetni nyolcadrét formában, melly toldalékoknak magokra is maradandó becsek léssen“. A Toldalék, amelyet Szilágyi Ferenc szerkeszt, ismertetni fogja az elmúlt év történetét, az angol parlament szerkezetét, a francia kamarák alkotását, Belgium viszontagságait, stb.

A Társalkodó körül is változásokat ígérnek eszközölni. Az új előfizetési árak pedig az 1831. év második felére a következők: az Erdélyi Híradó 6 Rf. 15xr., a Társalkodó 3 Rf. 7 és fél xr., a kettő együttese 8 Rf. 45 xr. Az 1832. évben még olcsóbb lett az előfizetés. Egész évre — az előbbi sorrendet betartva — 10,5 és 14 Rf.-ba került, a kolozsvári előfizetőknek még olcsóbb: 9, 4 és 13 Rf. Megrendelhetők Méhesnél és a postahivataloknál.²⁹

Ezeknek a nagy garral hangoztatott fogadkozásoknak ellenére az Erdélyi Híradó továbbra is ugyanolyan szellemben és tartalomban jelent meg, mint előzőleg. Az 1831 december 31-i számhoz csatolt előfizetési felhívást már csak így írták alá: „Az Erdélyi Híradó és a Nemzeti Társalkodó szerkesztője“.

Pethe 1832 február 23-án meghalt és ekkor Méhes, aki a kérvényéhez csatolt okmányokkal bizonyította, hogy Pethétől a hírlapkiadás jogát a nyomdával együtt megvásárolta, a főkormányshoz engedélye alapján folytatta szerkesztői munkásságát. Gróf Degenfeld Ottót rendelték ki cenzornak, kit e tisztség betöltésében rövidesen felváltott előbb Sebes Antal főkorm. tanácsos, később pedig Balásy Gergely titkár.³⁰ A könyvvizsgálói tisztséget később egy három személyből álló bizottságra ruház-

²⁸ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. k. 1012. l.

²⁹ Az Erdélyi Híradó 1831. okt. 1-i számához csatolt „Jelentés az Erdélyi Híradóra és a Társalkodóra nézve.“

³⁰ Jakab Elek: *Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig*. 56. l.

ták, melynek tagjai: Sebes Antal, Malom Zsigmond és Lészai Antal fő-korm. titoknokok voltak.³¹

Az 1832 január 1-i szám fedéllapja már ilyen:

ERDÉLYI HIRADÓ

Magyar Ujság

1832-dik

Esztenőre

Felsőbb engedelemből hetenként 2-szer kiadják

Méhes Sámuel

és Segédtársai.

Első félesztendő.

Kolo'svárt.

Ettől az időtől kezdve egészen 1841-ig ugyanolyan sívár és lélek nélkül előadott tartalommal jelent meg, mint az előző években. Továbbra is közölt tudósításokat a világ minden részében megtörtént eseményekről, de most már a honi hírek nagyobb teret töltenek be. Részletesen ismerteti a Pozsonyban üléső országgyűlés tanácskozásait, az erdélyi megyei gyűlések munkálkodását, de minden élénkebb színezet nélkül, száraz jegyzőkönyvi kivonatok stílusában; egyéni vélemény megnyilatkozását egyáltalában nem találhatjuk meg.

Az 1838-ik évben új alakra tért át. Eddig négy kis levélen jelent meg, ez évtől kezdve már két hosszú levélen. A terjedelme ugyan nem nőtt, de külsőleg csinosabb lett. Beltartalma maradt a régi. Kezdődött az „Erdély és Magyarország“ c. rovattal, amely tartalmazta az összes hazai híreket a Kolozsvárra vonatkozó közlemények kivételével, mert az utóbbiak számára egy külön rovat volt felvéve „Kolozsvár“ címen.

A lap egyes számaiban elég gyakran találkozunk üresen hagyott helyekkel is, amelyek a cenzura beavatkozásának eredményei. Erdélyben a cenzura 1834-ig nem volt szigorú, ekkor azonban Esterházy Ferdinánd osztrák főherceget nevezték ki a főkormányzók élére, aki a sajtóra rendkívül szigorú rendszabályokat léptetett életbe. 1834 július 3-án elrendelte, hogy az erdélyi országgyűlést érintő minden hírlapi cikket megvizsgálás végett közvetlenül a herceg elnöki irodájába kell küldeni és csak ennek engedélye alapján nyomatható ki. 1836 december 22-én kiadott rendelete szerint a megyei tárgyalásokból semmit sem szabad közölni, kivéve azokat a közleményeket, amelyeket a kormányzók elnöksége nyilvánosságra hozatal végett maga küld be.³² 1841 már-

³¹ Jakab Elek: *A cenzura története Erdélyben*. Abafi-féle Figyelő. 1881. évf. 345. l.

³² U. o. 115. l.

cius 5-én udvari rendelet érkezett a főkormányzókhoz, amely részletesen szabályozta a hírlap-cenzurával kapcsolatban felmerülhető kérdéseket. Ennek főbb rendelkezései a következők: 1. minden cikk vizsgálatra beküldendő; 2. a hazai cikkek szerzőit a szerkesztő köteles megnevezni; 3. a királyi rendeleteket, kinevezéseket és hirdetéseket csak akkor szabad kiadni, ha arra hivatalosan szólítják fel a szerkesztőt; 4. főbb szempontok a cikkek kiválasztásánál: kerülni kell a vallás, az uralkodóház és az államrendszer ellen irányuló megnyilvánulásokat és a személyeskedést.³³ Ugyancsak az 1841-ben kiadott rendelet mondotta ki, hogy csak a kolozsvári lapoknak szabad egyéb cikkek során az országgyűlési tárgyalások végeredményeit sommásan előadni az udvartól érkezett rendeletekkel, a kk. és rr. felterjesztéseivel együtt; azonban a tudósító részéről minden észrevétel, valamint a vitatkozások ismertetése szigorúan tilos.³⁴

Ezek a rendeletek rendkívül megnehezítették Méhes helyzetét, s jól lehet igen óvatos ember volt, mégis nagyon sokszor összeütközésbe került a felügyelő hatóságokkal. A cenzorok is különbözőképpen értelmezték az utasításokat, egyesek mindenben veszedelmes tendenciát láttak, mások viszont átsíklottak még a valóban kifogásolható részekben is. Igaza volt Girardinnek, mikor azt állította, hogy „la censure est plus facile a établir, qu' a exercer“.³⁵ Csak néhány esetet említek a cenzura szigorúságának bizonyítására. Az 1831. február 12-i számban tudósítás jelent meg a Szatmármegyei évnegyedes gyűlés lefolyásáról; itt ismertetve volt a gyűlés azon határozata is, amely a katonák kötéllal fogdosása helyett a sorshúzást rendelte el. Ezért a tudósítót, Wesselényi Miklóst, a szerkesztőt, sőt a cenzort is megdorgálták.³⁶ Az 1843-ik év második félévének 15. és 20. számaiban két közlemény jelent meg „Követi számolás“ és „Kolozsmegyei közgyűlés“ címmel. A kancellária szerint a cikkek a törvényhatóságokat engedetlenségre hívják fel, ezért elrendelte a kormányzókhoz, hogy az ügyet vizsgálja meg, különösen ügyelve arra, vajjon voltak-e a cikkek cenzurázva, a cenzort addig is mentse fel eddigi biztosságától s helyébe rendeljen olyan egyént, akiben teljesen meg lehet bízni.³⁷ Hiába védekezett a szerkesztő azzal, hogy a két cikk Kolozsmegye nyilvános üléséről szármalt be, a cikkekhez a tudósító semminemű észrevételt nem tett, cenzurázva is voltak, a szerkesztőt megintették. Lészai Lajos cenzort is felelősségre vonták, aki nagy hivatali elfoglaltságával védekezett és enyhítő körülménynek hozta fel, hogy a mindig siető újság megvizsgálására kevés idő áll rendelkezésére.³⁸ A

³³ U. o. 350. l.

³⁴ U. o. 351. l.

³⁵ Ballagi Aladár: *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472—1877.* Budapest, 1878. 148. l.

³⁶ Jakab Elek: *Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig.* 56. l.

³⁷ Jakab Elek: *Kolozsvár története.* 1888. III. k. 965. l.

³⁸ Országos Levéltár, Erdélyi udv. kancellária. 886/1844. sz.

cenzor állását veszítette.³⁹ Az 1844-ik év 2. f. 92. számában beszámoltak Kolozsmegye közgyűléséről, örömteljes hírként kiemelték Kovács Miklós püspök, korm. tanácsos kijelentését, amely szerint a törvényhozást megelőzőleg lépéseket tesz nemzeti nyelvünk emelésére. Úgy látszik, a püspököt felelősségre vonták s ezért ő is vizsgálatot rendelt el a lap ellen.⁴⁰

Ilyen előzmények után érkezett el az Erdélyi Híradó fennállásának legdicsőségesebb korszakához, ahhoz az időszakhoz, amikor regényirodalmunk büszkeségének, Kemény Zsigmond bárónak, vezetésével, Kovács Lajosnak és Szentiváni Mihálynak támogatásával az ellenzéki párt erőteljes sajtóorganumává fejlődött. A hírlappal kapcsolatban Kemény nevével először az 1840. év végén kiadott programban találkozunk, mint az újonnan szervezett szerkesztőség tagjával.⁴¹ Először a Nemzeti Társalkodóban jelentek meg tőle dolgozatok, így az első félévben az *Izabella királyné és a remete* c. regényének egyik részlete,⁴² az évfolyam második felében pedig Szatmár megyére vonatkozó fejtegetései.⁴³ 1841 április 9-től kezdve egyre gyakrabban tűnik szembe a neve az Erdélyi Híradó hasábjain is. Az 1842. év elejétől pedig teljes joggal őt nevezhetjük a lap valóságos szerkesztőjének.⁴⁴ (Névtelen továbbra is Méhes maradt a szerkesztő.) Szerkesztői működésének kezdő időpontját ő maga határozottan megmondja az Erdélyi Híradó 1842. évi szept. 30-i cikkének e soraival: „Pár nap hiján kilencz hava, hogy a napi irodalom utján törekszünk töredékeny erőnkkel a korkérdések megoldásához járulni.“ Kemény mellett a lap szerkesztésében még jelentékeny szerepet vitt az előbb említett Kovács Lajos és Szentiváni Mihály. A baráti triászhoz csatlakozott gr. Teleki Domokos, Brassai Sámuel, Kriza János, Krizslay Miklós, Ocsvai Ferenc és Vida Károly, tehát súlyos egyéniségek, mind megannyi értékei az ellenzéki pártnak.⁴⁵

Erdélynek e néhány kiváló férfia az ellenzéki párt hangadó elemei közé tartozott s most már nemcsak az országgyűlésen és a megyegyűléseken, hanem az Erdélyi Híradó hasábjain is kifejtették nézetüket. Fölvetették és megtárgyalták a forrongó korszak összes problémáit, elszántan harcoltak meggyőződésükért és gyakran szembe kerültek a „Mult és Jelen“ c. kormánypárti lappal, amelynek Szilágyi Ferenc volt a szerkesztője.

Ha összehasonlítjuk az Erdélyi Híradó ez évfolyamait az előbbiekkel, hihetetlen mértékű fejlődésnek vagyunk szemtanúi. Most már nyomát sem találjuk az életteien, vértelen és véleménytelen közleményeknek; helyüket határozott, merész és szabadelvű véleménynyilvánítások

³⁹ Országos Levéltár: Erdélyi udv. kancellária. 3595/1844. sz.

⁴⁰ U. o. 485/1845. sz.

⁴¹ Megjelent a Figyelmező 1840. évi 52-ik (dec. 29.) számában is.

⁴² Nemzeti Társalkodó. 1841. I. f. 7. (febr. 12.) sz.

⁴³ U. o. 1841. II. f. 26. (dec. 24.) 27. (dec. 31.) sz.

⁴⁴ Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. I. k. 191. l.

⁴⁵ Hofbauer László: *Szilágyi Ferenc szerepe Szentiváni Mihály életében*. Erdélyi Múzeum. 1931. évf. 203. l.

foglalják el. A lap élén majdnem minden alkalommal erőteljes és szóki-
mondó vezércikket olvashatunk. E téren is előljárt Kemény Zsigmond.
A legtöbb vezércikket ő írta, 1842-ben 104 szám közül 44-ben közölt
vezércikket.⁴⁶ Egyéb dolgozatai is legtöbbször több folytatásban megje-
lenő tanulmányok voltak. Hírlapírói tevékenységéből három határozot-
tabb gondolatkör bontakozik ki: 1. az országgyűlés munkarendjének bi-
rálata; 2. a reformkérdések megvilágítása; 3. vádbeszédek a szászok el-
len.⁴⁷ Kemény mellett kitűnt nagy tudásával, lángoló sovinizmusával és
vitakozó tehetségével a triász másik két tagja is: Kovács Lajos,
aki később Széchenyi minisztersége idején közlekedésügyi államtitkár
volt, és Szentiványi Mihály, a Remény c. zsebkönyv értékes szerkesz-
tője.⁴⁸ Mindhárman — egymással nemesen versenyezve — harcoltak
Erdély szebb jövőjéért. Az 1843. év első felében Kemény még nagyobb
önállósággal szerkesztette a lapot. Ugyanis Méhes ekkor egy szerencsét-
len feldőlés miatt oly súlyos beteg volt, hogy alig tudott valamit dol-
gairól. „... Egyébiránt is — írja Malom Lujza, a tehetséges erdélyi köl-
tőnő, a Nemzeti Társalkodó munkatársa, Döbrentei Gábornak 1843 ápr.
21-én — nem ő kezeli most az ujságot, övé még csak a felelősség, de
minden híre nélkül szerkesztetik: Kemény Zsigó vette át egészen.”⁴⁹
Kemény barátaival együtt a legenergikusabb ellenzéki szellemben ve-
zette a lap szerkesztését, annyira szélsőséges irányban, hogy még az el-
lenzéki párt egyes nevezetesebb tagjai is megsokallották. Wesselényi
Miklós báró az Erdélyi Híradóhoz intézett nyílt levelében óvta is a
szerkesztőséget ettől a szélsőséges iránytól;⁵⁰ Keményék azonban fölé-
nyesen védték a maguk igazát. A kormánypárt természetesen nem jó
szemmel nézte a lap liberális szellemét és minden eszközzel elfojtására
törekedett. A király 1842. aug. 13-án elrendelte, hogy az alkotmány meg-
változtatására törekvő cikkek megjelenését meg kell akadályozni; mivel
az Erdélyi Híradó ezt nem tartotta tiszteletben s az unió kimondását to-
vábbra is sürgette, Méhes dorgálásban részesült.⁵¹ Méhes Sámuel a be-
tegsége, a cenzura és a főkormányzók állandó okvetetlenkedése elked-
vetlenítették, s gr. Teleki József kormányzó már 1843. febr. 16-án a kan-
celláriának küldött titkos jelentésében úgy nyilatkozott, hogy Méhes
örömmel eladná lapját, ha jó vevőre találna.⁵² Ekkor meg is vádolták
Méhest azzal, hogy lapvállalatát el akarja adni Keménynek és Kovács-
nak, de ő a hivatalos tényezők előtt a vád alaptalanságát hangoztatta.⁵³

⁴⁶ Ezeknek címeit pontosan felsorolja Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond* című művében az I. k. 192. lapján. V. ö. Ürmössy Lajos: *Kemény Zsigmond publicisztikai munkálkodása Erdélyben*. IK. 1898.

⁴⁷ Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond* I. k. 195. l.

⁴⁸ Hofbauer László: *A Remény című zsebkönyv története*. Erdélyi Múzeum 1930. évf. 344—356. l.

⁴⁹ Rexa Dezső: *Malom Lujza levelei Döbrentei Gáborhoz*. IK. 1907. évf. 366. l.

⁵⁰ Erdélyi Híradó 1843. évf. 3. sz.

⁵¹ Jakab Elek: *Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig*. 74. l.

⁵² U. o. 81. l.

⁵³ U. o. 78. l.

Méhesnek nem volt határozott politikai felfogása, vagy ha volt is, nem merete a nyilvánosság előtt, lapjai Lásbjain keresztül hangoztatni. Mindig arra törekedett, hogy a hivatalos hatalmat gyakorló egyénekké jó viszonyban legyen, és midőn tudomására hozták, hogy Keményék vezető szerepe lapja szerkesztésénél árt az eddigi jó hírének, igyekezett Keménytől és Kovácstól megszabadulni. Hogy mi szolgált közvetlen jogcímül a szakításra, arról forrásaik hallgatnak, de az kétségtelen, hogy a kormány nyomására történt. Ez tűnik ki Keménynek Wesselényi Miklóshoz 1844. júl. 26-án intézett leveléből is.⁵⁴ Keménynek tehát ugyanaz az eset történt, mint éppen egy évvel később a Pesti Hírlapnál Kossuth Lajossal, akit szintén a kormány nyomására volt kénytelen eltávolítani a megrettentett kiadó.⁵⁵ Kemény és Kovács 1843. jún. 6-án értesítette az olvasó közönséget, hogy a félév végével visszavonulnak a lap szerkesztésétől. Egy héttel később Méhes már búcsúztatta is távozó munkatársait. Ezzel le is zárult az az éppen két és fél esztendeig tartó korszak, amikor az Erdélyi Hiradó elérte fejlődésének tetőpontját. Ezután már a dolgok logikai rendjénél fogva is csak hanyatlás következhetett.

Méhes 1843. aug. 3-án jelentette a főkormányzónak Keményék eltávozását s egyúttal hozzátette, hogy maga mellé vett szerkesztő társnak egy Ocsvai Ferenc nevezetű nemes ifjút, akit gyermekkorra óta ismer s aki a kolozsvári ref. nemes kollégiumban nevelkedett, „... emellett szelid erkölcsével, előjárói iránti engedelmességgel, munkaszorgalmával magát több tanuló társai felett megkülönböztette.“ Utána gyakorlatnok volt az erdélyi kir. táblánál, majd Doboka vármegye „híres adssora“ lett. Rajta kívül segédei még külföldi cikkek írásában Kriza János és Szabó János.⁵⁶ A „Kolozsvári Napló“ c. rovat vezetője Vida Károly volt.

Amilyen nagy volt az előző évekhez képest a lap színvonalának emelkedése Kemény és társainak szerkesztése idején, ugyanolyan, sőt talán még nagyobb volt most a hanyatlás. Míg 1841-ig a sivár tartalmú laphoz az olvasóközönség hozzászókkott, addig az olvasók nagy része most már — miután tudatára jutottak annak, hogy megfelelő szerkesztés mellett az erdélyiek is bírhatnak élvezetes formában és érdekes tartalommal megjelenő hírlappal — nem volt hajlandó előfizetéssel támogatni az erős hanyatlásnak indult lapot. Keményék idejében a lapnak 960 előfizetője volt és 1844-ben ez a hatalmas tábor már lecsökkent 360-ra.⁵⁷ Ezért írja Papp Ferenc, Kemény Zsigmond életének kitűnő ismerője és életrajzírója, hogy „azt a nagy erkölcsi tőkét, melyet nemrégiben Kemény és Kovács gyűjtöttek, az új szerkesztőség hamar elfecsérelte. Az Erdélyi Hiradó, honnan még egy éve egészen a testvérhönig hatott Kemény Zsigmond szava, rendesen vezetőcikk nélkül jelent

⁵⁴ K. Papp Miklós: *Néhány levél b. Kemény Zsigmondtól*. Életképek. 1876. évf. 46. sz. 411. l.

⁵⁵ Viszota Gyula: *Kossuth küzdelme a Budapesti Évlapokért*. IK. 1831. évf. 129. l.

⁵⁶ Országos Levéltár. Erdélyi udv. kancellária. 3072/1843. sz.

⁵⁷ K. Papp Miklós: *Néhány levél b. Kemény Zsigmondtól*. Életképek. 1876. évf. 46. sz. 411. l.

meg. A szerkesztés napról-napra tapintatlanabb lett, egyaránt tartozkodott a régi sérelmi politikától, valamint a haladás szellemének felidézésétől.⁵⁸ Méhes nemcsak anyagilag, hanem erkölcsileg is érezte lapvállalatának elgyengülését és kereste az alkalmat arra, hogy tisztességgel kimászhatson a bajból. Először Takács Jánossal, a kolozsvári ref. főiskola tanárával, akarta megosztani 1844-ben a szerkesztői kötelességet,⁵⁹ de az később visszalépett.⁶⁰ Ezután Teleki Domokos gr. elnökletével egy részvénytársaság alakult az Erdélyi Híradó megvételére, de a kormány értesült, hogy a részvényesek is csak ellenzéki férfiakból állanak, ezért a vásárt megghiúsította.⁶¹ A részvényesek egy ideig befolyással bírtak a lap szerkesztésénél, de hatalmukat — Keménynek Wesselényihez 1844 júl. 26-án írt levele szerint — csupán arra használták fel, hogy a munkatársak fizetését leszállították. Mindenki Teleki Domokostól várt új szerkesztési tervet, irányt és vezércikkeket, de Teleki, aki előzőleg 40 vezércikket ígért, kijelentette, hogy az 1844. év második felében semmit sem fog írni, mert Angliába utazik, s különben sem érett még meg az urbér ügye a vitatkozás stádiumára. Az Erdélyi Híradó szomorú helyzete arra készítette Keményt, hogy „élettengésül“ ígért néhány cikket, sőt Wesselényit is igyekezett erre rábírnival azzal az indokolással, hogy „ügyis együtt panaszoltuk el, hogy Magyarországon nincs hová írjunk“. Ha az Erdélyi Híradó „megszűnnék létezni, várhatunk míg a szabadelvű párt nálunk organra fog találni.“⁶² Wesselényi 1844 aug. 2-án meg is ígéri, hogy holmi mellékes tárgyról fog egy-egy cikket írni.⁶³ E sorok után annál feltűnőbb, hogy Kemény nevét nem találjuk meg sem az 1843. év második felében, sem 1844-ben. Ennek magyarázata az, hogy álnév alatt jelentette meg dolgozatait. Papp Ferenc szerint a Malmy Ödön néven megjelent cikkek tőle valók; K. jegy alatt is írogatott. Az álnévvel és az írói jeggyel a kormány figyelmét akarta elterelni.⁶⁴

1845 jan. 1-től gr. Teleki Domokos fedezte a lap kiadásával járó költségeket és ez időtől kezdve az Erdélyi Híradót hosszabb ideig teljesen ő irányította.⁶⁵ Teleki mellett volt a lapnak még két „hírlap-igazgató“-ja is: a vén Bethlen János gróf, aki Keménynek Jósika Miklós-hoz 1845 március 15-én kelt sorai szerint „fölkötte eszes, de hanyag ember“, és Méhes, akit „néhány nagyúr barátai majd jobbra, majd balra forgatják.“ Teleki iparkodott a lap régi, magas szintjét megközelíteni, ezért örömmel kötött szerződést Keménnyel oly feltétel mellett,

⁵⁸ Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. I. k. 267. l.

⁵⁹ Országos Levéltár. Erdélyi udv. kancellária. 1400/1844. sz.

⁶⁰ Jakab Elek: *Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig*. 81. l.

⁶¹ Deák Farkas: *Gróf Teleki Domokos emlékezete*. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 1881. VI. k. 10.) 13. l.

⁶² K. Papp Miklós: *Néhány levél b. Kemény Zsigmondtól*. Életképek. 1876. évf. 46. sz. 411. l.

⁶³ Ferenczi Zoltán: *B. Wesselényi Miklós levelei b. Kemény Zsigmondhoz*. IK. 1901. 351. l.

⁶⁴ Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. I. k. 267. l.

⁶⁵ Deák Farkas: *Gróf Teleki Domokos emlékezete*. 13. l.

hogy 1845 első felében több cikket, a második félévben pedig regényt tartozik írni.⁶⁶ Kemény 1845 február 4-én Jósikát is rá akarta bírni arra, hogy a *Hiradó* számára írjon egy regényt.⁶⁷ Jósikának is tetszett a terv, érdeklődött a feltételek iránt, mire Kemény azt a felvilágosítást adta, hogy 200 pengőnél többet is ki tudna alkudni 1—1 ívért. Később Keménynek aggodalmai támadtak az iránt, hogy vajjon helyes-e politikai lapban regényeket is megjelentetni. Egyébként is lassanként kiábrándult Telekiék szerkesztőségéből; arra a véleményre jutott, hogy az Erdélyi *Hiradó* „szerkesztői éilhetetlenek, közönsége csekély és cenzora jó ember, de ész- és elvnléküli“. Bántotta a cenzura számító szeszélyeskedése is, mely nem engedte meg, hogy a védegyeletről sem pártolólág, sem támadólág nyilatkozhasson. A szerkesztők iránti elkeseredése 1845 márc. 15-én már oly nagy fokra emelkedett, hogy ezeket írta barátjának, Jósikának: „...szabadelvünek ok nélkül híresztelt lapunk nem bír semmi iránnyal. Én meguntam már dolgozataimat illy páratlan rossz szerkesztés megrendeléseire csupán díjért — mert erkölcsi eredménye aránylag kevés — írogatni.“ Ezért az a terve, hogyha a jövő félévre Kovács Lajostól vezércikkeket, Jósikától pedig regényt kaphat, akkor ingyen átveszi a *Hiradó* szerkesztését és megpróbál abból túrhető lapot csinálni.⁶⁸ Kemény e terve nem sikerült. Néhány hónap múlva az ellentét Kemény és a szerkesztők között még élesebb lett; ezért másik barátjának, Wesselényinek, azt tanácsolta 1845 nov. 7-én, hogy urbéri cikkeit ne küldje be a *Hiradó*ba, mert a „mi silány *Hiradónknak* sem hitele, sem olvasója, sem elve.“⁶⁹ Kemény e felfogása annál feltünőbb, mert néhány hónappal ezelőtt, júl. 3-án még éppen ő volt az, aki barátját biztatta az urbéri cikkeknek a *Hiradó* számára való beküldésére.⁷⁰ Wesselényi azonban még 1847-ben is írt cikkeket egyes szakkérdésekről. Néha Méhes is írt, de csak egyházi kérdésekről. Kovács Lajos is írt néhány vezércikket. Ez évben majdnem negyven író dolgozott a lapba; nevezetesebbek: Dózsa Dániel, Fogarasi P. János, Kemény József gr., Kóváry László, Medgyes Lajos, Mentovich Ferenc és Urhazy György, aki a „Kolozsvári Napló“ rovatvezetője. A kezdő és kontár írók túltengése jellemzi ez évfolyamot. Gr. Teleki Domokos „Hirlapi Sajtónk“ c. öt számra (1845. január) terjedő tanulmányában sajnálattal állapítja meg, hogy egyes kitünőségek nem akarnak írni a lapba. Bármennyire is kiábrándult Kemény az Erdélyi *Hiradóból*, mégis 1846-ban is támogatta, sőt ő volt a lap egyik főtámasza. 1846-ban összesen 58 vezércikk jelent meg, s ezek közül 38-at egyedül Kemény írt, a többiek összesen csak 19-et írtak, de ebbe bele van számítva Wesselényinek a választóihoz intézett, négy

⁶⁶ Szádeczky Béla: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz*. IK. 1909. 441. l.

⁶⁷ U. o. 440. l.

⁶⁸ U. o. 441. l.

⁶⁹ Ferenczi Zoltán: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz és b. Jósika Miklóshoz*. IK. 1900. 356. l.

⁷⁰ U. o. 355. l.

számban megjelent nyílt levele is.⁷¹ Az előző évvel szemben most már sokkal kevesebb író volt a lap munkatársa, összesen 8-an, ezek közül csak Dózsa Dániel méltó az említésre! Urházy is eltávozott a laptól. Az 1847. évben a hirlap majdnem teljes egészében országgyűlési tudósításokból állott. Vezércikkek úgyszólván egyáltalán nem jelentek meg, a vidéki levelezés is igen szűk térre korlátozódott, a „Kolozsvári Napló“ szerkesztése is napról-napra színtelenebb és egyhangubb lett. Ez évben Kemény és barátai már végleg visszavonultak az Erdélyi Híradótól. Keménynek és Wesselényinek az Erdélyi Híradóval kapcsolatban még egyszor, most már utoljára volt egy kellemetlen incidense. Ugyanis Méhes azt a tévhírt terjesztette, hogy ők ketten bevádolták a kancellárnál az Erdélyi Híradót forradalmi irányáért. Amikor Kemény erről tudomást szerzett, rögtön kijelentette a szerkesztőség összes tagjai előtt, hogy az egész hazugság.⁷²

Az Erdélyi Híradó 1848. évfolyama az előző évhez hasonló tartalommal jelent meg. Méhes Sámuel 1848 máj. 16-án megvált a szerkesztői és kiadói tisztségtől, hajlott korára és betegeskedésére való hivatkozással.⁷³ Utódja a hatóságok engedélyével Ocsvai Ferenc lett, aki már évek óta volt a lap segédszerkesztője. Méhes Sámuel 58 éves korában vette át a lap szerkesztését és kiadását s 73 éves volt, midőn megvált ettől. Bámulatra és dicséretre méltó szívóssággal és önzetlenséggel igyekezett lapjai fennmaradását biztosítani és sikeres fejlesztését elősegíteni. Igaza van Ferenczy Józsefnek akkor, midőn azt állítja, hogy Méhes Sámuel Erdély Kulcsárja volt, a hazafiasságnak éppen olyan lelkes szószólója, mint Kulcsár az anyaországban. Erdemeik sokban egyezők: ugyanolyan jelentősége volt Magyarországon Kulcsár István Hazai és Külföldi Tudósításainak a Hasznos Mulatságokkal együtt, mint Erdélyben az Erdélyi Híradónak a Nemzeti Társalkodóval.⁷⁴ Méhes nem mindennapi áldozatkészségét már bebizonyította 1820-ban, midőn *Az ifjú Anacharsis Utazása Görög-Országban* c. 7 kötetes nagyjelentőségű művet sógora, Deáki Filep Sámuel, fordításában kiadta.⁷⁵ Az Erdélyi Híradónak majdnem két évtizeden át való fenntartásával e készségét még jobban igazolta.

Ocsvai Ferenc két hasábra terjedő „Beköszöntő“-jében fejtette ki programját, amely kettős volt: 1. az unió megvalósítása és 2. az unió után pedig arra törekszik, hogy az alkotmányos monarchia a Habsburg-ház uralkodása alatt demokratikus eszméken épüljön fel. Ocsvai a hírlap szerkesztésénél az előző évek nyomdokait követte. Főmunkatársai:

⁷¹ Musnai Ürmössy Lajos: *Erdély irányadó lapja*. (1830–40-es években.) 111. l. E munka tartalmilag kivonatolja az Erdélyi Híradót, a Nemzeti Társalkodót és a Vasárnapi Újságot. Nem mindig megbízható.

⁷² K. Papp Miklós: *Br. Kemény Zsigmond kiadatlan leveleiből*. Történeti Lapok, 1876. évf. (34. sz.) 528. l.

⁷³ Erdélyi Híradó 1848. máj. 16-i szám.

⁷⁴ Ferenczy József: *A magyar hírlapirodalom története 1780–1867-ig*. 119. l.

⁷⁵ György Lajos: *A francia hellénizmus hullámai*. Erdélyi Múzeum 1930. 79. l.

Urházy György, Szabó János és Jakab Elek.⁷⁶ 1848 jún. 1-től kezdve a lap „Kolozsvári Híradó“ néven folytatta pályafutását, de nem sokáig, mert 1848 nov. 9-én jelent meg az utolsó száma. A hirtelen kimulást Kolozsvárnak az osztrákok által való megszállása idézte elő, aminek következtében Ocsvai is kénytelen volt menekülni. Így tehát az Erdélyi Híradó 21 évi fennállása után befejezte dicsőségben sokszor gazdag pályafutását.⁷⁷

*

Az Erdélyi Híradó jelentősége több szempontból figyelemreméltó. Művelődéstörténeti maradandó értéke az, hogy Erdély első állandó politikai hírlapja. Történeti szempontból pedig azért nagyfontosságú, mert Erdély legnevezetesebb alkotmányjogi harcaiban, az unióért és a liberális eszmékért való küzdelmekben igen nagy szerepet vitt; éveken keresztül egyetlen szöcsöve volt a harcos ellenzéknek. Végül irodalomtörténeti szempontból értékessé és nagyjelentőségűvé szerkesztőinek és munkatársainak kiválósága teszi. Kevés lapnak áll módjában Kemény Zsigmondot, Jósika Miklóst, Wesselényi Miklóst, Kovács Lajost, Szentiváni Mihályt stb. tevékeny munkatársakként feltüntetni. Különösen jelentős szerepet töltött be Kemény életében. Ez a körülmény egymagában is érdemessé teszi az Erdélyi Híradót a behatóbb tanulmányozásra.

⁷⁶ Erdélyi Híradó. 1848. máj. 16.

⁷⁷ Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. 110 l.

Az angolok Indiában.*

Irta: Horváth József.

- Első közlemény. -

Ahová csak eljutott a híre, mindenütt úgy élt India a népek képzeletében, mint valami meseország, ahol a teremtés kimeríthetetlen erői pazar bőséggel ontják a földi javakat és a természet gazdag ünnepi pompáját sohasem váltja fel a nélkülözés és a szegénység szürke hétköznapja. Akik ott jártak, nem győzték megszécsényíteni mondani-valóikat, szabadjára engedték a képzelet játékos kedvét és a valóság rajzát a keleti mese színvarázslataival ékesítették.

De nemcsak a mese szárnyai vitték el India hírért mindenüvé, ahol az emberi érdeklődés a hazai határokon túlra is kimerészkedett, hanem kézzelfogható dolgok is, eddig ismeretlen, de valami különös gazdagságról és bőségről tanuskodó értékek, amelyek mindenütt bámulatba ejtették a természet sokkal szerényebb munkájához szokott idegeneket. India dús növényvilága, fűszerei, színpompás, változatos és félelmetes állatvilága a természet démoni erőiről tanuskodott. A gazdagok Indiából hozatott szövetekkel, drágakövekkel és nemes művű ékszerekkel díszítették fel magukat és gazdag és szegény elképzelésében egyaránt a jólét szimbolumává lett ez az áldott föld.

Akiket pedig a tenger és a Himalája égis meredő kődrapériája elválasztott ettől az ígértföldtől, sóvár szemekkel keresték a befurakodás lehetőségeit. Indiának mindig védekeznie kellett, mert a határokon kívül szegény és mindenre elszánt népek ólálkodtak és nehéz életküzdelemben érlelődtek és edződtek hódító harcok nagy megpróbáltatásaira. Az afgán hegyláncok átjárói a történetírás által rögzített legrégebb idők óta a mongol betörésekig sok hadsereget láttak délfelé vonulni és Pándzsáb és Hindosztán földje sokat regélhetne a vértengerről, amely évezredek harci lármájában elborította.

Ezek az egymásután becsapódó néphullámok lassanként a félsziget déli részeibe sodorják a bensülötteket. A hullámverés elsímulására azonban nem-igen marad idő, mert Ázsia törhetetlen vitálitása újabb néptömegeket termel és indít el Dél ragyogó csodái felé. A tegnapi győztesek holnap maguk is legyőzöttekké váltak és jaj volt azoknak, akik a sors kerekéi alá kerültek. A nagy hindu hősi eposzok arról tanuskodnak, hogy a népek harcos tülekedése szinte állandó formája lett a hindu életnek. Jól szervezett és szívós embercsoportok könnyen igazhattak le tunya népeket, de a fajok dacos élniakarása ott is túlélte a történelem viharait. Csak olyankor ült el a belső erők harcának zaja,

* Felolvasás az EME nagyenyedi vándorgyűlésén, 1931. aug. 29-én.

mikor valami fölényes újabb külső erő megjelenése rémületbe merevítette a küzdőket és az ijedt tömegek sorfalai közt magához ragadhatta a hatalmat.

Kelet e csodájának híre korán eljutott Európába is. A kereskedelmi kapcsolatok útvonalain és a Földközi-tenger kikötőiben exotikus idegenek jelentek meg és Ázsia kincses kamrájából, a titokzatos Indiából bőven ömlött az árú nyugat felé. A történelem éleire vezető úton csak most elinduló fiatal Európa méltányolni tudta India gazdagságát. Nagy Sándor titáni vállalkozása az India utáni vágyakozás első történelmi megnyilatkozása. E vágyakozás ezután is folyton kísértett és később is döntő szerepe lett az európai népek expanzív törekvéseiben. Mikor az arab, majd később a török birodalom a két kontinens közé beékelte magát és az üzleti élet útvonalai járhatatlanokká váltak, Európára hárult az a feladat, hogy új utakat keressen India felé. A portugálok Afrika partjain tapogatóznak végig és a Fok-Föld megkerülésével kerülnek el oda. Kolumbusz rövidebb utakat keres és a tudomány adataiban bízva kibátorkodik az Óceán végtelenségébe. Mindannyiukat India „fata morgánája” csalogatja; ez ad erőt a felfedezés fáradalmainak és szenvedéseinek elviselésére. Az angolok csak később indultak el és a spanyol és portugál teljesítmények fénye homályba borítja első megmozdulásaikat. Nem urai, de üldözöttjei a világtengereknek; mutatkoznik sem szabad a tengeri forgalom nagy vonalain, hanem csak ritkán járt ösvényeken kénytelenek keresni az óceánok hullámrengetegekben. A spanyol fölény elől az Atlanti-Óceán északi vizeire menekülnek vissza és még ott sincsenek biztonságban, mert a tengerek csendőrei, a gyorsjáratú spanyol naszádok ide is követik őket. A tengerek szegénylegénye maradt Anglia mindaddig, míg a spanyolokkal való nagy leszámolás ideje el nem érkezett. A „nagy armada” elpusztítása az angol történelem egyik legfontosabb fegyverténye; a legveszedelmesebb ellenfél pusztulását jelenti, mely az angol erőket eleddig távol tartotta a nagyszabású világpolitikai jövő felé vezető utaktól. Most már Anglia is ráléphetett ezekre az utakra és sietnie kellett, mert a riválisok már jól előrehaladtak. Páratlan szívóságának köszönheti, hogy mégis mindenüvé elérkezhetett, ahol idegen értékek felett megkezdődött az európai népek versengése. Így jutott el Indiába is, kezdetben szerény tervekkel, szerény hatalmi eszközökkel, inkább szemfüles kalmárnaként, semmint a hódításra kirendelt merev katonai zordonságával.

Indiában ezalatt tovább folyt a belső erők tülekedése. Nem is szűnt meg ez a harc, míg egy újabb ázsiai erő, a mongolság, megjelenése csendet nem parancsolt. Ez a kiválóan harcias nép Európának is sok keserűséget okozott és még az odaszakadt testvérnépet, a magyarságot, is tönkrevverte a Muhi-pusztai nagy csatában. Százötven esztendő múlva már Indiába törnek be, 1526-ban, a mohácsi vész évében pedig India legkomolyabb politikai tényezőjét, a Delhi-i szultánságot, győzik le a Panipat-i csatában. *Bábár kán* aztán végigszánguld Hindosztán vértől ázott síkságain és megalapítja az első rövid életű mongol uralmat. Fiának, *Humáinnak*, menekülnie kell, de az unoka, *Akbár*,

újból megszerzi az értékes örökséget és komolyan hozzálát a birodalom megerősítéséhez. Az ő nevéhez fűződik az Európában is hamar ismertté váló nagymogul birodalom megteremtése, mert ő az, aki az Indus és Ganges vidékein fegyverrel és diplomáciai furfanggal megtör minden komoly ellenállást. A Narbodatól északra eső területek meghajolnak ereje előtt, és ami attól délre van, minden pillanatban várhatja e félelmes lovashordák támadásait. Akbár neve rövidesen ismeretessé lett mindenütt, mert valóban uralkodásra termett és a vallási és hatalmi érdekek által apró részekre bontott India átlagos politikai szintjéből messze kimagaslott. Fia, *Aurángzeb* (1658—1701), tovább szélesíti az ország határait és egymás után veri le a félsziget déli részeiben az ellenálló bennszülött dinasztiákat. Sikereit azonban drágán fizeti meg, mert minél távolabb kerül a birodalom központjától, annál költségesebb a hadviselés és annál inkább gyengül a csapatok harci ereje. Különösen nagy gondot okoznak neki a marathák, a Ghát-hegység nyugati lejtőin lakó harcias hinduk, mert szokatlanul szívósan védekeznek és gondosan elkerülik, hogy a támadók döntő csapásokat mérhessenek rájuk. Azonkívül ellenszenvenné is teszi magát, mert apja elveivel ellentétben az iszlám fanatikus terjesztőjévé válik és vérig sérti a bennszülötteket vallási meggyőződéseikben. A hosszú harcok alatt kiürül az államkassza, elfogy a nagy gazdagság, amelyet hódító hadjáratokban századok folyamán gyűjtöttek gondos elődök, és amikor meghal, az utódok csak az anyagi gondokkal küzdhetnek és a hatalom legfőbb tényezőjének, a hadseregnek szétbomlása kezdetét veszi. Az eddig leigázott és megfélemlített fejedelemségek egymás után hagyják faképnél őket, délről a harcós marathák, északról a perzsák és az afgánok fenyegetnek. India — úgy látszik — újból megért arra, hogy valami fölényes történelmi erő megjelenjék és kezdet tegyen értékeire.

Az angol politika erélyesebb felvonulása az Indiai-Oceánon és magában Indiában az angol *Keletindiai Társaság* (*Company of merchants of London trading into the East-Indies*) megalakulása után indul meg. Ez a társaság Anglia külkereskedelmének fejlesztésére és nagyszabású tengerentúli üzletek lebonyolítására alakult, főleg holland kereskedelmi érdekeltségek mintájára, amelyek már az angolokat jóval megelőzőleg tengerre szálltak. A királyi dekrétum, amely az Indiával való kereskedelmet kizárólag e társaságra bízta, 1600-ból kelt és névszerint felsorolja azokat a kereskedőket, akik a királyi kegy részeseivé váltak. Elgyelöre ötven esztendőt biztosít az okirat, de a korona fenntartja magának azt a jogot, hogy bármikor megszüntesse ezt a kiváltságot, ha a társaság üzleti céljai ellenkezésbe kerülnének Anglia politikai érdekeivel. Az ügyeket a tagok közül választott kormányzó és 24 tagból álló tanács intézi. Az egyesülés célja tőkeösszpontosítás, mert a tengerentúli nagyobb üzletek lebonyolítása egyéni vállalkozásokban megoldhatatlan nehézségeket támaszt. Maguk szerelik fel hajóikat, alkalmaznak tisztikart és legénységet és maguk állapítják meg, hogy mi legyen a hajók terhelése menet és jövet. Nincs állandó részvételi kötelezettség, minden tag akkor és olyan arányban vesz részt, amikor és ahogyan neki tetszik. Nem állandó jellegű tőkebefektetésről van szó,

hanem a vállalkozás arányaihoz képest szükséges összegeket esetről esetre jegyzik és minden résztvevő hozzájárulása szerint részesül a nyereségből. Az első ilyen négy hajóból álló flotta 1601 április 22-én indult el Indiába.

Az angol vállalkozók azonban már mindenütt ott találták a holland és a portugál konkurensüket. Ezek között már javában folyt a harc a fűszerekben gazdag Nagy-Szunda szigetekért. Amikor aztán a portugál flotta 1602-ben Bántámnál döntő vereséget szenvedett, Hollandia valósággal monopolizálta e terület kereskedelmi lehetőségeit. Úgy lépett fel ezután, mint nagylelkű felszabadító a portugál járom alól és sikerült is a bennszülött fejedelmekkel a legelőnyösebb szerződéseket kötnie. Az angolok akkor egyéni vállalkozások előreküldésével is próbálkoztak, de a hollandok kegyetlenül védekeztek és Amboinia szigetén tíz angol kereskedőt végeztek ki azon ürüggyel, hogy a japánokkal egyetértve merényletet forraltak a holland erődök és a flotta ellen. Bármily hangos is volt London felháborodása, a helyzetet változtatni nem lehetett és a társaság kénytelen volt más területek felé tájékozódni. Így indult meg a komoly angol felvonulás a gazdag Elő-India ellen.

Itt is azonban a portugálok előzték meg őket, akik a Perzsa-öbölben, Ormuzban, a nyugati partokon pedig Goában, tovább délre a má-lábár partokon végig több erődöt építettek és a gyarmati munkában jól képzett vezetés alatt mindenütt befészkeltek magukat, ahol az európaiakra nézve üzleti és hatalmi lehetőségek kínálkoztak. Az övék volt a gazdag Ceylon is és így a nyugati partok felett szigorú ellenőrzést gyakorolhattak. Az angol Keletindiai Társaság megbízottjának, Hawkinsnak, 1607-ben sikerült Jehángir nagymogul császártól engedélyt szerezni arra, hogy Szurátban és még három kisebb városban kereskedelmi képviselőket alapíthasson, de a portugálok az alantasabb közegekkel összejátszva minden kísérletezést megghiúsítottak. Az érkező hajókat a portugál flotta fogadta és nem egy Indiának szánt küldemény kénytelen volt más piacokat keresni. De ez a szívós portugál védekezés nem volt hosszú életű, mert a küzdők nem részesültek megfelelő támogatásban az anyaország részéről. Portugália már túl volt fejlődése zenitjén és a hanyatlás tüneteit nem lehetett sokáig titokban tartani. Komoly belső erő hiányában csak kegyetlen erővel védhették érdekeiket és minden elsüllyedő hajó és minden használhatatlanná váló ágyú pótolhatatlan veszteséget jelentett számukra. Az angol vállalkozások megett azonban a szédületes arányokban fejlődő angol tőke állott, mely nemcsak pótolta a veszteségeket, hanem állandóan és energikusan fejlesztette hajóhadának harckészségét. Ilyenformán aztán hamar következett el az a pillanat, mikor az angol fölény nyilvánvalóvá lett. 1615-ben történt a döntő összeesapás, amikor *Dawton* parancsnok modern felszerelésű hajóhada a portugál-indiai vizekre érkezett. Közel egy hónapig tartó izgalmas és változatos tengeri csatában a túlerőben levő portugál flottát felmorzsolta és útat nyitott magának India nyugati partjaihoz. Sőt tovább üldözte a megvert ellenséget és a perzsa sahhal szövetségben elfoglalta az ormuzi portugál erődítményeket is. Ugyanezen évben pe-

dig Sir Thomas Roe, mint angol királyi követ, megjelent az ágrai császári udvarnál. A Szurátban és a vidéken felállított ügynökségek működése a londoni tőkések nagy örömeire megkezdődött és zavartalanul folyhatott volna, ha a portugál és holland konkurencia intrikái nem okoztak volna kellemetlenségeket. Feljelentések, besugások napirenden voltak és az angol kereskedők Ázsia börtöneivel is kénytelenek voltak megismerkedni. De a cselvetés nemes mesterségét ők is hamar eltanulták és e tekintetben ma is veretlenné.

Ezalatt a bomlási folyamat, ami a nagy-mogul birodalomban Aurangzeb halálával kezdetét vette, gyorsan halad előre. A régi dinasztiák, radzsák és nábobok, akiket eddig a mongol hatalom hallgatásra és engedelmességre kényszerített, újraélednek és több-kevesebb bátorsággal fordulnak szembe a hatalommal. A császári tekintély tünedezőben van, a hadsereg testőrséggé zsugorodik össze. A belső forrongás, a marathák harcos készülődései és a nyugati határokon történő mozgolódások lassankint előkészítik a talajt az angol terjeszkedésre. A versenytársak száma is fogyóban van. Portugália a bántámi és goái vereségek után lassankint Afrikába vonul vissza és Hollandia is belátja, hogy sokkal okosabb, ha a Szunda-szigetek védelmére szorítkozik és nem vesz részt az Indiáért való tülekedésben.

Csak a franciák és az angolok maradtak a küzdőtéren: hatalmas ellenfelek, akik száz esztendőn át küzdöttek egymással az európai harc-tereken is. Ami Ázsiában történik, természetesen csak függvénye az európai eseményeknek, de történelmi jelentősége messze kiható, mert ezek a mellékharcterek is hozzájárulnak annak eldöntéséhez, hogy vajjon ki fog új impériumot emelni a nagy-mogul császárság romjain.

A franciák elkésve érkeznek a hindu vizekre. 1668-ban alapítják az első ügynökséget *Szurátban* és ezt követi gyors időközökben a keleti parton *Masulipatam*, *Karikál*, *Pondicherry*, Bengáliában pedig *Chandernagora*.

Elindulásuk sem szerencsés. Gyorsan eladósodnak és Párizsban aggodalommal figyelik az indiai vállalkozások sorsát. Csak akkor indul meg a komolyabb és lendületesebb munka, mikor Pondicherry új kormányzója, Dupleix, megjelenik a színen. Ez a kiválóan tehetséges politikus és katona gyorsan megérti a helyzetet és lázas munkába fog. Az ő agyában fogamzik meg az a gondolat, hogy a nagy-mogul örökséget Franciaország részére biztosítsa. Mint katona mindent megtesz az Indiában álló csapatok fejlesztése és felszerelése érdekében és erélyes hangú jelentésekben sürget hadianyagot az anyaországtól. Mint politikus fegyvertársakat keres és a bennszülött fejedelmek között nagy sikerrel uszít az angolok ellen. Több eredményes vállalkozásban győngíti az angolokat és Mádrászt is elfoglalja. Sikerei már azzal fenyegetik az angolokat, hogy a keleti partokon a franciák lesznek az urak. De a hagyományos angol szerencse itt is beavatkozik és más irányt ad az eseményeknek.

Dupleix jelentései ugyanis, amelyekben egy francia India varázs-képeit rajzolta a francia kormány elé, nem találtak méltó fogadtatásra. A türelmetlen tőke már békét sürgetett és a gyors rentabilitásért szem-

rebbenés nélkül áldozott fel döntő történelmi érdekeket. Szemére vetették ennek a sokszor megmosolygott rajongónak, hogy nincs érzéke az üzlet iránt és hogy a hadügyi kiadásokkal és a harc állandóságával rombolásba viszi megbízóit. Dupleix ellen intrikált kérlelhetetlen ellenfele, az udvarnál jó összeköttetésekkel rendelkező La Bourdonnais, az Ile de France (Mauritius) kormányzója is. Maga a francia kormány sem látta tisztán a helyzetet, nem értette meg, hogy Indiáért érdemes nagy áldozatokat hozni, mert bőségesen fognak megtérülni. Így történt aztán, hogy az indiai érdekek legszenvedélyesebb szószólójának, a hadműveletek hivatott vezérének el kellett tűnnie a színtérről. 1754-ben visszahívták. Mintha egy francia hadsereg vonult volna ki vele Indiából.

Amilyen nagy veszteséget jelentett Dupleix eltüntetése francia szempontból, époly szerencsésen választottak az angolok, mikor az indiai események élére a híres Clive-t állították. Mikor 1756-ban újból kitört a háború, Dupleix hiányzott, de túl ott volt már az egyszerű irnokból lett hadvezér, aki páratlan energiával vezette az angol támadásokat és lépésről-lépésre kemény harcokban szorította vissza a franciákat. A Carnatik-partokon levő francia erődök lassankint tönkre mentek és a szétszóródó franciák már csak a bennszülöttekkel intrikálhattak az angolok ellen. Clive támadja meg Bengáliát is és onnan is kifüstöli a franciákat. De hűtlen pénzkezelés híre került róla forgalomba, a kiküldött parlamenti bizottság hibásnak találta és visszahívta. 1767-ben 49 éves korában öngyilkos lett. A hódítást Warren Hastings folytatja és nehéz harcokban tágítja ki az új gyarmat határait. Őt is hasonló támadások érik, 1785-ben visszarendelik, de a parlamenti vizsgálat rehabilitálja. A franciák azonban már nem tudják többé megakadályozni az angolok előnyomulását, és ha volnának is pillanatnyi sikereik, azokat is ellensúlyozzák az európai események. 1798-ban már Lord Wellesley (Wellington herceg fivére) jön Indiába és ő már megérettnek látja a helyzetet arra, hogy India területéről minden idegen érdekeltséget eltávolítson.

Az idegen kereskedelmi igények távortartása és India egész fellevevőképességének biztosítása az angol kereskedelem részére egyet jelentett az egész félsziget megszállásával. Mert a még meg nem alázott fejedelmi udvaroknál mindenütt ott voltak az ellenségek, főleg a francia versenytársak, akik katonai terveik megghiúsulása után annál nagyobb gyűlölettel izgattak az angolok ellen. És könnyű volt a szerepük, mert a bengáliai betörés óta egész Indiának be kellett látnia, hogy itt nemcsak kereskedelmi érdekek védelméről és biztosításáról van szó, hanem századok történelmére elhatározó befolyású katonai megmozdulásról, amely végeredményében az egész félsziget elfoglalására törekszik. A hinduk izzó gyűlölettel figyelték a fejleményeket és a mindenhol jelen levő franciák gondoskodtak arról, hogy ez a gyűlölet ne vesziessen erejéből. Jelenlétük ezért tűrhetetlen lett Indiában.

Maga a Keletindiai Társaság, mely eddig is a „*trade by force of arms*” jellegével özönlötte el a keleti piacokat, most megütközéssel és bizonyos idegenkedéssel állapította meg, hogy az indiai események las-

sankint túlnőnek az eredeti elgondolások méretein. Úgy indultak el, mint kereskedelmi vállalat és most a fejlemények arra kényszerítették őket, hogy hatalmi politikával foglalkozzanak. A megszállott területek újabb és nem várt feladatok elé állították őket és a hivatalnokoknak kereskedelem helyett főleg közigazgatással és verekedéssel kellett foglalkozniuk. Le kellett mondani a gyors és biztos haszonról is, mert a terjeszkedés minden anyagi gyarapodást felemésztett. Csak azok vigasztalódhattak, akik elláttak a távol jövő horizontjaiig és akik megérezték, hogy a jelenbeni befektetések busásan fognak kamatozni az utókornak.

Az indiai események politikai jellegének hangsúlyozódásával párhuzamosan a parlament érdeklődése és irányító befolyása is növekedni kezdett. Ezeket a jámbor kereskedőket nem lehetett magukra hagyni most, mikor az események politikusokat, diplomákat és katonákat követeltek a gátra. A nagy támadás India ellen sorompóba szólította Anglia egész erejét és a közvélemény természetesnek találta, ha a kormány arra törekedett, hogy az alapítólevél határozmányain messze túlmenő befolyást biztosítson magának. 1773-ban szavazza meg a parlament a „*Regulated Act*“-ot, Lord North törvényjavaslatát, mely a társaság tagjaiból választott kormányzó mellé 4 tagú parlamenti csoportot rendelt ki, azzal a kötelezettséggel, hogy a kormányzóval és a társasággal szemben az ország érdekeinek érvényt szerezzen és jelentéseivel a kormányt állandóan tájékoztassa.

Ifjabb Pitt 1784-ben tovább megy és megszavaztatja a sokat emlegetett „*India Bill*“-t. Ez a törvény lépteti életbe a *Board of Control*-t, mely az ázsiai potentátokat a parlament ellenőrzése és szigorú fegyelme alá rendeli. A kormányzót ezután a minisztérium nevezi ki, a Kelet-indiai Társaság presztizsét pedig csak az az intézkedés védi, hogy a szolgálati út szempontjából összekötő kapesot alkot a kormány és a kormányzó között. A *Board of Control* tagjai az *indiai államtitkár*, aki egyúttal a minisztériumnak is tagja, a *Chancellor of the Exchequer* (pénzügyminiszter) és a parlament négy tagja. A társaság hatáskörében csak a tisztán kereskedelmi érdekű intézkedések maradtak és ezzel a főhatalom lényegében az angol kormány kezébe került. Így kormányozták Indiát hetven esztendeig. A Keletindiai Társaság monopóliuma 1813-ban különben is lejárt és akkor a kormány a közvélemény nyomására kénytelen volt megnyitni India kapuit minden angol kereskedő előtt.

Az indiai erők bizonyos tervszerűséggel végzik a félsziget megszállásának nagy munkáját, noha nincs hiány egyéni vállalkozásokban és pillanatnyi lehetőségekhez igazodó gyors előtörésekben sem, melyek messzire megelőzik a Londonból sugalmazott célkitűzéseket. Nagy-képességű katonák bátorsága és szívós győzniakarása folytán nem egyszer olyan gyors sikereket érnek el, hogy a kormányok a meghódított területek közigazgatásáról és ellenőrzéséről csak nehezen tudnak gondoskodni. A terjeszkedés elsősorban azt célozza, hogy lehetetlenné tegyék az európai nagyhatalmak üzleti versenyét. Ezért kellett elsősorban a tengerpartokat angol ellenőrzés alá helyezni. A keleti partokon Mádrász a kiinduló pont és onnan indul meg az előnyomulás északi és déli irányban. Az itt kialakuló nagy gyarmat a félsziget déli csúcsától

Cuttakig terjed és *Madras-Presidency* néven önálló gyarmattá válik. Nyugaton Karachiból, Szurátból és Bombayből fejlődnek fel az angolok, de sokkal több nehézséggel, mint a keleti partokon, mert itt a marathák szívós ellenállása megállítja őket. Itt rendes hadsereggel találják magukat szemben és a csapatok modern felszerelése és harcmodora arról tanuskodik, hogy az odaszorult francia katonai missziók jól megválasztották az ellenállásra legalkalmasabb népet. Rövid időre úgy látszik, mintha a marathák képesek volnának megállítani az angol terjeszkedést és hogy ők lennének a nagy-mogul birodalom örökösei, de képtelenek megmozgatni az angolok ellen a félsziget egyéb erőit és a féltékeny bennszülött népek és országocskák tétlenül nézik nehéz küzdelmeiket. Az angol csapatok mögött ellenben egy csodálatos lendülettel világhatalomra törő nép minden anyagi ereje és technikai tudása áll. A marathák ellenállása is összeroppan és India nyugati partjai ezzel angol fennhatóság alá kerülnek és *Bombay-Presidency* néven gyarmattá alakulnak. A terjeszkedés harmadik iránya Bengáliából indul ki és a gazdag Hindosztánon halad végig Pándzsáb felé. Az itteni csapatok Bihar és Udh tartományokat foglalják el és ezekből alakul a ma *United Provinces* néven ismert nagy hindosztáni gyarmat. Keleten Assam és Burma következik még és ezzel az angolok a kínai határig nyomulnak előre.

Sokkal nehezebb és súlyos véráldozatokat követő harcok folynak Észak-Nyugaton, ahol harcedzett és bátor népek nehezen megközelíthető vidékeken kétségbeesetten védekeznek a betolakodók ellen. Itt váltakozó szerencsével folynak a harcok és a könnyű sikerekhez szokott angolokat nem egyszer megcsúfolják a lenézett hegylakók. De a nagy lendítő erő, ami eddig is táplálta az angol mozdulatokat, most is átsegíti őket a nehézségeken. Ez a határszakasz különben is rendkívül fontos, mert itt jönnek át Indiába azok a híres hadiútak, melyeken a történelem folyamán annyi néphullám vetődött dél felé. Ezen a szakaszon várta Angliát az utolsó komoly ellenállás és a szikh nép leverésével India meghódítása 1849-ben befejezést nyert.

A keresztül-kasul fekvő angol gyarmatok közt nagy számmal maradtak olyan területek is, melyeknek meghódítása és gyarmattá való átszervezése stratégiai szempontból nem látszott szükségesnek, részint mert a félsziget belsejében angol gyűrűbe szorítva veszélytelenekké váltak, részint pedig mert a tengerpart olyan szakaszain feküdtek, melyek a hajózás szempontjából nem jelentettek különösebb értéket. Az ilyen területeken a maharadzsák és az uralkodó családok megmaradhattak felségjogaik nagy részének birtokában és Anglia csak azt követelte tőlük, hogy az angol kereskedelem érdekeinek szellemében szerződjenek vele és ne zavarják a hódítás munkáját. Az angolok különben is gondosan ügyeltek arra, hogy a bennszülött fejedelmek lehetőleg megmaradjanak tartományaik élén és velük szemben csak nagy ritkán és csak különösen szigorú büntetés gyanánt alkalmazták az erőszakot: eltávolításukat őseik örökéből. A bennszülött fejedelmek lehető kiméletével Anglia azt akarta elérni, hogy a helyzet bizonyos történelmi színezetét megőrizték és hogy az idegenek jelenlétét legalább látszólag

ellensúlyozza az ősi dinasztikiak zavartalan uralkodása. A bennszülött fejedelmek nagyon hálásak is voltak az új uralom konciliáns magatartásáért és főleg nekik köszönheti Anglia, hogy a hindu megmozdulások sikert soha sem értek el, sőt hogy döntő pillanatokban számíthattak a félsziget erkölcsi és anyagi támogatására. Ezek a bennszülött uralom alatt álló területek előbb „*Country powers*“ és „*Native states*“, később „*Indian states*“ néven szerepeltek. A legfontosabbak Dél-beludzsisztán, Razsputáná, Centrál Indian Agency, Háiderábád, Misore és Trovancore.

Az angol hódítás leghatásosabb eszközei a modern harci eszközök voltak. A hindu élet beláthatatlan tömegei és a kétségtelenül bátor és szívós védekezés, amelyet helyenként kifejtettek, erőtlenül omlott össze az angol fegyverek tüzeiben. Ahol pedig megközelítően egyenrangú ellenfelekkel kerültek szembe, ott az angol politika sokszor kipróbált egyéb eszközei, izgatás, áztatás és szemfényvesztés is sorra kerültek. Szomszédos államok belső villongásait, ellenséges dinasztiki családi perpatvarait pompásan kihasználta a mindenről jól értesült diplomácia és sok gazdag terület került ilyenformán szinte fegyvertűz nélkül angol kézre. És ha úgy kívánta a helyzet, akkor az angol arany vette át a szót és a lefizetett maharadszák szívesen kölcsönözték oda csapataikat valamely másik hindu fejedelem elleni harcokra. A félsziget megszállása ezek nélkül a bennszülött segélycsapatok nélkül nem is sikerülhetett volna, mert az anyaország Európában és a többi gyarmatokon jelentékeny katonai erőket volt kénytelen lekötve tartani.

Még tragikusabbnak tűnik fel India összeomlása az angol fegyverek előtt, ha arra gondolunk, hogy a hadmiveletek költségeit is nagy részben India volt kénytelen fedezni. Egykorú pénzügyi szakértők nem áttalották eldicsekedni azzal, hogy az angol tőke csak elenyésző arányban járult hozzá a megszállás költségeihez és hogy a megriadt hindu nép bőséges adóztatása tartotta fenn a felvonuló csapatok harcokésztségét. Végeredményben az történik, hogy Anglia jórészt hindu legénységgel és túlnyomólag hindu pénzzel hódította meg Indiát és tette ezeket a fényes multra visszatekintő országokat az angol korona gyarmataivá.

Maguk az angol politikusok lassankint abba a tévhitbe ringatták magukat, hogy jelenlétük Indiában isteni elrendelés és az angol fajra hárult az a feladat, „*the burden of the white man*“, hogy az örök forrongásban levő és a nyugodt élet áldásait sohasem élvező félszigetre a „*pax britannica*“ áldásait bevigye. *Lord Dalhousie* (1848—56) annyira hitt az európai ellenőrzés értékében, hogy az angol uralom kiterjesztése érdekében eddig sehol sem látott, de eléggé el nem ítéhető eszközökhöz is folyamodott. Hirtelen nagy szájalom fogta el az olyan népek iránt, melyeket az uralkodóház pazarlása a tönk szélére juttatott, de megfélekedett arról, hogy hasonló melegséggel karolja fel a bennszülöttek érdekeit ott is, ahol az élet uzorásai angolok voltak. Más esetekben megható gondossággal örködött a trónutódlás makulátlan tisztasága felett és az indiai jog és örökösödési szabályok szellemével ellentétben tűrhetetlennek találta, hogy az uralom gyepelői olyan örökös

kezébe kerüljenek, aki nem volt tiszta vérű leszármazottja az elhunyt uralkodónak. Mikor Szatára maharadszája egyenes leszármazott nélkül halt meg és a hindu szokások szerint végrendeletileg jelölte ki örökösét, Dalhousie tiltakozott az illetéktelen utód beiktatása ellen és a hindu tömegek példátlan felháborodása dacára az angol koronát jelentette ki örökösnek. Ugyanígy kerültek angol kézre Nagpur és Ihangsi tartományok is, noha Angliának nem volt szüksége arra, hogy ilyen százalmas csalafintaságokhoz folyamodjék. Maga az angol közvélemény is nem titkolt undorral figyelte a fejleményeket és nem egyszer tiltakozott Dalhousie és társai garázdálkodása ellen. Az angol álláspont nem győzi hangsúlyozni, hogy a csapatokat nyomon követte a jó közigazgatás is és hogy a béke és nyugalom minden áldása, a közbiztonság, közegészségügy, utak, posta, távirda és a modern élet egyéb gazdasági és technikai kellékei Anglia munkájának eredménye. De arról kevésbé szívesen beszélnek, hogy ezek az intézmények Indiára nézve sokkal veszedelmesebb célokat is szolgáltak, azt t. i., hogy a hindu népek anyagi ereje gyorsabban szivároghasson kifelé a türelmetlenül várakozó angol tőke nagy örömeire. Az angol munka a „penetráció“ gondolatát szolgálta és kevés érzéke volt aziránt, hogy az eddig egészséges India vérvesztéseivel, elsápadásával és elgyengülésével törődjék.

A megvert és megalázott hindu lakosság égő gyűlölettel tért ki a felvonuló csapatok elől és tehetetlen kétségbeeséssel figyelte az eseményeket a faji érzés és összetartozás őrtornyaiból. A csapatok nyomában megjelentek a kereskedők is, akik eddig a helyi hatóságok felügyelete alatt szerényen és alázatosan kínálták áruikat, most pedig az új hatalom védő szárnyai alatt a hindu piacok korlátlan uraivá arcátlanodtak. A kikötőkbe hatalmas hajók futottak be, tele angol ipari termékekkel, és aki hozzáértéssel nézte kirakódásukat, csak szánakozással gondolhatott a hindu bennszülött iparosokra, kiket el fog temetni ez az áru-lavina. Még azoknak a hinduknak is, akik mint a Keletindiai Társaság jól fizetett megbizottai, vagy a hadsereg tagjai egyénileg átmentették magukat az angol élet verőfényeiére, látniuk kellett, hogy a gazdasági élet erőviszonyaiban döntő jelentőségű eltolódások vannak folyamatban és hogy a modern termelés minden eszközeivel dolgozó angol ipar halálra ítélte a bennszülött hindu termelést. Ha nem látta volna, hallania kellett, családtagoktól, ismerősöktől és a körülötte nyüzsgő hindu élet panaszos jajgatásából. Az olcsó idegen áru romboló munkája gyorsan nyilvánvalóvá lett és a belföldi ipar lerongyolódása, meg a parasztság eladósodása a páriák millióit sodorta a kétségbeesés felé. Ehhez az elkeseredéshez járult a brutálitásig fokozott angol önhittség, ez az Európában is jól ismert, de Ázsiában és Európában egyaránt teljesen indokolatlan fennhéjzás, amelyet az angolok megengednek maguknak minden idegen, de különösen a színes bennszülöttekkel való érintkezésben. Szórványos esetek, ahol előrelátók a barátság lehetőségeit keresték, sőt házasság révén komoly kötelezettségeket vállaltak a hindu fajjal, csak megerősítik a szabályt. A gazdasági összeomlás és az angol faji öntudat túltengése aztán lassan előkészítette a talajt a hindu erők megmozdulásához. A gyűlölet tüzei izzásban voltak a meg-

alázkodás és hallgatás hamuja alatt és a helyzetet felismerő hinduk közt bőségesen akadtak agitátorok, akik a lappangó tüzeket féltő gondossággal ápolták. Maguk a helyzet angol figyelői is érezték, hogy körülöttük elkeseredés és gyűlölet ólálkodik és Dalhousie utódja, Lord Canning, aki nem sajnálta a fáradságot, hogy a bennszülöttek hangulatáról tájékozódják, bizonyos csüggedéssel foglalta el hivatalát. És tényleg az ő kormányzata alatt, 1857-ben tört ki a hindu felkelés. Az angol történelem „*mutiny*” névvel szereti megbélyegezni ezt a megmozdulást és arról beszél, hogy itt csak felelőtlen elemek meggondolatlan és céltalan vérengzéséről van szó, mely mögött az India felé törekvő orosz politika állott. De bőven akadnak olyan angol hozzászólások is, melyek sokkal mélyebben kutatják az okokat és nem riadnak vissza attól, hogy a felelősséget az angol tőke és az angol nagyipar minden hindu életet elsorvasztó beözönlésére hárítsák. Hogy a hindu felfogásban szabadságharccá magasztosul ez a megmozdulás, csak természetes, hiszen első eset az angol beszivárgás óta, hogy nagy területeken, az angol harcfrontok mögött lobogó lángra gyúl a harag és gyűlölet és a nép nyíltan és férfiasan áll szembe a betolakodókkal. Jellemző, hogy a felkelés vezérei angol kötelékben szolgáló hindu katonák voltak, akik angol érdekekért már sokszor tették kockára életüket és szolgálataikért indokoltan remélhették, hogy méltányosabb elbánásban fognak részesülni feletteseik részéről. Az angol parancsnokságok azonban nem vették komolyan ezeket a hindu igényeket és noha — mint Bengáliában — a legénység túlnyomó részben a hindukból került ki, mégis túrniök kellett ezeknek az öreg kipróbált harcosoknak, hogy soraik előtt tejfeles szájú angol legénykék parancsoljanak. Még a legkiválóbb bennszülöttek előtt is el voltak zárva a tiszti rangok és az angol tisztikar gőgös elzárkozása a gondjaira bízott legénység előtt csak újabb táplálékot adott a gyűlöletnek.

A forradalom kitérésére a közvetlen okot az szolgáltatta, hogy az indiai ezredeknél valami új rendszerű töltnyeket vezettek be, melyeknek hüvelyét töltés előtt magának a katonának kellett elharapnia. Az úszítók azt híresztelték, hogy az angolok ezeket a töltnyeket disznózsírral kenték be, melyet szigorúan eltiltanak a hindu életszabályok. Mennyi megaláztatást kellett a hindu katonáknak elszenvedniök, hogy hitelt adjanak ezeknek a mende-mondáknak és hogy feltételezzenek az angol vezetőség részéről ilyen alacsony csínytevést a szokásaihoz görcsösen ragaszkodó hindu vallásosság ellen. Az egyik kivonulás alkalmával 85 katona megtagadta az engedelmességet, a haditörvényszék pedig vakon és minden politikai érzék nélkül drákói büntetéseket alkalmazott. Erre aztán kitört a forradalom, az ezredek legyilkolták tiszteiket és megindult a lázadó csapatok felvonulása a fehérek ellen. Bengáliából és Észak-Indiából áttért a zendülés a maratha vidékekre is és mindenüvé, ahol valami erőteljes és bátor egyéniség parancsolni tudott a tömegeknek. A katonák mellé állt legtöbb helyen a polgári lakosság is és az angol csapatok helyzete egyre kritikussabbá vált. De jellemző az angol fegyelemre és kitartásra, hogy ezek az egymástól messze operáló csapatok szívósan tartották magukat a hindu

lángtengerben, és ha már el kellett pusztulniok, drágán adták életüket. Hogy egyáltalában védekeztek és nem sepepte el őket a forradalom áradata nyomtalanul, annak köszönhetik, hogy a hindu megmozdulások nem voltak egységesek és sok bennszülött fejedelem távol tartotta magát a forradalomtól. Sőt olyanok is akadtak, akik az angolok mellett fogtak fegyvert, mint Pándzsáb, Háiderábád és a gurkha területek. Erősítések is gyorsan érkeztek a készülő világbirodalom minden pontjáról, legénység, hadiszerek és pénz, míg a túloldalon hiányzott minden utánpótlás. De még így is csak nehéz harcok árán sikerült levérni a zendülőket. Az angol túlerő csak lassanként lett ura a helyzetnek. A foglyok közt megtalálták a mogul császárok ivadékát is, akit a felkelők felkutattak és az ősi trónra ültettek. Ez Rangoonban végezte életét, a többi vezéralakok részben elestek, részben pedig külföldre menekültek.

A nagy forradalom összeomlása után a kormány elérkezettnek látta az időt, hogy a Keletindiai Társaságot feloszlassa. A parlament határozata 1858-ban kelt és az ügyek intézését a parlament tagjaiból választott államtitkárság veszi át, az indiai kormányzó pedig az alkirály (viceroy) címet nyeri. A nagy átalakuláshoz ez volt a legalkalmasabb pillanat; Indiában a nagy nemzeti fellobbanás után letárgiába süllyedtek a lelkek, a tett emberei, a vezérek elmenekültek, vagy elestek, a nagy tömegek meg rémülten özönlöttek vissza a hindu élet nagy dzsungeljébe. Anglia büntetett és jutalmazott; megbüntette azokat, akik szembe fordultak vele, de busásan jutalmazta azokat a bennszülött fejedelmeket, akik a hindu szabadságharcot egyéni érdekből vagy gyávaságból elgáncsolták. A királyi leirat külön megemlékszik a hűséges bennszülött fejedelmekről és jogaik épségben tartásáról biztosítja őket. Ezek azóta is a legnagyobb lojalitással viseltetnek London iránt, szövetséges társai Angliának, mert a korona védelme alatt biztonságban vannak az új eszmeáramlatokkal szemben, melyeknek Európában annyi koronás fő esett áldozatául. Hogy a kormányzat feudális jellegét még jobban hangsúlyozza, a királynő 1877-ben császárnői címet vett fel, V. György pedig 1911-ben világra szóló pompával megkoronáztatta magát.

India kormányzásában jelentékeny változás áll be 1861-ben, mikor a parlament „*The Indian Councils Act of 1861*”-et megszavazza. A kormányzónak eddig is jogában állott, hogy maga mellé segítő-társakat nevezzen ki, akik a mai minisztériumok szerint bizonyos ügykörrel foglalkozzanak. Ez a törvény most elrendeli ilyen tanácsok felállítását Mádrásban, Bombayban, az Egyesült Provinciában és Pándzsábbbán és a tagok számát 12-ben állapítja meg. Mindannyiukat a kormányzó nevezi ki, de a kinevezettek közt olyanoknak is kell lenniök, akik nem hivatalnokok és ezek közt lehetnek hinduk is. *Ez az első törvény, mely megengedi, hogy India ügyeinek intézésében, egyelőre bár csak mint tanácsadók, hinduk is részt vehessenek.* A törvény azt a lehetőséget is figyelembe veszi, hogy a kormányzó és az így meg-növekedett tanácsok közt olyan ellentétek merülhetnek fel, melyek a kormányzás síma menetét veszélyeztetnék. Ezért a felelős kormányzó

védelmére úgy intézkedik, hogy jogában áll neki szükség esetén rendeleteket kiadni, melyek féléven át törvény jellegével bírnak.

Újabb lépés a kormányzati rendszer fejlődésében az „*India Councils Act of 1892*“. Itt már a választási rendszer csiráival is találkozunk, még pedig azon állások betöltésénél, melyek a nem-hivatalnokok részére vannak fenntartva. Még mindig a kinevezés járja, de ajánlás alapján és különböző társadalmi rétegeket kérdez meg. Ez a törvény a központi tanácsot öt taggal növeli: a négy főgyarmat és a kalkuttai kereskedelmi kamara követeivel.

Újabb változások következnek 1909-ben a *Morley-Minto*-féle törvénnyel. (Lord Morley indiai államtitkár, Lord Minto alkirály.) Itt már komolyabb kapcsolatokat keres a kormány a hindu társadalommal, még pedig a tartományi tanácsok által. Nagyobb gyarmatokban 50, kisebbekben 30 taggal növelik a tanácsosok számát és ezzel a hivatalnok elem kisebbségben marad. A kinevezés ajánlás alapján történik és a társadalom legfontosabb csoportjai jutnak képviselőkhöz: a hindu és mohamedán egyházak, a nagybirtokosok, egyetemek, kereskedők és iparosok. Ugyancsak átszervezi a központi India-tanácsot is és újabb 60 tagot rendel ki, akik közül 27-et egy különösen kezdetleges választói rendszer szerint választanak meg.

Az 1857-i nagy felkelés leverése után évtizedekig aránylagos csend van Indiában, és azok az erők, melyek akkor tűzbe borították a nagy terület jelentékeny részét, most eltűnni látszanak a hindu élet végtelenségében. A háziipar rohamos visszafejlődésével megszűnnek a régi kereseti lehetőségek, melyek nagy tömegeket láttak el élelemmel és ruházattal, de a helyzet új urai nem tudnak gondoskodni arról, hogy új jövedelemforrások nyiljanak meg uralmuk hajótöröttjei részére. Az angol tőke könnyörtelenül és biztosan táplálkozik a hindu életnedvekből és nyomában példátlan nyomorba süllyednek olyan néprétegek, melyek eddig jólétben éltek. A nyomor: ez lett India legnyomasztóbb kérdése, és a mindennapi kenyér megszerzése: ez a tömegek minden energiát felemésztő munkája. Egyéb nem is érdekli őket és csak azok értik meg, milyen nagy veszélyt jelent az angol tőke terjeszkedése, akik a gazdasági helyzetet az intellektus magasabb nézőpontjaiból vizsgálják.

Az ott élő angolok, kereskedők, hivatalnokok és katonák nagy általánosságban keveset törődnek a politikával. Hűségesen és komolyan szolgálják az állam érdekeit és minden vágyuk, hogy az elkötelezett évek eltelte után megfelelő anyagi erővel telepedhessenek le az anyaországban. Előkelő klubjaikban és egyéb gondosan őrzött szórakozó helyeiken ridegen elzárkoznak a bennszülöttek elől és úgy élnek, akár csak otthon volnának. De mintha India szelleme őket is átjárta volna, köztük is kasztok alakulnak ki. A legelőkelőbbek azok, akik Angliában születtek és mint a Civil Service, vagy a hadsereg tagjai közvetlen kormányzói ennek a hatalmas területnek. Ezek bizonyos lenézéssel tekintenek a rangban következő rétegre, azokra, akik angol szülőktől származnak ugyan, de Indiában születtek. Felrójják nekik, hogy nem Angliában látták meg a napvilágot és hogy India napja barnára égette

bőrüket és puhává és álmataggá tette lelküket. Még inkább megvetették azokat, akik angol-indiai vérkeveredésből származtak, még akkor is, ha a nász hindu részese a legnemesebb és legelőkelőbb vért adta az újszülöttnak és az ősök olyan galériáját, amilyennel Európában senki sem dicsekedhetik. Ezeket a félvér angolokat, még ha a kultúra legmagasabb ormaira küzdötték is fel magukat, lenézni merészelte a legközönségesebb telivér úzér is, olyan kétes értékű emberpéldányok, akiket a kamatszámításon kívül soha semmi sem érdekelt. Csak olyankor verődtek össze ezek az angol kasztok egy táborba, ha India beláthatatlan embertömegei arra figyelmeztették őket, hogy ebben a végtelen idegenségben egymás kezeit kell fogniok.

De jöttek Angliából komoly intellektuellek és kultúreberek is, akik már rég túl voltak azon az állásponton, hogy Ázsia színes népei felett isteni rendelés szerint toronymagasságban áll a fehér európai. Ezek az emberi szolidaritás és a tudományos érdeklődés komoly indítékaival közeledtek a hindu fajhoz. Akadtak becsületes angolok, kik megdöbbenéssel állapították meg, hogy a közművelődési és gazdasági viszonyok a legsíralmasabb képet mutatják és volt bátorságuk ahhoz, hogy ezért az angol kormányt tegyék felelőssé. A XIX. században kifejlődött angol gondolkodás neveltjei voltak ezek, akik úgy értelmezték a hatalmat, hogy nemesak jogai, hanem fontos és súlyos kötelezettségei is vannak és a gondjaira bízott népek anyagi és szellemi előmenetéről multhatatlan gondoskodni tartozik. Ezek a jámbor jóhiszeműek hiába keresték Indiában az ilyen irányú angol tevékenység nyomait, de annál gyakrabban láthatták azokat a szinte gyógyíthatatlan sebeket, melyeket az angol tőke és kapzsiság ütött a védekezésre képtelen India testén. Komolyan szegyenkezniök kellett az indiai angol munka miatt és elég jellemzilárdak voltak ahhoz, hogy messze csengő hangon adjanak kifejezést megbotránkozásuknak. De nem csupán kritikuskok voltak ezek a kiváló emberek, hanem angol pátrióták is és az az elképzelés lelkesítette őket, hogy az angol uralom a birodalom e legfontosabb pontján ne csak a fegyverek erején nyugodjék, hanem a komoly megértés és a kultúrák összeolvadásából kialakuló bensőséges rokonszenv erős pillérein is. Őszintén közelednek ehhez az emberfajtához, mellyel ezután együtt kell élniök. Megtanulják az ottan beszélt nyelveket és hozzáférhetővé teszik azokat szótárak és nyelvtanok szerkesztésével. Megtanulják az ősi nyelvet, a szanszkritot, olvassák a régi szentkönyveket, melyekből — mint gazdag forrásból — bőségesen árad a hindu szellem. Iskolákat alapítanak és maguk köré gyűjtik a jobb reményekre jogosító ifjakat, hogy multjukkal és hagyományaikkal megismerkedjenek és megtanuljanak angolul is. Mert az angol nyelv van hivatva arra, hogy közvetítője legyen a nyugati szellemnek, mellyel büszkén dicsekednek el a sokezer éves hindu műveltség neveltjei előtt. Arra törekszenek ezek a lelkes emberek, hogy a minden ellentétet gondosan hangsúlyozó és szelet vető balkezes sovinszta politikával szemben a kultúrák kölcsönös megismertetésével és egymást megértéssel teremtsék meg az együttélés lehetőségeit. Jómódú hindu maecenások támogatásával angolok alapítják az első college-okat,

nyomdákat szerveznek és megkezdődik az európai szellem beözönlése gondos fordításokban, főleg hindosztáni és urdu nyelven. Angol alapítású nyomdákból kerülnek ki az első népies nyelvű nyomtatványok is és a nép előtt érthetetlen és csak nehezen elsajátítható szanszkrit mellett megindul az Indiában beszélt nyelvek irodalmi termelésének közkinccsé válása a könyvnyomtatás által.

A hindu lakosság érdeklődése Európa iránt csak lassan indul meg. Az angolok itt Európa képviselői, a nagy ellenség, akikkel szemben az apák véres harcokban védelmezték az ősi örökséget. A nagy forradalom és az utána következő rettentő elnyomatás még élénken élt az emlékezetben és a fiatalokat gyűlölettel töltötték el az öregek elbeszélései. Azt a néhány rajongót, akik egy idegen kultúrkinés nagy-szerű ajándékával szeretettel közeledtek hozzájuk, vagy általában nem értették meg, vagy pedig csak gyanakodással fogadták őket. Az angol az elnyomó hatalom jelképe volt az átlag-hindu szemében, a gögös, rideg szavú, parancsoló gesztusú irányítója az életnek, akivel csak idegen szellemű és idegen beszédű hivatalokban lehetett találkozni. Ezek-től jó szót nem hallottak, szelid kéz simogatását nem érezhették, de annál inkább a hatalom korbácsütéseit és a közigazgatási és pénzügyi hatóságok könyörtelen beavatkozását a hindu élet megszokott rend-jébe. A tömegek — nemcsak azok, kiket nyomorúságba taszított az új uralom, hanem azok is, akik sérelmek nélkül is ösztönösen irtóztak mindentől, ami idegen — nem szűntek meg ellenséget látni az angolokban és minél inkább gyűlölték őket, annál nagyobb áhitattal fordultak a múlt felé, ahonnan üdvös és világos tanításokat remélhettek mindenki, aki a jelen nyomorúságai közt elvesztette természetes tájékozódását. Csak nagyon kevesen keresték a közelebbi ismeretséget ezekkel a kellemetlen idegenekkel, csak a jómódú polgárság, főleg a vagyonos kereskedők fiai, akik megengedhették maguknak a luxust, hogy külföldön nevelkedjenek. Ezek közt divattá lett, hogy angol egyetemeken készüljenek elő az életre, mint ahogy a mi elődeink életében is voltak idők, mikor közönségesnek és póriásnak szidalmazták a magyar nyelvet és boldognak érezték magukat, ha franciául dadoghattak egymás között. Ilyen külföldieskedő divat-áramlat hajtotta ezeket a fiatal hindukat is Angliába, ahol szívesen nyitották meg lelkük minden rekeszét a nyugati szellem előtt. Ószinte bámulattal adóztak a fejlett kultúréletnek, amelyet ott megismerhettek és a modern angol életformákba betekintve, csüggedéssel állapították meg, hogy India e tekintetben messze lemaradt Nyugat mögött. Hinniök kellett az angol faj fölényében és lassankint hozzászoktak ahhoz a gondolathoz, hogy voltaképpen csak hálások lehetnek a sorsnak, hogy India jövőjét ilyen fejlett nép kezébe tette le. Rajongóivá lettek Európának és szószólóivá az európai civilizációnak honfitársaik előtt. És hogy India elindulása ez úton minél könnyebb legyen, lomtárba kívánták azokat a jellegzetesen hindu társadalmi elveket és intézményeket, melyekről joggal állíthatták, hogy a haladás legfőbb akadályai. Ettől az európai liberáliszmus emlőin nevelkedett fiatal hindu generációtól érik a legelszántabb támadások a kasztrendszer, az özvegyégetést, és ezek az ifjak

hívják először tetemre a hindu közvéleményt a kiközösített páriák rettentő helyzetéért is. Elkieseredetten támadják az ortodox hindu szellemet és felelőssé teszik India balvégzetéért.

A nagy tisztelet, amellyel Angliára és az angol fajra tekintenek, a birodalom lojális polgáiraivá teszi őket, akik a boldog jövőt csak a birodalom védő szárnyai alatt tudják elképzelni és tanítványi bizalommal fordulnak tanácsért az angol tudáshoz és becsülethez. Nem összeesküvéssel és forradalommal, hanem barátságos együttműködéssel akarnak a hindu élet nagy reformjához hozzákezdeni és meg vannak győződve arról, hogy számíthatnak az angolok önzetlen támogatására. Ez az irányzat jut szóhoz 1885 december 28-án, mikor a *National Congress*, a hinduság első komoly reprezentánsa Bombayban összeül. Az angol kormány nem idegenkedik ettől a szervezkedéstől, mert kifejezetten a lojális együttműködés jelszavával jön és a még sokkal óvatosabb és gyanakvóbb indiai angolok sem sejtik, hogy valaha más hangon fognak beszélni ebben a hindu parlamentben. A kongresszus megteremtése is az angol Allan Octavian Hume nevéhez fűződik.

A „Nemzetgyűlés“ az első politikai fórum, ahol a hinduk megvitathatják a jövő kérdéseit, a nélkül, hogy rejtőzniök kellene a hatóságok előtt. Itt vitatkoznak oly tág politikai keret megteremtéséről, melyen belül nyugodtan és minden félelem nélkül helyezkedhetik el a soknyelvű, különböző fajú és érdekeiben is oly sokfélekép tagolt India egész lakossága. Új politikai koncepcióra volt szükség, amiképen Észak-Amerikában is az angol világbirodalomtól való elszakadás után új elgondolást, az „amerikaiság“ fogalmát kellett életrehívni, hogy ebben mindenki megtalálhassa helyét, angol és nem angol egyaránt. Ez az új idea nagy szolgálatokat tett az Egyesült Államoknak és nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy ebben a minden faji eltérést kiegyenlítő elnevezésben a sokféle eredetű amerikai lakosság érzelmileg is amerikaivá alakulhasson át. Ilyen szerepe lenne Indiában az „indiai“ szónak, melyet a Himalájától Ceylonig mindenkire lehetne alkalmazni.

A kongresszus munkaprogrammja első sorban kulturális célkitűzéseket tartalmaz és a népnevelés és közegészségügy feladataival foglalkozik. Egyelőre főleg arra törekszik, hogy nyilvánvalóvá tegye az angolok előtt azokat a hibákat, melyekért elsősorban az angol uralom felelős, és amelyek megakadályozzák az őszinte angol-hindu együttműködést. Szelid közeledés ez Anglia felé, komoly baráti kézzsorításra való felajánlkozás oly célból, hogy becsületes együttthaladás és rokonszenv tegye jóvá azokat a hibákat, melyeket a harag és a gyűlölet okozott.

Ezek a naiv ázsiaiak teljes bizalommal közelednek fehér uraikhoz, dacára annak, hogy a fogadtatás nagy általánosságban hűvös és tartozkodó. Még sem riasztja őket vissza ez a ridegség, mert a kellemtelen és elcsüggesztő látszattal szemben inkább hisznek a poétáknak, íróknak és tudósoknak, akik szóban és írásban szállnak síkra az emberi szolidaritás nagyszerű gondolataiért. Makaulay és Bentinck írásait is jól ismerik és nincs okuk kételkedni abban a szellemben, mely csak nemrég faji és vallási egyenlőséget vitt be a közvetlen angol uralom

alatt álló indiai területekre és kiküzdötte a rabszolgaság eltörlését a birodalom minden gyarmatában. A nagy angol elmék Anglia és India viszonyát a legbarátságosabbnak szeretnék látni és Sir Henry Lawrence már 1844-ben azt kívánja, hogy az elválás annak idején minden megrázkódtatás nélkül történjék meg és a kölcsönös nagyrabecsülés és rokonszenv érzelmeit őrizték meg egymás iránt. A hinduk tájékozódtak a vezető angol szellemek felfogásáról az indiai kérdésben és hibát csak ott követtek el, hogy túlbecsülték a reprezentatív embertípus szerepét a nyugati társadalomban és politikában. Nem tudták még ezek a járatlan keletiek, hogy Európának két arca van, egy eszményített ragyogó arc, melyet a tudás, a szellem, a lelkes jóakarát és a szeretnitudás glóriája vesz körül és egy másik: sötét, elborult, zord és kegyetlen, melybe belenézni lesújtó és félelmetes. Nem tudták még, hogy az európai könyvekből, katedrákról és a nyilvánosság egyéb emelvényeiről szétáradó, istenit és emberit forró szívre ölelő kultúrszellem rendszeren nem döntő tényezője, hanem csak rongyos koldusa a nyugati életnek, mely száználmasan tengődik a bőség és a jólét gondosan őrzött terméin kívül és hosszasan kell kopogtatnia, hogy bebocsátást nyerjen az anyagi és hatalmi érdekek fellegvárába. Csak megtört Lázárja az életnek. Csak a sorsfordulatok szomorú óraiban jut szóhoz, a nagy hibák után, az összeomlások Hamvazó Szerdáján. Nem sejtették ezek a gyermeteg ázsiaiak, hogy a béke és barátság apostolai döntő pillanatban mindig leszorulnak a politikai cselekvés pódiumáról és aki Európával szembeni igényeit és kéréseit hozzájuk méri, annak feltétlenül és szükségképen csalódnia kell. Indiát sem kímélte meg a sors ettől a nagy csalódástól.

Az angoltisztelő, mérsékelt liberális irányzathoz tartozik az angol nevelésű előkelőségek nagy része, köztük a múlt század egyik legnagyobb hindu államférfia, *Gopal Krisna Gokhale*. Jómódú hindu családból származik és tanulmányai elvégzése után a Poona-i Fergusson kollégiumba kerül, hol történelmet és nemzetgazdaságtant tanít. Korának egyik legkiválóbb szónoka és a békés evolúciót sürgető mérsékeltek vezére, akik elismerik az angol kultúra és kormányzati készség fölényét és céljaikat a birodalom keretei közt akarják megvalósítani. Úgy látja, hogy a nép kulturális fejlesztése és anyagi megerősítése fontosabb a politikai függetlenségnél és sürgeti az általános tankötelezettség bevezetését. Ő alapítja meg a „Sevants of India” társaságot 1905-ben, azzal a céllal, hogy a fiatalságban felébressze az érdeklődést az Indiát érintő kérdések iránt. Ez a társaság tulajdonképpen ifjú hinduk szervezete, akik kötelezik magukat, hogy komolyan és áldozatkészen dolgoznak hazájukért, bármiben is szoruljon rájuk a nép. A fiatalság színe-java kerül ide és hosszas tanulással teszik magukat méltókká nagyszerű hivatásukhoz. Hinduk és mohamedánok egyaránt részt vesznek ebben a munkában és minden ajánlkozó, aki makulátlan erkölcsiségéről és szívós munkabírájáról tanúbizonyságot tett. Ezek aztán, mint valami mentőszervezet, mindenütt megjelennek, ahol baj van. Ha valahol ragály ütötte fel fejét, ők mennek ápolni a betegeket és védelmezni az egészségeseket. Ha közmunkára van szükség, iskolák,

templomok, kórházak és egyéb közjóléti intézmény megteremtésénél, ők mennek segíteni. Minden tag szegénységi fogadalmat tesz és kötelezi magát, hogy India minden fiát testvérének tekinti. Ez a társaság Srinisava vezetése alatt ma is működik.

Ezzel az angol-barát, Európa-rajongó és lojális csoporttal szemben, melyhez főleg a nyugati nevelésű és az új viszonyok közt is tűrhetőleg ellátott intellektuális és hivatalnokok tartoznak, már korán jelentkezett a művelt hinduk másik tábora, akik Európa szemléletéből és az európaiakkal való érintkezésből homlokegyenest ellenkező tanulságokat vontak le. Ezek is ismerték Európát, de több faji öntudattal és önállóbb, erőteljesebb kritikával közeledtek hozzá. Nemcsak fényeit keresték a nyugati életnek, hanem árnyékait is, melyeket a végtelenbe nyújt el Európa naplementéje: a ragyogó keretek közt gögösködő kopott és üres tartalmat, a tudás, akarat és teremtő munka mögött rendőrködő kapitalizmus Meduza-fejét, a politikai aréna-bérlők pathétikus szóáradatában könnyen felismerhető rövidlátást és lelkiismeretlenséget és a diplomáciai élet parkettjein mozgó frivol tudatlanságot. Bejárták a pénz útjait is, ahol jövőbe világító eszméket és mindent megnevesítő érzelmeket gázol halálra a pénz és kíséretének lármás csúrhéje. Európa tanítómesterül ajánlkozik; India őrei megmérték, megítélték és úgy határoztak, hogy más tanítómestert keresnek maguknak.

Akiknek pedig nem adatott meg, hogy India urait Európában megláthassák, azok az ottani európaiak magatartásából merítették megfigyeléseiket és talán még sötétebb fogalmakat alkottak róluk. Érintkezésük sem lehetett kellemes, mert ezek csak a legkritikább esetekben haladtak párhuzamosan India igazi érdekeivel. Már eleve gyűlölettel fogadták őket, mert megbolygatói voltak a hindu élet megszokott rendjének és ellenőrzői idegen kormányzati elvek zavartalan érvényesülésének. A legtöbb kellemetlenséget itt is a fináncok okozták, akik közömbösen, sőt könyörtelenül hajtották be az adókat, hogy a mammutfizetésű bürokrácia annál jobban érezhesse magát. Nem voltak szívesen látottak a rendőrök sem, mert megismertették a hindukat a gyarmati pacifikáció jól bevált eszközeivel, a botbüntetéssel. És ezek megett az ellenszenves angolok mögött ott zordonkodott az állig fegyverkezett angol katona. Védekezésre gondolni sem lehetett, mert minden fegyvert elszedtek tőlük; védtelenek voltak a szó szoros értelmében — még a vadállatok támadásaival szemben is. Még a nemhivatalnok angol sem tudott rokonszenvet ébreszteni maga iránt, mert India életnedveiből táplálkozott és a szuronyok árnyékában sütkérezett. A kereskedők idegen áruval özönlötték el Indiát és a tönkrement kisiparosnak senki sem sietett segítségére. A bankárok pedig inkább az élet parazitáit támogatták és mindig szívesen segítettek, ha hindu érdekek letöréséről volt szó.

De nemcsak hivatalos minőségükben voltak ilyen ellenszenvesek az angolok a lakosság előtt, hanem mint magánemberek is. Zárkózottságuk és visszariasztó merevségük nem volt alkalmas arra, hogy szimpátiát ébresszen a bennszülöttekben és még a származásban és műveltségben egyenrangúak és európai diplomával visszatérők is vérig sértve

tértek ki minden további barátkozási kísérlet elől, mert tapasztalniok kellett, hogy a szolgálati és szolgálaton kívüli érintkezésben hiába törek-szenek őszinte közeledésre. Csak társalgási közhelyeket kaptak és kény-szeredett mosolyba burkolt hűvös tartozkodást észlelhettek India fehér urai részéről. Mert ha egyébként a nyugati kultúra hatása folytán a lelki közeledés feltételeiben nem is lett volna hiány, de vallási meg-győződéseikben, életfelfogásukban és különösen életmódjukban és élet-szabályaikban oly gyökeresen különböztek egymástól, hogy ezeket az ellentéteket csak a legmesszebbmenő jóakarattal hidalhatta volna át. És erre a jóakaratra inkább a hinduk mutattak hajlandóságot. A szegény és elgyötört tömegek csak az élet dédelgetettjeit látták bennük, jött-menteknek tekintették őket, akik a fegyverek védelme alatt a legmeg-alázkodóbb tiszteletet követelik önmaguk iránt és idegen isteneikkel és undort keltő életmódjukkal megbotránkoztatják őket. A klubok, szál-lodák és mulatóhelyek kiszolgáló személyzetének volt mit elmesélnie a kolóniákra szorult fehérek éjjeli életéről, mert ugyancsak bővelkedik olyan dolgokban, melyek méltán hívják ki a méltóságteljesebb és fegyvel-mezettebb életmódhoz szoktatott ázsiaiak felháborodását. Ezek a fehér urak végeredményében mégis csak India piócái voltak, könnyörtelen vámszedői a hindu életenergiáknak és a bennszülött szentnek érezte a haragot, melyet bölcs tanítók, a faj hűségesebb szolgálói tápláltak lelkében.

Ezek a bölcs tanítók a legszigorúbban bírálják az Európából be-áradó új szellemet és szónoklataikban és írásaikban figyelmeztetik népeiket arra, hogy az idegenekkel szemben való védekezés leghatáso-sabb módja a görcsös ragaszkodás a hindu élet tradícióihoz és sajátos-ságaihoz. Indiának nincs miért szégyenkeznie, ha Európával kell össze-hasonlítania magát, mert minden hibája dacára olyan érényekkel is ren-delkezik, melyekkel viszont Európa nem dicsekedhetik és ezeket az európai hibákat éppen ők, a befelé élésre és elmélyedésre különösen hajlamos indiaiak látják legtisztábban. A nemzeti érzést és a faji ön-tudatot ébresztik az európaiak előtt leborulni kész lelkekben, olyan idők-ben, mikor erre a legnagyobb szükség van. A leghasznosabb és politikai-lag is legjobban értékesíthető eszme-áramlat terjesztői ők és mestereik a század európai nagyságai, akik a nemzeti eszme és nemzeti állam fo-galmával nyitottak új korszakot a történelemben. Ennek az angol-elle-nes és Európa ellen tiltakozó iránynak legkiválóbb egyénisége *Bal Gan-dagar Tilak*, a nagy professzor, a hindu szellem felülmulthatatlan predi-kátora. Jellemző, hogy maratha vérből származik, mely India legharco-sabb és legszívósabb népét adta. A család ősei valaha urai voltak a maratha területeknek és a késő utód örökölte a tradíciókhoz való hűsé-ges ragaszkodást és hajlamot dacos szembefordulásra minden ellenség-gel szemben. A hagyománytisztelet a történelem és a jogtudomány ta-nulmányozására készíti, de univerzális hajlamai a nyelvtudományokhoz és a matematikához is elterelik. Ő teremti meg a Fergusson kollégiumot is és hosszú ideig működik együtt Gokháléval. Első hallgatói az iskola növendékei és az előadások keretében alkalma van arra, hogy az idősebb nemzedék angol-imádatával szemben igazi hindu szellemet tanítson és mély tiszteletet ébresszen az ifjú nemzedékben a jellegzetes hindu érté-

kek iránt. Elhivatottsága tudatában nem elégszik meg ezzel a szerény hallgatósággal, hanem arra törekszik, hogy gondolatait minden hindunak hozzáférhetővé tegye. Energiája és vállalkozó szelleme hozzásegíti ahhoz, hogy folyóiratokat alapítson és az ortodox hindu életfelfogásnak két olyan orgánumot bocsát rendelkezésére, mint a maratha nyelvű „Kesari“ és az angol „Maharatta“. Gondolatai a legélénkebb visszhangra találnak egész Indiában, még az angol uralom fényében sütkérező, jól ellátott hinduk között is. Az angol impériumban kérlelhetetlen ellenséget lát, mely másfélszáz esztendő alatt mérhetetlen károkat okozott Indiának. Nem fogy ki a vádakkól és szabad folyást enged gyűlöletének és utálatának. Hogy megállapításaiban nem mindig tárgyilagos és sokszor súlycsan vét a történelmi hűség ellen, nem lehet zokon venni tőle, mert egyfelől érthető és indokolt a haragja az ott lebzelő idegenekkel szemben, másfelől pedig támadás a célja az előző nemzedék felfogása ellen, mely abban a szörnyű tévhitben ringatta magát, hogy amit Angliától és az európai kultúrától kaptak, megéri az áldozatokat. Tilak megfordítja a tételt és azt mondja, hogy India nem is fejlődhetik komolyan és a multhoz való szerves hozzákapcsolódásban mindaddig, míg idegen uralom alatt áll és amíg az ország belső erőivel egy végső elemzésében ellenséges és a komoly anyagi és erkölcsi előhaladást egész őszintén nem is kívánó európai hatalom rendelkezik. Gokhále és társai hitelt adtak a kormánynyilatkozatok írott malasztjának és képesek voltak elhinni, hogy Anglia valaha atyai jóindulattal és gondossággal fog törődni India érdekeivel. Tilak tisztán látott és kellő értékére tudott leszállítani minden hamis hevületet, ami London agyafurt nyilatkozataiból kiáradott. Volt érzéke az indiai kérdés világpolitikai vonatkozásai iránt is és jól tudta, hogy a világbirodalom érdekei soha sem hozhatók összhangba India sajátos, belső érdekeivel. Ebből a végzetes ellentétből logikusan következett az a gondolat, hogy Indiának harcra kell készülnie Anglia ellen. És ha egyelőre nincs mód arra, hogy fegyverrel kezükben forduljanak szembe a hatalom idegen bitorlóival, annyit mindenesetre már most meg kell tenniük, hogy forradalmasítsák a lelkeket. Ezért van szükség arra, hogy a fiatalság nevelése hindu kezekbe kerüljön, mert csak hindu tud rajongó szeretetet ébreszteni hindu értékek iránt és csak hindu terelheti a fiatal nemzedék érdeklődését a szigorúan megbírált és elítélt Európáról Ázsia felé. A különben sokféleképp tagolt, de gazdaságilag és földrajzilag egységes Indiában új nacionalizmus van kialakulóban, mely szorgalmasan keresi a kapcsolatokat az Ébredő-Ázsia erőivel. Mert Ázsia újjászületés előtt áll és az európai hatalmak győzhetetlenségéről szóló mese mindinkább veszít hatásából, mióta Abessziniában és Mandzsuriában vereséget szenvedtek és mióta a világháború megmutatta Ázsiának Európa igazi arcát. Az erősödő új hindu nacionalizmus és áziatizmus mindinkább kiélezi az ellentéteket Európa és India között, és akik ehhez az irányhoz szegődtek, romantikus és misztikus rajongással keresik fel a multat, az ázsiai gondolkozás forrásait, melyeket az Európa-rajongók elhanyagoltak.

Ami pedig a földalatti hare technikáját illeti, nagyszerű mestereik akadtak az oroszokban, akik évtizedes tapasztalatok után pincékben,

erdőkben és a csendőrszuronyok tószomszédságában rakják le az Új-Oroszország alapjait. A hinduk is megtanulják a forradalmár-életet és titkos társaságaik nem egyszer ijesztenek rá az angolokra, akik eddig biztonságban érezték magukat a fegyverek védelme alatt. Az új szellem nemzeti öntudatot termel ki a hindu lelkekben és az angolok megdöbbenéssel állapítják meg, hogy akik eddig szemlesültve, félénk somfordálással tértek ki a találkozások elől, ma önérzetesen szembenéznek velük és ezekben a szemekben megvetés és harag villog. Véres összecsapásokban sincs hiány és az eddig büntetlenül garázdálkodó európaiak megismerkednek az indiai öklökkel is. A fanatizmus még Londonba is elmerészkedik és az angol áldozatok bizonyosságot tehetnek arról, hogy az indiai lelkekben gyökeres változások vannak folyamatban. Hogy Tilákot bebörtönözték, semmit sem használ, mert a munkát ezer és ezer Tilák, az új eszmeáramlat minden hűséges katonája folytatja tovább.

Az angol-barát lojalitás és a harcos nacionalizmus két véglete közt helyezkedik el India politikai öntudatra ébredő lakossága. A pártok összecsapása a nemzetgyűlésben történik meg, ahol az angol-barátok vannak többségben, mert a hatalom, a lojalis fejedelmek és a nagytőke segítségével élvezik. Tilák és pártja sokáig sikertelenül támad és csak 1906-ban, és akkor is csak átmenetileg győzedelmeskedik. Ez a nemzetgyűlés fogadja el a Tilák-féle programot, mely teljes autonómiát követel Indiának és megelégszik egyelőre a dominium-jelleggel. A következő években újból az angol-barát elemek kerekednek felül és Tilák csak a börtönből figyelheti az eseményeket. A koronázáskor, 1911-ben aránylagos nyugalom van Indiában és csak a föld alatt folyik tovább a nemzeti erők megszervezésének nagy munkája. Ilyenek az állapotok a világháború kitörésekor.

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

Elnöki megnyitó az E. M. E. 1932. február 28-án tartott közgyűlésén.

Tisztelt Közgyűlés!

Az egész emberiség anyagának bámulatos megromlása miatt kívánatosnak tartom elmondani Egyesületünk közgyűlése előtt azokat a megfigyeléseimet, melyeket hosszú életemen át tettem. Fiatal koromban, látva az ellentétek mindinkább való kiélesedését, részletesen igyekeztem ennek okát pontosan és elfogulatlanul megvizsgálni. És úgy láttam, hogy az előhaladás ebben a rövid földi életben az értelem emelkedése, amely a nemzeti és vallási előhaladással kellene, hogy együtt járjon. Sajnos azonban, az emberek nem látták meg, hogy az emelkedés útja csak a belátás és jóindulat lehet és hogy az egyes nemzetek és vallások a családi élet megjavítására kell, hogy törekedjenek, ha azt akarják, hogy az emberanyag megjavuljon.

A világ mai nehéz helyzetében azért lenne kívánatos, hogy minden elfogult ellentétesek kezet fogjanak egymással arra, hogy a teljesen megromlott emberanyagot együttesen javíthassák meg. Mert a családi élet megjavítása nélkül az emberiség mindjobban romlik.

Csak úgy képzelhető el emelkedés, ha a családban a gyermekek a szülőiknél magasabbra emelkednének a jóindulatban és testi anyagukat a lélek jobb előhaladására célszerűen használták fel. Ezért kellett volna a fiatalságnak megmutatni azt, hogy nem a testi, hanem a lelki igényeik emelésével s az egymás iránti jóindulat kiképzésével lehet csak ebben a rövid földi életben előhaladni. Mert az emberi anyag bámulatos megromlása azért van, mivel ma a ravaszságot előbbre helyezik a jóindulatnál és az egyéni emelkedést a közösség érdekeinél.

Ezért tartom legcélszerűbbnek azt, hogy a „Múzeum-Egyesület“ a jóindulat, belátás és elfogulatlanság szolgálatába álljon, mert az egész világnak a mai nehéz helyzetében erre van szüksége s ezzel használhat legjobban. Ma már tisztán látható, hogy a jóindulattal, belátással és elfogulatlansággal nem párosult értelem csak az ellentéteket szította és az ellenségeket szaporította és hogy az egyesek túlzott emelkedése az egész emberiségnek kárára volt.

Tudjuk, hogy Erdély volt régen Kelet és Nyugat között a bástya, még pedig talán épen azért, mert nem ismerte az elfogultságot sem nemzeti, sem vallási téren s a családi élet tisztaságának fontosságát felismerte. Ma már sajnosan látható, hogy épen mi romlottunk meg legerősebben, kik pedig nem egyéni előhaladásra, hanem az emberanyag megjavítására törekedtünk. Ezért kívánatosnak tartom a „Múzeum-Egyesület“ részére, hogy jóindulatával és annak nyilvánvalóvá tételével, hogy az értelem elfogulatlan belátás nélkül csak rosszra vezethet, pél-

dát mutasson mindazoknak, kik az Egyesülettel érintkeznek, illetőleg kikre az Egyesület életmegtartásai kihatnak. Mert ma csak az egész világ együttes törekvése a jóra akadályozhatja meg az emberiség további romlását.

Ezzel az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1932. évi rendes közgyűlését megnyitom.

Gr. Wass Béla.

Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum 1931. évfolyamáról.

Az 1931. évben az Erdélyi Múzeum új folyamának II., fennállása óta a XXXVI. kötete jelent meg 4 füzetben 1—12 szám alatt. Ez az évfolyam is két részre tagolódott: egy főrésze és egy mellékrésze. Az előbbi a bölcsészet-, nyelv-, történetudományi és jogtudományi szakosztály, az utóbbi a természettudományi és orvostudományi szakosztály közleményeinek állott rendelkezésére. A főrész terjedelme 26 ívet és 10 lapot, a mellékrész 2 ívet és 10 lapot tett ki. Az Erdélyi Múzeum XXXVI. kötete tehát 468 lapra, azaz 29 és $\frac{1}{4}$ ívre terjedt, ami a múlt évfolyammal szemben (28 ív és 6 l.) majdnem 1 íves növekedést jelent. A mai viszonyok között e tekintélyes terjedelem csak úgy volt megvalósítható, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület a folyóirat kiadására, nyomdai költségeinek és az írók tiszteletdíjának fedezésére, 125.000 lej összegű támogatást nyújtott.

A folyóirat fenntartásáról tájékoztató kiadási és bevételi tételek a Minerva R.-T.-től benyújtott folyószámle-kivonat szerint a következők:

I. Kiadás:

1. Az 1—12. szám nyomdai előállítására — — —	192.043.50 lej
2. Különlennyomatok nyomdai költsége — — —	20.420.— lej
3. A szerzők tiszteletdíjában kifizetett — — —	45.000.— lej
4. Kliséköltség — — — — —	2.145.— lej
5. A 4 füzet szétküldésére és levelezésre fordított bélyegköltség — — — — —	14.777.— lej
6. Nyomtatványok (felhívás, utalvány, címke, boríték, stb.) — — — — —	2.877.— lej
7. A kiadóhivatal tisztviselőjének fizetése — — —	12.000.— lej
8. Expediálásért a szolgának — — — — —	300.— lej
9. Az előfizetési díjak beszedéséért jutalék — — —	1.733.50 lej
10. Az 1930. évfolyam tehertétele — — — — —	36.197.65 lej

Összes kiadás: 327.493.65 lej

II. Bevétel:

1. Az Erdélyi Múzeum-Egyesülettől nyomdai költségre — — — — —	80.000.— lej
2. Az Erdélyi Múzeum-Egyesülettől szerzői tiszteletdíjra — — — — —	45.000.— lej
3. Előfizetőktől és a Tudományos Füzetek eladásából befolyt — — — — —	157.390.50 lej

Összes bevétel: 282.390.50 lej

A kiadás és a bevétel közti különbség 45.103.50 lej; ez az 1932. évfolyam terhére íratott át. Fedezésére szolgál a kiadóhivataltól előfizetési díj hátrálékában kimutatott 47.082.50 lej és az Erdélyi Tud. Füzeteknek mintegy 30.000 lej értéket képviselő sorozata.

Folyóiratunk az 1931. évben is füzetenként 700 példányban jelent meg. Előfizetőinknek és ismertetési célra szétküldöttünk mintegy 370 példányt, csereviszonyban állunk 208 belföldi és külföldi folyóirattal, raktárra helyeztünk mindegyik füzetből mintegy 120 példányt.

Az Erdélyi Múzeum szellemi részét a következő adatok világítják meg:

Az 1931. év folyamán a XXXVI. kötetben megjelent 17 filozófiai, társadalomtudományi, jogtudományi, pedagógiai, irodalomtörténeti, történelmi és etnográfiai tárgyú dolgozat, azonkívül 3 természettudományi és 2 orvostudományi értekezés, azaz összesen 22 nagyobb tanulmány. Ennek jórésze az Egyesület szakosztályainak munkásságából került ki. Közzétettünk továbbá 10 kisebb közleményt. Könyv- és folyóirat-szemlénkben 73 könyvről és tanulmányról közöltünk ismertetést. Adattárunk 5 közleménye nagyrészt az Erdélyi Múzeum-Egyesület multjának helyes megismeréséhez és jelenlegi működésének megvilágításához szolgáltatott értékes adatokat. A bibliográfiát tovább folytattuk. Ebben az évfolyamban az 1930. évi erdélyi magyar könyvtermelést tartottuk számon.

Mivel az Erdélyi Múzeum az egyetlen magyar tudományos folyóirat Erdélyben, amely a szellemi tudományokat épúgy felöleli, mint a természettudományokat, a felsorolt adatok egyszersmind a magyar tudományosság erdélyi mérlegét is jelentik. Hozzá kell még számítanunk ehhez az Erdélyi Tud. Füzetekben megjelent különlenyomatokat, amelyeknek száma az 1931. évben 10-zel szaporodott, azaz a 32. számról a 41. számra emelkedett, továbbá az 1930. évi marosvásárhelyi vándorgyűlésnek az 1931-ben megjelent Emlékkönyvét, amely 323 lapon, tehát 21 ív terjedelemben, az erdélyi magyar orvostudománynak szolgált tekintélyes megnyilatkozásul. Összes közleményeinknek speciális erdélyi jellege van és a legtöbb szoros kapcsolatban áll egyrészt az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudományos szerveivel, másrészt a magyar tudományosság erdélyi magyar problémáival. Egyesületünk tehát azzal a nyugodt önértékeléssel tekinthet munkásságának erre a részére, hogy a legjobb lelkiismerettel és szinte az erejét felülmúló áldozatkészséggel mindent megtett, amit multjának és hagyományainak kötelező erejénél fogva a mai rendkívüli nehéz viszonyok között a magyar tudományos törekvések ápolása, fenntartása és meggyökereztetése érdekében példát adó öntudatossággal meg kellett tennie.

Tisztelettel kérem a Tek. Választmányt, méltóztassék jelentésemet tudomásul venni és javasolni a közgyűlésnek az 1931. évre szóló felmentésem megadását.

Cluj-Kolozsvár, 1932. január hó 30-án.

Dr. György Lajos,

főtitkár, az Erdélyi Múzeum szerkesztője.

A választmány jelentése a közgyűlésnek az E. M. E. 1931. évi működéséről.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek 1931. évi működéséről szóló jelentésünkben sajnálattal ismét azt kell megállapítanunk, hogy az Egyesület legfontosabb kérdésében, azaz az E. M. E.-nek az államhoz való viszonya jogi rendezésében, a múlt év sem hozott semmi tényleges eredményt. A közgyűléstől a kormánnyal való tárgyalásokra kiküldött bizottság, mely Ugron István elnökkel az élén br. Jósika János, dr. Róth Hugó, dr. Tusa Gábor és dr. Kántor Lajos bizottsági tagokból áll, a múlt évi működéséről szóló jelentésben arról ad számot, hogy 1931. március 23-án a kormány megbízásából Kolozsvárra érkezett dr. Borza Alexandru professzor úrral, akkori államtitkárral, a tárgyalások megindultak ugyan és azok hosszabb ideig tartottak, a beállott politikai változások, nevezetesen a kormányváltás azonban megakadályozta e tárgyalások befejezését s az új kormány működése óta ezen tárgyalások lényegileg nem haladtak előre. Erdemleges eredmény nélkül tehát ilyenről a tárgyaló bizottság nem számolhat be. Maradt tehát minden nyitott kérdés a régiben. Megválasztott alelnökeinket, kiknek választását a törvénysek a hivatalos lapban kihirdettette, a minisztérium nem terjeszti legfelsőbb megerősítésre, ásványtárunk felülvizsgálata pedig immár harmadízben lehetetlenné vált az igazgatóság magatartása miatt. Hiába küldöttük be a minisztériumba a közgyűlésnek ez ellen való tiltakozását, sérelmünkre nemcsak jogorvoslatot, de még választ sem kaptunk.

Az Egyesület jogi helyzetének rendezését célzó, de eredménytelen küzdelem vázlatos érintése után örömmel adhatunk számot arról a tevékenységről, melyet kulturális téren Egyesületünk a múlt évben kifejtett.

Végre a jog- és társadalomtudományi szakosztály is megkezdte előadásait. Igaz, hogy úgy az enyedi vándorgyűlésen, mint a most folyó előadássorozatban még csak népszerű előadásokat hirdetett, de ez is örvendetes kezdetet jelent, hiszen a többi szakosztálynál is évekre volt szükség, míg működésükben a régi élénkséget tudták visszaállítani. A jog- és társadalomtudományi szakosztálynál kívánatos volna továbbá, hogy régi intézményeinket, a tudógondozót és néphivatalt, életre keltse, miként azt a szakosztály elnöksége múlt év június 9-i bejelentésében jelezte.

A múlt évben január 1-től december 31-ig a szakosztályok a következő előadásokat tartották:

Népszerűsítő előadások (időrendben):

Bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szakosztály:

1. *Gönczy László:* Erdély földje a tatárjárás után.
2. *Herepey János:* Mohács.
3. *Dr. Görög Ferenc:* Básta szekere.
4. *Dr. Nagy Géza:* A tatárpusztítás II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata után.
5. *Dr. Biró Vencel:* Erdély társadalmi nyomorúságai a fejedelmi kor után.

6. *Dr. Szentmártoni Kálmán*: Nagy nyomorúságok a napoleoni háborúk után. 7. *Csutak Vilmos*: Bach-korszak. 8. *Dr. Gál Kelemen*: Bölöni Farkas Sándor. Összesen 8 előadás.

Természettudományi szakosztály: 1. *Dr. Szádeczky K. Gyula*: A szárazföld és tenger harca Kolozsvár környékén. 2. *Dr. Szász Ferenc*: A langyaállam csodáiból. 3. *Xántus János*: Izlandról. 4. *Dr. Balogh Ernő*: Halál és temetés. 5. *Cseke Domokos*: Az állatok szerepe a női öltözködésben. 6. *Husz Ödön*: Az átöröklés tanának alapvonalai. 7. *Dr. Szász Ferenc*: Csillagszigetek a világegyetemben. Összesen 7 előadás.

Orvostudományi szakosztály: 1. *Dr. Török Imre*: Csonttörések gyógyulása. 2. *Dr. Taub Vilmos*: A sport és a szív. 3. *Dr. Márkos György*: A gyermekfertőző betegségek elleni védekezésről a tudomány mai álláspontja alapján. 4. *Dr. Stern Vilmos*: A vérmirigyekről. 5. *Dr. Feszt György*: Kőképződések az emberi szervezetben és azok felismerése. Összesen 5 előadás.

Jog- és társadalomtudományi szakosztály: *Dr. Balogh Arthur*: Kisebbségi kultúraautómia.

Szakelőadások:

Bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szakosztály: 1. *Szabó T. Attila*: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kodexe. 2. *Dr. Kristóf György*: Báro Eötvös József és Erdély. 3. *Dr. Gyalui Farkas*: A Bánkban pályázat. 4. *Dr. Rajka László*: Jókai két erdélyi regénye. 5. *Dr. Biró Vencel*: Egy részletkérdés a kolozsvári jezsuitarend történetéből. 6. *Dr. György Lajos*: Eulenspiegel magyar nyomai. Összesen 6 előadás.

Természettudományi szakosztály: 1. *Dr. Kopp Elemér*: A mentholaajról. 2. *Dr. Balogh Ernő*: Mélyfúrás Kolozsváron. 3. *Dr. Szádeczky K. Gyula*: Adatok Kolozsvár környéke geológiájához. 4. *Bányai János*: A székelyföldi ásványvízforrások hydrologiája és foglалásuk. 5. *Dr. Szádeczky K. Gyula*: Oligocen vulkánosság nyoma Kolozsvár környékén. 6. *Dr. Szádeczky K. Gyula*: Helvetien transgressiós konglomerátok Kolozsvár környékén. Összesen 6 előadás.

Orvostudományi szakosztály:

Dr. Veress Ferenc: Varus nodulosus-ról. *Dr. Steiner Pál*: Gravitz tumorról egy eset kapcsán. *Dr. Herschkovits Izidor*: Choleptographiáról saját esetek bemutatásával. *Dr. Koleszár László*: 10 évvel ezelőtt orr-rák miatt operált betegek bemutatása. *Dr. Steiner Pál*: Vese echinococcus sikerrel operált esete. *Dr. Steiner Pál*: Emlő echinococcus esetének bemutatása. *Dr. Török Imre*: A PH matematikai számítás alapjai. *Dr. Élián Erzsébet*: Laboratóriumi készítmények bemutatása. *Dr. Koleszár László*: Epekő képződésről. *Dr. Élián Erzsébet*: Újabb laboratóriumi vizsgálati módszerek bemutatása. *Dr. Török Imre*: Pes planus Perthes szerint operált esetének bemutatása és 2. A lenyelt leucocyták sorsa. *Dr. Feszt György*: Az intravénás pyclographiáról. *Dr. Mátyás Mátyás*: Kiirtott gyomorrészlet bemutatása. *Dr. Márkos György*: Hozzászólás a

dr. Feszt előadásához. *Dr. Vitályos András*: Reticuloendothelialis sistema jelentősége. *Dr. Grünwald I.*: Ductus Botalli persistens, betegbemutatás. *Dr. Feszt György*: Röntgenképek bemutatása. *Dr. Koleszár László*: A tüdő tbc. sebészi kezelése, operált betegének bemutatása. *Dr. Mátyás Mátyás*: 52 éves nőből co. miatt kiirtott gyomor bemutatása. *Dr. Szigethy—Dr. Traub*: Discussio dr. Koleszár tüdősebészeti előadása felett. *Dr. Koleszár: Zárszó. Dr. Márkos György*: Pyelociptilis gyermekkorban. *Dr. Czako József*: Ritka ureterkő bemutatása. *Dr. Veress Ferenc*: Trypaflavin a férfi húgycső gonorrhoea gyógyításában. *Dr. Kiss Pál* (vendég): Electro cardiographiáról a dyphtheria klinikumában. *Dr. Vitályos András*: Újabb kutatások a női sexuális functio körül, különös tekintettel a belső secretiósmirigyek fiziológiájára és pathológiás működésére. Hormontitrálás. (Két részben.) *Dr. Guzner Miklós*: A Nicolas-Favre-féle betegség, betegbemutatással. *Dr. Koleszár László*: Betegbemutatás. Dacryocystostomia endonasalis sec Wergt-Polgár szerint operált eset. A fahamse, mint epithelialis szer. *Dr. Vitályos András*: Az emlőmirigy hormonalis vonatkozásai (lapszemle). *Dr. Török Imre*: Megemlékezés August Bier-ről 70. születésnapja alkalmából. *Dr. Orient Gyula*: Asarus dolgozatának bemutatása. *Dr. Orient Gyula*: Warburgról. *Dr. Borsos Imre*: Electromos kísérletek. 2. Rákkísérletek. *Dr. Steiner—Dr. Jakobi—Dr. Herschkovits*: Érdekes hasi esetek bemutatása. *Dr. Erdős Imre*: Csecsemőkori tüdőgyulladás kikezelése. *Dr. Lorencz—Dr. Márkos—Dr. Grünwald—Dr. Gyergyai—Dr. Traub—Dr. Koleszár—Dr. Erdős*: Discussio Dr. Erdős előadása felett. Összesen 38 előadás, 19 ülésben, 52 hozzászólással.

1931. augusztus 28, 29 és 30-án Nagyenyeden vándorgyűlést rendeztünk, az impériumváltozás után második vándorgyűlésünket. A *Dr. Boros György* ömeltóságának, mint legrégebb választmányi tagnak és a választmány által felkért vándorgyűlési elnöknek vezetése alatt érkező előadókat és vendégeket a nagyenyedi rendezőbizottság, élén *Dr. Garda Kálmán* ügyvéd úrral, mint a rendezőbizottság elnökével, ünnepélyesen fogadta s mindvégig meleg vendégszeretetben reszesítette. A vándorgyűlés, melynek részletes beszámolója megjelent folyóiratunk 1931. évi 3. füzeté 290—298 lapjain, fényes erkölcsi sikert hozott. A hallgatóság nemzetiségre való tekintet nélkül az előadásokat mindvégig lankadatlan figyelemmel kísérte. A református kollégium dísztermét a hallgatóság állandóan megtöltötte. Jó benyomást tett az a körülmény is, hogy a díszülésen az Egyesületet üdvözlők sorát a nagyenyedi román polgármester nyitotta meg s az üdvözlők sorában román és szász egyesületek képviselői is résztvettek. A kitűnő rendezés elismeréséül a díszülés Dr. Garda Kálmán ügyvéd urat a vándorgyűlés társelnökévé választotta.

A vándorgyűlés üdvözlő táviratot küldött Öfelségének és Iorga miniszterelnök úrnak, Öfelsége kabinetirodája köszönetét fejezte ki az Öfelségének küldött hódolatért.

A vándorgyűlésen voltak népszerűsítő és szakelőadások. A választmány határozatának megfelelően a hangsúly a népszerűsítő előadásokon volt. A díszülés Kazinczy Ferenc emlékének áldozott a nagy nyelvújító centennáriuma alkalmából.

A vándorgyűlésen a szakosztályok a következő előadásokat tartották:

Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztály:

1. *Dr. Bitay Árpád:* Gróf Batthány Ignác.
2. *Dr. Bitay Árpád:* Nagyenyed 1600 körül.
3. *Dr. Császár Károly:* A helyes magyarság.
4. *Elekes Viktor:* Gáspár Jánosról, az enyedi tanítóképző első igazgatójáról, a magyar népoktatás történetében nevezetes szerepet játszott férfiúról.
5. *Horváth József:* India és az angolok.
6. *Járai István:* Körösi Csoma Sándor.
7. *Dr. Kristóf György:* Kazinczy Ferenc és erdélyi útja. (Díszülési előadás.)
8. *Szabó T. Attila:* Adalékok a magyar diákéneklés történetéhez. (Szakelőadás.)
9. *Dr. Tavaszgy Sándor:* Mit mond a filozófia ma a mai embernek?

Természettudományi szakosztály:

1. *Dr. Balogh Ernő:* A leghaszontalanabb fém.
2. *Bányai János:* Udvarhely vármegye iszapforrásai. (Szakelőadás.)
3. *Bányai János:* A Székelyföld mint fürdőország.
4. *Dr. Szádeczky K. Gyula:* Nagyenyed vidékének geológiai kialakulása és kapcsolata a szerves élettel.
5. *Dr. Szász Ferenc:* Szigetek a világegyetemben.
6. *Török Zoltán:* Adatok a nagyküüllőmegyei neogen geológiához. (Szakelőadás.)

Orvostudományi szakosztály:

1. *Dr. Márkos György:* A kiütéses fertőző betegségekről.
2. *Dr. Schmidt Béla:* Öregedés és halál.

Jog- és társadalomtudományi szakosztály:

1. *Dr. Balogh Arthur:* A kisebbségek nemzetközi védelme.
2. *Dr. Tusa Gábor:* Bírői védelem sérelmes közigazgatási intézkedések ellen.

A nagyenyedi vándorgyűlés Emlékkönyvének munkálatai most vannak folyamatban s remélhetőleg az Emlékkönyv a folyó év közepéig megjelenik. Az Emlékkönyvet a terv szerint ingyen kapják mindazon egyesületi tagok, kik tagsági kötelességüket teljesítették.

Folyóiratunk, az „Erdélyi Múzeum“, nemcsak zavartalanul folytatta két év óta újra felvett munkáját, hanem tevékenysége mind szélesebb területre bővül s munkásainak köre is növekvőnek látszik. A folyóirattal kapcsolatos „Erdélyi Tudományos Füzetek“ sorozata tíz szám-

mal gyarapodott. Csak a jelenlegi válságos gazdasági helyzetben látjuk igazán, mennyire időszerű volt a folyóirat megindítása. Erdély magyar tudományosságának ezen egyetlen orgánumától nemcsak nem szabad senkinek megvonni támogatását, hanem azt még fokozni volna kötelessége. (Folyóiratunkról részletes beszámolót a főtítkár úr ad.)

*

A Táraknak megszavazott dotációkat az idén a Könyvtár, Érem- és Régiségtár s a Növénytár vette fel. Az Érem- és Régiségtár igazgatójának kérésére a választmány hozzájárult, hogy gyarapítás helyett a gyűjtemények konzerválására fordíthassa a dotációt, úgyszintén ilyen célra használhassa fel a tár céljait szolgáló alapok kamatait. Bár ez az eljárás ellentétben áll az alapszabállyal, mert hiszen a tárak gyűjteményeinek fenntartása az államot terheli, választmányunk a betűnél előbbrevalónak tartotta a célt, hogy t. i. a gyűjteményeket megvédje a nagyobb károsodástól. Már pedig konzerváló anyag hiányában értékes anyagot, a fa- és csont-gyűjteményt fenyegette veszély, minthogy a gyűjtemények már régóta nem voltak konzerválva s konzerválásukra a tárak nem állott rendelkezésre semmi összeg. Az Érem- és Régiségtárban levő ethnográfiai múzeum és kerámikai gyűjtemény értékesebb anyaga — az ellenőrzésre kiküldött bizottság szerint — az eddigi elhelyezésnél megfelelőbb elhelyezést kapott.

Az Egyesület elnökségétől kibocsátott tagsági igazolványok ellenében az Egyesület tagjai a múlt évben is zavartalanul, ingyen látogathatták az Egyetemi Könyvtárt, nem kellett fizetniök a 100 lej évi látogatási díjat. Természetesen tagsági igazolványt csak olyan rendes és pártoló tagok kaphatnak, kik tagsági kötelességüknek eleget tettek, viszont az Egyesület igazgató és alapító tagjai kérésükre azonnal megkapják tagsági igazolványukat.

A múlt évben sem vehetett részt Egyesületünk az ásatási munkálatokban, mert a Műemlékek Bizottsága beadott kérésünkre egy évi hallgatás után sürgetésünkre azt a választ adta, hogy állandó ásatási engedélyt nem kaphatunk. Bármilyen szép multra tekinthet vissza e téren Egyesületünk, kénytelenek leszünk alkalomszerű ásatási engedélyt kérni.

Egyesületünk a múlt évben nemcsak pontosan a költségvetés keretein belül maradt kiadásai és bevételei tekintetében, hanem a költségvetéssel szemben az 1931. december 31-i állapot szerint 26.383 lej többlet mutatkozik. Vagyonszaporulat a múlt évben 137.058 lej volt. Az Egyesület készpénze — nem számítva az alapokat, továbbá a holt tőkét jelentő értékpapirokat és kétes követeléseket — 1.263.438 lejt tesz ki, mellyel az Egyesület, mint néhány utolsó év takarékosságának eredményével, szabadon rendelkezik. Hozzáadva az alapok értékpapírban levő, de értéket nem képviselő 262.151.85 lejt kitevő, továbbá az alapok takarékbetétekben levő 164.636 lejt kitevő és a kétes követelések 18.667.37 lejt kitevő összegét, az Egyesület vagyonmérlege az 1931 dec. 31-i állapot szerint 1.708.893.22 lejt mutat. Az 1931. december 21-i választmányi ülés érezve azt a nagy felelősséget, mely rajta van, kimondotta, hogy a köz-

gyűlés utólagos jóváhagyását kérve, 900.000* lej körüli vételárig a készpénzt házingatlanba fekteti, nehogy az Egyesület vagyona ismét elveszzen, mint már történt a 262.151.85 aranykoronát kitevő értékpapírral, mely ma nem képvisel értéket. Megfelelő ingatlanszerzés eddig még nem sikerült.

Az évi rendes közgyűlésen és a nagyenyedi vándorgyűlésen kívül választmányunk 1931-ben hét rendes ülést tartott s 105 jegyzőkönyvi szám alatt intézte el az Egyesület múlt évi ügyeit. Az ikatókönyv 300 ügyszám alatt tünteti fel a kb. ötször annyi iratot.

Szomorú kötelességet teljesítünk, midőn beszámolunk az Egyesület múlt évben elhunyt tagjairól. E beszámolás természetszerűleg nem tartalmazhat igényt a teljességre, hiszen elhunyt tagjainkról legritkább esetben kapunk értesítést a család részéről s legtöbb esetben csak a napilapok közléseire támaszkodhatunk. Meghaltak: Bécsér János Zilah, Gróf Bethlen Józsefné, dr. Boskovits Henrik, Heigel Lipót, dr. Kuncz Aladár, Reitter József, Szele Endre, dr. Várady Aurél; valamennyi az Egyesület rendes tagja.

*

E beszámoló az Erdélyi Múzeum-Egyesület múlt évi történetének rövid foglalatja kíván lenni. Nem hozott megoldást az Egyesület helyzetének tisztázásában ez az év sem. Sőt elmondhatjuk, hogy aggodalmakban és küzdelesekben talán túltett az előző éveken is. Megnyugtatósunkra csak az szolgálhat, hogy Egyesületünk tagjai mindinkább fokozódó érdeklődést mutatnak az Egyesület ügyei iránt s az egész magyarság hovatovább érzi, hogy az erdélyi magyarság kulturális törekvéseiben erősödő támaszt jelent az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Választmányunkban pedig olyan tagokat van szerencsénk bírní, kik az Egyesület ügyeit talán jobban szívükön viselik saját dolgaiknál is. Így volt elérhető, hogy az Egyesület kulturális és anyagi ügyei fokozatos haladást mutatnak, még a mai gazdasági viszonyok között is. E tény Egyesületünk jövőjébe vetett hitünket még jobban megerősíti.

A választmány nevében:

Dr. Kántor Lajos.
titkár.

* Az E. M. E. 1932. február 28-án tartott közgyűlése a vételárat „egy millió körüli“ összegre emelte fel.

ADATTÁR

A)

Báró Eötvös József levelei gróf Mikó Imréhez (I—X) és a Székely Néplap szerkesztőségéhez (XI. sz.)

Pest, 15/11. 859.

I.

Tisztelt barátom!

Az Academia által kinevezett küldöttségnek névsorát a lapokból ismered; miután Toldy megbetegedett, ez azonban kissé megváltozott, és így, ha csak akademikusaink közül a zord idő valakit vissza nem tartóztat, a következők fognak megjelenni: Bartakovics az igazgató tanács részéről, Kubinyi, mint tiszteleti tag, Csengeri és Tóth Lőrinc a rendes tagokból, s én magam. Légy oly szives s rendelj azoknak számára szállást, én Bánfy Albertnél fogok lakni. Elj boldogul barátom, reménylem, nem sokára meglátjuk egymást

híved

Eötvös József

Boritékon cím:

*Fő Méltóságú Gróf Mikó Imre
Ur Ő Excellenciájának stb. megkülön. tisztel.*

Kolozsvárott.

II.

Pesten, 9/12. 859.

Tisztelt barátom!

Ide mellékelve küldöm beszédemet, melyet jegyzőkönyvekbe felvenni határoztatok. Neked küldöm azt, hogy ez alkalommal néhány szót válthasunk. — Fogadtatásunk, melyben itt mindenki csak Erdélynek Magyarország iránti érzéseinek kifejezését látja, mindenütt a legnagyobb s legjótévőbb hatást idézte elé, s én nem tudok semmit, mi által nemzeti egységünk érzete, melyre annyi szükségünk van, inkább megerősödhetett volna. Itt a hangulat általában véve jó. Kissé több hajlam mutatkozik a demonstrációkhoz, mint kívánnám, azonban soha hiubb agyrém nem rettetgetett senkit, mint azokat, kik ebben forradalmi jelenségeket látnak. — Soha kevesebb forradalmi hajlam az utolsó 10 év alatt nem volt az országban, mint épen most, s pedig azon egyszerű oknál fogva, mert a nagy többség azon meggyőződésben él, hogy a jelen rendszer fel nem tarthatja magát, s ennek hiányai már a Felség által is nemcsak béláttattak, de fel is ismertettek, miután Ő Maga törvényhozási és közigazgatási reformokat ígért. — Vélemény különbség nálunk látszólag nem létezik. Ragaszkodni szigoruan a törvényességhez, s nyugodtan bevárni a dolgok fejlődését, a nélkül, hogy a jelenleg létezőt

megtámadnánk, vagy annak részletes módosítására segéd kezét nyujtanánk. Ez az általános nézet, mely alatt azonban még is némi vélemény különbség rejlik, amennyiben a törvényes állapot alatt sokan a 48-iki törvényeket, egyesek a 47-ik előtti állapotot értik. Miután azonban minden jogi fogalmak szerint törvényes állapot csak az lehet, mi a két táblán keresztül ment, s a király által szentesített törvényen nyugszik, s miután ennél fogva a 48. előtti állapotok a jelen pillanatban csak épen úgy mondathatnak törvényesnek, mint ha valaki a Hunyadiak alatti viszonyokat akarná életbe léptetni, az utóbbi nézet mellett csak néhány ó conservatív nyilatkozott, s ezek is lassankint felhagynak e thesis vitatásával: a veszély szembetűnő, mellyel az járna, ha azon gyanúsításra ürügyet szolgáltatnának, hogy a nemesség régi privilegiált állása után törekszik.

Újságot nem írhatok egyebet annál, hogy a pesti Szuperintendens helyettes, Báthory, a 12-ére hirdetett protestáns gyűlést contracurrentáltatta, s hogy így ezen gyűlés megtartatni nem fog. Ég áldjon meg, és tartson jó egészségben.

Hived:
Eötvös.

III.

Pesten, Mart. 3-án, 860.

Kedves barátom!

Soraidra, melyeknek kíséretében nagylelkű hazai adományaidat küldéd, csak azért nem válaszoltam előbb, mert köszönetemmel együtt egyszersmind az Academia hálóját akartam kifejezni, mely midőn neki hozzám intézett leveledet felolvastam, azt lelkesedéssel fogadta. Fájdalom, hogy soraidnak a lapokbani közlése nem engedtetett meg; mert valamint hazánk jövője attól függ, hogy azon érzések, melyeket oly szép egyszerűségben kifejeztél, általánosokká váljanak, úgy talán épen azoknak, kik leveled kinyomását tiltották, fekszik leginkább érdekében, hogy a gyűlölet helyébe, mely jelenleg azoknál egyedüli vezéreszménye a hazának, a hazának tiszta szeretete lépjen. Vajha sokan lennének e hazában, példádát követve, a kik csak ezt hirdetnék.

Politikai újságokat nem írhatok, helyzetünk a régi s így a közvélemény iránya is, csak hogy — főképen a protestáns ügyben békövetkezett fordulat következtében — az elkeseredés sokaknál még nagyobbra vált. Az alatt az Academiaira gyűlő adakozások szép eredménnyel folynak. Kilátásunk — csaknem biztos kilátásunk van —, hogy a város az építésre szükséges telket ingyen adja át, s tegnapelőtt Gyulaitól — 's így ismét egy erdélyitől — 10.000 frtot kaptunk úrbéri papirokban. Kérlek barátom, küldjed el azoknak névjegyzékét, kik itt az Erdélyi múzeumra adakoztak, s hozzá aláírási ívet. Ne mondd senkinek, hogy teszed (mert az eredményről nem kezeskedhetem), de úgy reményelem, hogy a példa után, mellyel Ti előnkbe léptetek, ezen intézetünk mellett is fogok valamit tehetni, s mikoron jövő nyárban hozzátok jövök, megmutatom, hogy az Erdélyi Múzeumnak nem egészen haszontalan tagja valék! — S most még egy kérést.

A napokban kaptam Sz-Udvarhely városának polgár-levelét. E napokban fogok reá válaszolni. Kérésem abból áll, hogy Hofman Dénesnek róm. kath. VI. oszt. tanulónak, ki az oklevelet írta, s rajzolta, nevemben aján-

déket küldjél. Magam tettem volna, de nem tudom, kihez forduljak, én sem többet, sem kevesebbet náladnál adni nem akarok. A költséget, mihelyt arról tudósítál, postán megküldöm. Tudósíts egyszerismind arról is, hogy mikor szándékozod német egyetemre küldeni fiadat? Heidelbergben a feltételekről, melyek alatt a tanárok valamelyike őt magánál felvehetné, csak akkor nyilatkozhatnak, ha az évszakot tudják, mert épen a jobbak, kik ily szállásokat adnak, többnyire már egy félévvel előbb szerződnek. S most ég áldjon meg. Bár mentől előbb jönnél körünkbe, sok van, miről szívesen szólnék veled.

Hived:
Eötvös.

IV.

April 6-án, 860.

Tisztelt barátom!

Íde mellékelve küldöm köszönettel a 20 frtot, melyet polgár levelem széprójának nevében adani szíves voltál. Kérdésedre, miután B. Albert által 's így azon meggyőződésben küldhetem, hogy az idegen kezekbe jönni nem fog — fiad iránt tett kérdésedre őszinte feleletem az: hogy ha helyeden lennék, én fiamat, mentől elébb lehet, kiküldeném és pedig azért, mert azon veszélyek, melyektől őt külföldön félténém, sokkal kisebbek azoknál, melyek őt a jelen viszonyok alatt a hazában fenyegethetik. A német egyetemeknek sok árnyoldalai vannak és bizonyosan Heidelberg sem ment azoktól. A moralitás általján véve jobb, mint például Berlinben, vagy főleg Münchenben, amennyiben a csábítás mestersége csak azért üzetik, hogy általa egyegy polgárleány valamely vagyonosabb diákkal jegyet váltson. De vannak más bajok. A fiatalságnak egy része keveset tanul, sőt hanyagul frequentál, sokszor veszekszik, s még többet iszik. Oly házban nevelt ifjú, mint fiad, ki mellett becsületes nevelő — vagy legalább idősebb társ áll, 's ki tanár házában lakik, ily veszélyeknek könnyen ellent áll. 's ha végre is egy kis bajba keveredik, egy vagv két paukoláson keresztül megy, 's talán, hogy Vörösmarty szavait külföldön igazolja, a németeknek megmutatja, hogy Bort iszik a Magyar ember, s jól teszi. — mindez összevéve nem nagy csapás. Keresztül mentünk ezeken, én többször életemben s talán te is. Azon veszélyek, melyek őt a hazában környezik, mások. Épen mert nemes elvekben nevelted fiadat, mert őt minden aljasságtól megőrizve, szívében hazaszeretetet ébresztettél, s őt példád által naponként inted, hogy kortársainak tisztelő szereteténél semmit többre ne becsüljön, ez az, mi állását a hazában veszélyesebbé teszi. Minden, mi őt aljas kicsapongásoktól visszatartja, egy-egy okkal több, hogy őt féltsed. A Martius 15-iki eseményeket ismered. Azoknak egy része, kik a demonstratiót tették, gyermekek voltak. Fiam még nincs 12 éves, s mert csak a célba vett menetről előre tudósítottam, s gyermekemet egy egész napon a házban tartám, ennek köszönhetem, hogy baja nem történt. Több iskolatársa, köztük Lónyai Menyhért fia, szúrást kaptak, s valyjon ki állhat jól, hogy ehhez hasonló eset nem fordulhat elé a jövő héten?, s gyermekeink éppen, mert nevünket viselve, társaik között kiténőbb helyet foglalnak el, s magokat mintegy vezetőknak hivatva érzik, a legnagyobb bajba és veszélybe nem keveredhetnek? Az itteni egyetem s

főgymnázium tanulói közül közel százhoz van elzárva, a többieknek legalább fele haza ment szüleikhez, s a kölesönös ingerültség oly fokra hágott, melyen az alig állhat meg. A helyzet telyjes meggyőződésem szerint veszedelmes mindenikünknek, de megettünk egy élet tapasztalásai fekszenek s az idő eléggé meghűtö pezsőgő vérünket, — de gyermekeink! Fiam, amint mondtam 12 éves, s ámbár eléggé meggondolatlan s a mult télen 3 politikus színű excesszust tett, melyek elsímitását csak tanárai becsületességének köszönöm, az által segíték magamon, hogy a fiút egészség ürügye alatt most husvétra az iskolából kivettem, s míg e viszonyok tartanak, őt otthon nevelem, de ha fiam a tiédnek korát érte volna el, azon lennék, hogy őt a külföldre küldjem. Ez őszinte véleményem. A cursusok el lévén kezdve, úgy is September előtt nem küldheted ki fiadat, ha akkor el akarod küldeni, tudósíts mentől előbb, hogy a szükséges kérdezősködéseket azonnal megtehessem, s Welker s Mittermayernek írdak. Ég áldjon meg tisztelt barátom s tartson jó egészséggben,

híved:
Eötvös.

V.

Budán, 29/5. 1860.

Kedves barátom!

Miután sem Welkertől, sem Mittermayer-től választ eddig nem kaptam, igen félek, hogy e levelek is — mint újabb időben sok más leveleim — elvesztek, s azért ma újra írtam s pedig retour recepisse mellett. Mihelyt felelet jön, elküldöm in origine, légy azonban egészen nyugodt, hogy kívánataid teljesülni fognak. Úgy ajánlottam fiadat, mintha saját gyermekem lenne, s Welker és Mittermayer oly gondját fogják viselni, mint kívüled senki nem tenné. Mindkettő a legbecsületesebb s lelkiismeretesebb ember, akit ismerek.

A museum ügyét tehetségem szerint fogom előmozdítani Magyarországon s reményilem sikerrel, az eredményről szóval tudósítlak, ha majd fiammal Erdélybe jövök. Utazásomat Augustus közepére határoztam, ha csak egészségem, családi viszonyom, vagy nagyobb politikai változások nem akadályoznak. Minthogy az első nem jó, családom számos, és a francia thronuson Napoleon ül, nem igen biztos a kilátás, annyi egyébként kétségtelen, hogy mi magamat illeti, el vagyok határozva, s hogy még nem örültem semmin inkább, mint ezen utazásomra. Szükségem van a pihenésre, s itt nem jutok ez élvezethez. Politikai coniuncturáink nem változtak. Fenn úgy látszik a kénytelenség meghozta a béléltást, hogy valamit tenni kellene, csak hogy senki nem tudja, mit? Lenn, azaz nálunk, csak a gyűlölség nevedett, s vele a határozott akarat széttépni bizonyos kötelekeket, anélkül, hogy valaki tudná, sőt anélkül, hogy csak gondolkodna is a kérdéstről: mit tegyen helyébe? Ily helyzet veszélyes, főkép, ha mint nálunk azok, kiket állásoknál vagy multjoknál fogva a nemzet vezetőinek tekintünk, bármily oknál fogva a közvéleménynek irányt adni nem tudnak, vagy nem akarnak. Mi engem illet, a császárnál beadott nyilatkozatomban, melyre kinevezésem által kényszerítve valék, a 848-iki törvényeket jelöltem ki azon alapnak, melyet kiindulási pontnak kell elfogadnunk, s mentül többet gondolkozom e tárgy-

ról, annál tisztábban látom, hogy más út nincs előttünk. Ezt kívánja a jogszerűség, ezt parancsolják a nem nemes osztályok aggodalmai, ezt Erdélynek jogi viszonya Magyarországhoz, ha bár nem tagadom, a 48-iki állapotok visszahívásának veszélyeit. Oly helyzetbe jutottunk, hol minden lépés veszélyes és ha az akkori választási alapon — melynek jogszerűségét kétségbe vonnunk nem lehet — országgyűlést hívatnék össze, legalább új emberek lépnének fel, s ez hidd el, a legszükségesebb, mert azokkal, kiket a mult meghagyott, az ország bajain segíteni nem lehet. Hosszú a tárgy, s nincs időm, hogy azt kifejtsem, ha Augusztusban találkozunk, lesz időnk szólni. Addig is — amennyiben lehet, hassál az erdélyi közvéleményre, úgy, hogy ott is mindenki csak a 848-iki törvények visszaállítását vegye jelszavul. Sokat szoltam e tárgyban Bánffy Alberttel, ő közölheti nézeteimet. Ég áldjon meg s tartson családdal együtt jó egészségben.

híved:
Eötvös.

VI.

Pesten, 17/6. 860.

Kedves barátom!

Tegnap tértem vissza Füredről s Mikláról, itt találtam Mittermayer s Welker leveleit, s az előbbihez, melyet ide rekesztek, Weber sorait. Welker épen annyi dicsérettel ír Weberről, s úgy hiszem, legjobb lenne, ha az ajánlatot elfogadnád, és — s pedig mentül előbb, egyenesen Webernek Heidelbergába írnál. Tudósíts azonban engem is határozatodról már csak azért is, hogy e sorok vételéről biztossá tégy, mert egy idő olta, még recommandált leveleim is elvesznek. Egyszersmind kérlek, küldj legalább 25 vagy 30 aláírási ívet az erdélyi Museumra, mert ámbár számosan ajánlkoztak aláírásra, ívem nem lévén, csak magamnak jegyeztem föl az ígéretet. Ezt is kérlek tedd meg előbb, minél előbb, hogy még mielőtt hozzátok jövök, a dolgot legalább megindíthassam. Bocsásd meg e sorok rövidségét és csaknem olvashatatlan írását, ki vagyok merülve, és annyi dolgot találtam, hogy magam sem tudom, miként végzem. Ég áldjon meg,

híved:
Eötvös.

VII.

Pesten, 3/8. 860.

Tisztelt barátom!

Ámbár rendkívül elfoglalva, az utolsó hetekben csaknem mindig rosszúl érzem magamat, még sem akarom tovább halasztani utamat. Eddigi tapasztalásom szerint ítélve, sem munkám fogyni, sem egészségem javulni nem igen fog, s így mért ne kövessem barátságos meghívástokat inkább most, mint jövő évre, hol foglalatosságaim s egészségemen kívül ki tudja, még mily akadályok gördülnek elénkbe. Ha semmi közbe nem jön — miről egyébként minden esetre tudósítnálak — 11-én indulok a postával, s így 12-én Kolozsváron leszek, kérlek tudasd velem egy poste restant írt levél által, hol talállak, mert ha csak lehet, egy vagy két napot szeretnék tölteni veled. Egész utamra két-három hetet szánhatok. Szeptember első hetében

ismét itthon kell lennem. Szeretnék menni a Székelyföldre, Brassóba, Hát-szeg és Vajda-Hunyadra, s végre Károly-Fehérvárra, honnan Temesvár vagy Aradnak — postakocsival ismét vissza jöhetnék. Nemsokára látjuk egymást s akkorra halasztom, miről neked szólni szeretnék, addig is Áldjon Isten s tartson jó kedvben s egészségben,

híved:
Eötvös.

VIII.

Szt.-Tornyán, Szeptember 4-én, 860.

Tisztelt barátom!

Betegem, mint mikor egymástól búcsut vettünk — érkeztem ide, hol mielőtt utamat Pestre folytatom, néhány napot tölteni fogok. Rég nem érezem magamat ennyire kimerülve és nyugalomra van szükségem, de nem pihenhetek meg, mielőtt Neked s közbenjárásid által mindazoknak nem fejeztem ki forró hálámat, kik Erdélyi utamban a rövid időt, melyet köztetek töltöttem, életem legszebb napjaivá tevék s kiknek emléke mindig szebb s nevezetesebb lesz előttem azon természeti szépségek emlékeinél is, melyekkel az isten hazátokat megajándékozta.

Jól tudom én, hogy azon honfiúi lelkesedés, mellyel annyi helyen fogadtattam, nem engem, hanem csak a Királyhágón túl lakó Magyarországnak képviselőjét illette; de valamint azt, hogy méltónak találtattam arra, hogy mint Magyarország képviselője tekintessem, oly megtiszteltetésnek veszem, melynél nagyobb az egyest nem érhet, úgy éppen e szempont, melyből fogadásomat tekintem az, miben annak felfogásom szerint valaki benne fekszik.

Nagy események folyama kettészakasztotta hazánkat, s Erdély s Magyarország századokon át mint testvérek, de mégis egészen különválva álltak egymás mellett, s ha ezen időkre visszatekintünk, a fájdalom mellett, mellyel annyi szenvedésnek emléke szívünket eltölti, egyszersmind a gondolat támad bennünk, valjón ez elszakadásban nem az isteni gondviselés különös kegyelmét kell-e látnunk, mely éppen azáltal, mi nemzeti létünket lát-szólag leginkább veszélyezteteti, annak fenmaradását biztosította. Mert ki tagadhatja, hogy az, hogy a mohácsi vész után a Királyhágón túl csaknem két századig magyar állam létezett, hogy fejedelmeitek udvarán idegen befolyástól ment Magyar műveltség, oskoláitokban Magyar tudományosság, a közéletben Magyar állami nyelv fejlődhetek, nemzetiségünkre a legnagyobb s üdvösebb hatást gyakorolta. Az, hogy Magyarország újabb időben felfogva kötelességeit, legyőzte az idegen befolyásokat, melyek nemzetiségünk kifejlődését akadályozzák, nagy részben Erdélynek érdeme, mely bérci között tisztán megtartá magyarságát, s mint élő szemrehányás és nagyszerű példa állt előttünk. De a világ megváltozott körülményeivel megváltoztak ezen helyzet következményei is, s mi egykor kevésbé káros vala, mi némi tekintetben hasznunkra lehetett, a különválás, az jövőben vesztünkhöz segítne, melyet e válságos időben, midőn Európa nagy államai új átalakulásnak néznek elébe, s minden egyes nemzetiség jogainak visszaszerzéséért vagy uralomért küzdeni készül, csak úgy kerülhetünk ki, ha a közelgő veszélynek egyesítve állunk elébe.

Akár hazánk geographiai helyzetét, akár azon állást tekintsük, melyet nemzetünk más idegen s talán ellenséges nemzetiségek irányában elfoglal, azon meggyőződéshez jutunk, hogy a két haza csak egymást kiegészítve állhat fel. Stratégiai szempontból Erdély Magyarországnak vára, melynek birtokától az egésznek szabadsága függ és csak a Királyhágón innen lakó Magyar nép azon támaszfal, mely nemzetiségünket Erdélyben biztosítja. Együtt szembe szállhatunk minden veszéllyel, külön válva veszünk bizonyos; s én annyira meg voltam, s miolta Erdélyt bejártam még inkább meg vagyok győződve arról, hogy a 848-iki törvényekről, ha azoknak fenntartását jogi szempontból nem tartanám is szükségesnek, már csak azért sem mondanék le semmi áron, mert azokban az unió mondatott ki, s mert jövőnk felfogásom szerint attól függ, hogy újabb politikai életünkben ezen alapból induljunk ki.

A mód, mellyel köztetek fogadtattam, Erdély jelesebb férfiival való személyes találkozásom s minden nyilatkozat, mely előttem történt, meggyőztek, hogy e nézet, melyet Magyarországnak mind azok osztanak velem, kik a közdolgozókhoz szólani hivatvák, általános Erdélyben is, s e meggyőződés az, mi által körötökben járva oly boldognak éreztem magamat, mert a lelkesülésnek mindazon nyilatkozatait, melyek ha csak az egyest illeték volna, azon érdemekkel, melyeket az irodalom és közélet pályáján szerezhettek, semmi arányban nem állanak, mint közös hazánk szebb jövőjének zálogát fogadtam el. Vajha azon hálát, melyet azok iránt, kiknek e meggyőződést köszönöm, s kik személyesen annyi szívességgel halmoztak el, méltán fejezhetném ki! Miután ez hatalmamban nem áll, engeddd, hogy egy kérréssel fejezzem be soraimat.

Erdély állapotjai Magyarországon sokak előtt ismeretlenek, s igen kevés található, ki régi törvényes viszonyaitokat, az egyes osztályok s vidékek érdekeit tisztán fogná fel, s mégis ki tagadhatja, hogy az uniónak állandósága attól függ, hogy annak keresztül vitele, amennyire csak lehet, minden jogi viszonyok és érdekek kimelésével történjék. Bármennyire egyetértünk tehát a fődologban, szükség, hogy a részletekre nézve is legalább magunk között egyetértsünk s bizonyos, hogy ily egyetértés eszközlésére mindeddig mi sem történt. Kérlek, fogadj ez ügyben közbenjárást s tudasd velem az unió specialitására nézve saját s befolyásosabb honfitársaid nézetét, hogy e fontos kérdésben a közvéleménynek irányt adhassunk s megóvjuk a nemzetet attól, mit mi is, mások is annyira tapasztaltunk, hogy a nagy elvekben való egyetértés az apró részletek iránti vélemény, vagy érdekkülönbségeken szenvedjen hajótörést.

Ne vedd szerénytelenségnek e kérést, csak azon nagyon természetes vágnak kifolyása az, hogy miután hálámat kifejezni nem tudtam, ezt legalább azon buzgóság által tegyem, mellyel gyenge tehetségem szerint Erdélynek érdekeit szolgálni iparkodni fogok. S most az ég áldjon meg s tartsd emlékedben

hív barátodat:
Eötvös J.

IX.

Pest, 29/10. 1860.

Kedves barátom!

A helyzetben, miolta elmentél, kevés változott, csakhogy a nézetek, melyeket már akkor kifejeztünk, határozottabban állapítottak meg. A többség úgy vélekedik, hogy miután a diplomában a katonaaállítás és adó a magyar országgyűléstől elvétetvén, a Reichsrathra bizatik, az engedményeket mint definitív állapotot elfogadni nem lehet, azonban csaknem általjános azon meggyőződés, hogy a bírói és adminisztratív hivataloknak magyar és becsületes emberekre való bízása, mindnyájunknak érdekében fekszik s e szerint feladásunk, hogy azoknak, kik nehéz körülmények alatt a kormányra vállalkoztak, helyzeteket ne csak ne nehezítsük, sőt, amennyire tőlünk kitelik, könnyítsük. Innen következik, hogy mi a hivatal vállalást nyílt kérdésnek nyilatkoztattuk s habár egyesek közöttünk, kiket multjok a 48-iki törvényekhez köt, ilyeneket nem vállalhatunk, örömmel látjuk, ha mentől több jóra való ember neveztetik ki, minthogy ily korszakban, mely természetbe szerint csak provizorius lehet, az, hogy bírói vagy adminisztratív hivatalt vállalt, senki a kormány követésére nem köteleztetik. Kinevezéseket eddig még nem tudunk, kivéven Majláthét tárnoknak, melyet úgyis tudsz. Erdélyi kancellárnak (mert miután te, mint beszélük, a hivatalt el nem vállaltad), Nemest nevezik. Nem igen hiszem, hogy ily nehéz időben arra való s én Kemény Ferencet jobbnak tartanám. Mindenesetre bárki legyen a Cancellár, elkerülhetetlenül szükséges, őt körülvéve addig támogassátok, míg az unió in Principio kivive nincs. Ird meg kérlek, erre nézve mi mit tegyünk? Eddig még a lapokban sem pendítettük meg a kérdést, nehogy részletekről, vagy bárki részéről szerénytelenséggel vádoltassunk, nem ártana azonban, ha mentől többet mozognátok lapjaitokban ti s főkép, ha bármi módon ki lehetne vinni, hogy a szászok részéről valaki felszólaljon... talán a Brassai újságban tehetnétek valamit.

Mindenesetre add tudtomra, kívánatosnak tartjátok-é, hogy az Erdélyi ügyet az esztergomi Conferentiánál felhozzuk.

S most még egy kérést. Szólítsd fel nevemben Finálit, hogy hetenként vagy legalább minden két hétben egyszer írjon a „Pesther Lloid“-nak. Tudósíts. mit kíván, mint honoráriumot. A redactio nevében kérem fel őt s igazán nem csak kívánatos, hanem szükséges, hogy az erdélyi dolgokról a Lloid jól legyen értesítve, hogy az is az unió szellemében történjék, magától értetődik. Egész Németország a Lloidból szedi értesítéseit. Sietve írtam, bocsásd meg karcolásaimat. Ég áldjon meg,

híved:
Eötvös.

X.

Pest, 3/7.1865.

Tisztelt barátom!

Reményilem a P. hetilap első száma kezdedben van. Látni fogod ebből azonnal irányát s talán helyben hagyod azt. Az egyedüli ok, mely arra bír, hogy annyi elfoglaltatás mellett ez új terhes feladást magamra vállaljam,

az volna: mert a megoldásnak lehetőségét csak minden kérdések alapos discursiójában látom; hogy ez azonban lehetséges legyen, szükséges, hogy az egyes kérdések nem csak jól, de azon irányban tárgyalassanak, melyet politikai helyzetünk megkíván. Természetesnek fogod találni e szerint, hogy az erdélyi kérdéstről csak úgy akarok szólni, mint azt te jónak találad s azért kérlek, s nemcsak barátságunk nevében, melyre büszke vagyok, de a közügy nevében, hogy lapom számára időről időre Erdélyi levelet irass. Többen ajánlkoztak levelezőkül, de én senkit nem fogadok el, mint olyant, ki véleményednek hív tolmácsa legyen, mert végre is azt hiszem, hogy a Királyhágón túl nincs senki, ki nemcsak Erdély speciális érdekeit, de közös hazánk helyzetét náladnál jobban ismeri. Más viszonyok alatt bocsánatot kérnék az alkalmatlankodásért, de bizonyosan méltányolni fogod okaimat, melyek erre bírtak. Így le fogsz kötelezni, ha mentől előbb megírod, kit választottál s az illetőt arra utasítod, hogy levelét csak a P. Hetilap redactiójához küldje. Mi így jön, ki fog adatni, míg ily correspondentiam nem lesz, inkább hallgatunk, nehogy a legjobb szándékkal ezen kérdésben, mely kétségen kívül a legfontosabb, hibát kövessünk el.

Ég tartson egészségsben a nagy feladatra, mely reád vár,

őszinte barátod:

Eötvös.

XI.

Tisztelt szerkesztőség!

Fogadják önök őszinte köszönetemet a *Székely Néplap* első számaiért, melyeket vettem, s melyeknek tartalma, amennyiben azt ilyen rövid idő alatt megérthetém, sok érdekest nyújt.

Meggyőződéseim volt mindig, s meggyőződéseim ma, hogy a magyarnak jövője — az erélyen kívül, mellyel Isten nemzetünket megáldotta — főkép műveltségünktől függ. A Kárpátok övével környezett hazánk erős geographiai határainak következtében, mindig egy állami egész fog képezni, melyet egy időre feldarabolni lehet ugyan, de mely később vagy előbb ismét egészsze fog összeforni, ezentúl épúgy, mint akkor, miután hazánk területe felett, másfél századnál tovább, egyszerre a török, az osztrák s erdélyi fejedelmeink uralkodtak.

Szent István birodalmának egységét maga a természet biztosította, de más kérdés az: milyen lesz a helyzet, melyet mi s utódaink e határok között elfoglalunk? És miután hazánkban különböző nemzetiségek léteznek, és századunk a születési kiváltságokat, valamint az egyes családoknál, úgy egyes nemzetiségekre nézve sem ismeri el, a kérdésnek eldöntése azon helyzettől függ, melyet a magyar nép különböző képességeire nézve, testvér népei között elfoglal.

A mult, mely fajunk tehetségét igazolta, nekünk nagy előnyöket ad, s ez — és számunk biztos reményt nyújt, hogy a népek között, melyekkel az egyenlőség alapján, egy nemzetté egyesülünk, ezentúl is elődeinkhez méltó helyet foglalhatunk el. De a remény csak úgy teljesülhet, ha valamint elődeink vitézségök következtében, — úgy mi munkásság és műveltség —, azaz olyan tulajdonok által, melyek korunkban a felsőbbséget biztosítják, e helyre érdemeseknek mutatjuk magunkat.

Felsőbbségünk a jelen s jövő korban, nem a mult, hanem csak a jelen képességünk díjja lehet. És ezért én e törekvések között, melyekkel nemzetünk jövőjének biztosításán dolgozunk, mindig azokat tartottam a legfontosabbaknak, melyek a műveltségnek terjesztését tűzték ki célokkul.

Ez lévén a meggyőződés, melyet sokszor kimondottam s mindig követtem, felesleges mondanom, mennyire örvendek az irodalmi vállalatnak, melynek megkezdéséről önök tudósítanak.

Minden, mi a székely népnek, fajunkban talán legrégibb, de minden esetre egyik legmunkásabb s kitartóbb sarjadékának jólétét előmozdítja; minden, mi által e nép belső életével közelebb megismerkedünk, s közte, s köztünk új kötelékek szövődnek, nyereségnek tekintetik minden magyar által, mennyivel inkább általam, ki soha azon szívességet nem felejtettem el, mellyel néhány év előtt — midőn a Székelyföldnek egy részét bejártam —, ott fogadtattam.

Őszinte sajnálatomat jelentem ki, hogy — mit óhajtanék — a *Székely Néplap*-ban, mint rendes dolgozó társ nem vehetek részt. Sok elfoglaltatásom nem engedi, hogy előre kijelentsem, mit, s mikor írhatok a lap számára; egyébiránt legyenek meggyőződve arról, hogy vállalatukat a legnagyobb figyelemmel fogom követni, s valamint reménylem, hogy az támogatva a nép által, minden értelemben a „Székely nép közlönyévé“ fog válni, úgy azon leszek, hogy lapjok — míg az önök által kijelölt irányt követi — nálunk is mennél tágabb körben terjedjen el.

Fogadják önök őszinte hazafiui tiszteletemet, mellyel maradok.

Pesten, augusztus 22-én, 1866.

báró Eötvös József.

B)

Jelentések Eötvös székelyudvarhelyi látogatásáról.

I.

No. 20 resarvat.

Copia.

Eure Durchlaucht!

Am gestrigen Tage kam Freiherr Iosef Eötvös auf seinem Reise durch Siebenbürgen nach Udvarhely. Schon vor mehreren Tagen wurde mir dies mit dem angekündigt, dass von Seite des Gemeindevertretung ihm ein feierlicher Empfang bereitet werden wolte. Ich säumte nicht weitere Erkundigungen einzuziehen insbesondere dem Bürgermeister von Udvarhely zu befragen, der mir die Versicherung gab, dasz er an der Spitze von einigen Mitgliedern des Gemeindeausschlusses den Baron Eötvös, der Ehrenbürger von Udvarhely ist, auf seinen Durchreise zu begrüßen. Willens sind, dass jedoch sonst kein feierlichen Empfang beabsichtigt wurde.

Gestern morgens aber kamen viele Grundbesitzer des Umgebung nach Udvarhely und fuhren von der in Begleitung des Representanten des Gemeinde, der Geistlichkeit beider Konfessionen an die Grenze des Weichbildes von Udvarhely, während in der Stadt sich die Zünfte um ihren Fahnen scharten. Nach 10 Uhr kam Baron Eötvös in Begleitung des Grafen Beth-

len Farkas und zweier Lehrer seines mit ihm reisendes Sohnes an. Er wurde mit schwachen Elyen auch begrüßt. Wegen eines Unwohlseins zog er sich sogleich zurück. Die Menge zerstreute sich.

Baron Eötvös sollte nach kurzen Aufenthalte nach dem Bade Homorod und von da weiter reisen. Wegen des Unwohlseins — eines heftigen Fieberanfalles — wurde der Reiseplan geändert. Baron Eötvös verkehrte — soweit mir bekannt — am gestrigen Tage mit Niemand. Da bekannt war, dass er Ruhe wünsche, war kaum anzunehmen, dass man seine Ruhe stören werde.

Nicht destoweniger versammelten sich um 8 Uhr etwa 100 Menschen vor Magistratsgebäude und zogen der zigeuner Musik folgend mit brennenden Fackeln vor das Absteigsquartier des Baron Eötvös. Nachdem der Szózat gesungen, hielt Lazar Bors, Professor des römisch-katholischen Gymnasiums ein durch wiederholte Elyen-rufe unterbrochene Rede, in welcher er den Dank der Stadt Székely-Udvarhely für die ihr durch den Besuch Teil gewonnene Ehre ausdrückte, die Regierung glücklich pries, welche so erlaubete Männer, wie Baron Eötvös unter die Zahl ihrer Rätthe zählen und die Hoffnung aussprach, dass von diesem Tage an für die Stadt Udvarhely eine segensreiche Periode beginnt. Nach dem Bors geendet, erschien Graf Bethlen Farkas, entschuldigte den Baron Eötvös, der seines Unwohlseins wegen sich nicht zeigen könne und ersuchte die Menge sich nach Hause zu begeben.

Der Zug, der durch hierzukommene Neugierige mittlerweile auf mehr als das doppelte angewachsen war, wendete sich nun wieder nach dem Magistratsgebäude. Dort wurden die *Fackelstänge* verbrannt, Szózat und Kölcsey hymnus gesungen zahlweise Elyen den Ungarn den Sachsen, den Rumänen und dem Vaterlande gebracht. Als die Fackeln erloscht waren, zerstaunte sich die noch mehr angewachsene Menge, hatte aber soviel Gefallen am Singen und Rufen gefunden, dass dieses in Truppen von 10 bis 20 Personen in allen Theilen der Stadt herumziehend bis nach 11 Uhr fortsetzte, die anspruchlichen Theilnehmer des Fackelzuges hatten sich in ein Gasthaus begeben, wo sie lange lärmend beisammen blieben.

Heute morgens hat Baron Eötvös die hiesigen Gymnasien besucht und die Ruinen der hiesigen Reste besehen soeben 10 Uhr vormitags gegen Kronstadt abgereist begleitet von vielen Gutsbesitzern und einigen Repräsentanten der Stadt.

Der Fackelzug war wie mir versichert wird von dem hier wohnenden Gutsbesitzer Johann Henter und dem Professor an römisch-katholischen Gymnasium Zsigmond Martonffi eingeleitet, die Theilnehmer gehörten der sogenannten besseren Klasse an, die Sänger waren hier und in nächstgelegenen Ortschaften wohnende Schüler der hiesigen Gymnasien, von dem Gewerbestande beteiligten sich anfangs nur einige an dem Fackelzuge, dagegen fanden sie sich später sehr zahlreich und waren es hauptsächlich die singend und rufend die Strassen durchzogen. Auffallend ist der Umstand, dass viele von ihnen schon in der ersten Abendstunde offenbar berauscht waren.

Diesem dürfte es auch zugeschrieben sein, dass bei dem Elyen Rufen mehrmal, doch nur immer vereinzelt der Name Kossuth und Garibaldi zu hören war.

Ich habe vielleicht gefehlt, dass der Veranstaltung des Fackelzuges, wozu bei dem Bezirksamte noch dem Kreisamte die Bewilligung angesucht wurde und somit auch dem ihr folgenden Störungen der nächtlichen Ruhe nicht hindernd in den Weg getreten bin, ich besorgte aber ähnliche Auftritte wie sie nicht vor langer Zeit in Pest vorgekommen hervorzurufen und wusste, dass ich bei dem geringsten materiellen Widerstand auf keinen Erfolg rechnen konnte, da mir nur 5 Gendarmen — offenbar zu wenig — um gegen eine Volksmenge Gewalt anzuwenden — zu Gebote stehen. Ich hielt es für zweckentsprechender die Aufregung verweichen zu lassen, als der Aufregung neue Nahrung zu bieten.

Ich hoffe mich nicht getäuscht zu haben und erwarte, dass Udvarhely von heute wieder so ruhig sein wird, wie es bisher war.

Genehmigen Euer Durchlaucht den Ausdruck der unbegrenzten Hochverehrung und Ergebenheit mit der ich zu sein die Ehre habe Eueren Durchlaucht gehorsamster Diener

Fürer m. p.

Sz. Udvarhely den 22 August 1860.

II.

Euer Hochwohlgeboren.

Am vorgestrigen Tage kam Baron Eötvös nach Udvarhely. Es wurde feierlichst empfangen. Da er wegen eines Uhnwohlseins Ruhe wünschte, verging der Tag ohne allen besonderen Vorfällen. Abends jedoch brachte man ihm einen Fackelzug der ein demonstratives bis in die Nacht ausdauerndes Lärmen zur Folge hatte. Aus dem in Abschrift beiliegenden Beweise werden Euer Hochwohlgeboren ersehen, was mir zum gestrigen Tage bekannt; das was ich heut erfahren, sind nur ergänzende Einzelheiten. Das Wesentliche ist, dass die ganze Demonstration von Henter János eingeleitet wurde und dass Professor Bors und Mártonfi ihr eine minder revolutionären Richtung zu geben bemüht waren doch kam die Absicht Henters zur Geltung, dann wann auch Bors trotz der Einsprechen Henters seiner Rede vor dem Quartier des Bar. Eötvös beendete, so kam es doch zur auf der Menge vor dem Magistratsgebäude durch dem Schankwirt Kováts. Darüber was wo, zum Theile, leise gesprochen, giebt es verschiedenen Versionen. Gestern wurde die Ruhe nicht gestört. Ich hoffe, das die Aufregung nunmehr gänzlich verfliegen ist wengleich sie ihre Wirkung noch auf langehin äuszern wird.*

Mit dem Ausdruck der vorzüglichsten Hochachtung bin ich

Euerer Hochwohlgeboren
ergebenster diener

Udvarhely 23. August 1860.

Fürer

* *A Kolozsvári Közlöny tudósítása ugyanarról.*

Bocsánatot kérünk a t. c. olvasó közönségtől, hogy ily későre értesítjük városunk és vidékünk egyik legszebb napjáról, melyen körünkben láthatuk városunk tiszteletbeli polgárát, b. Eötvös József ő mlgát. Éppen együtt vol-

tunk szent István király napját ünnepeelve a székely anyavárosban, midőn egy rövid s bizonytalan tudósítást nyertünk, hogy másnap aug. 21-én a nemes báró tán városunkba érkezendik. Azonnal villámgyorsan terjedett a hír és sietett mindenki a haza nagy fiának, az irodalom bajnokának a látására, üdvözlésére. Nem kellett erre semmi parancs, vagy intézkedés. Reggel aug. 21-én a vidék és város nemesei és értelmesebbjei magyar díszruhában a szomszéd Bikafalva végén várták az óhajtott vendéget; a város népe pedig céhenként zászlóikkal a város végén állott, dacára annak, hogy ezen nap vásár lévén, az árak mellett kellett volna lenni. Az érkezőt Bikafalván Ugron Lázár, a város végén pedig Mártonfi Zsigmond lelkes szavakkal üdvözölték. Mindkét üdvözlő beszédre ő mlga hazafias érzelem sugalta, velős szónoklattal felett, különösen örömét nyilvánítván, hogy e város megtisztelő bizalmából már polgárává lőn a Székelyföldnek, melyen 400 évvel korábban lakott magyar faj, mint a Kárpátokból övedezett hazánk többi részén s melyet Királyhágón túli testvéreink Magyarország fellegvárának tekintenek. Beszédeit oly éljenzés zárta be, melyről aztán igazán mondhatni, hogy szívből fakadt. Azután hullámzó néptenger között kísérte be a kocsinak véget érni nem akaró hosszú sora a szeretve tisztelt vendéget szállására, hol a következő éjen bekövetkezett rosszulléte miatt piheni hagytuk. Nincsenek szavaink rajzolására azon kettős érzelemnek, mely ekkor minden arcon tükrözött. Ugyanis repesett az örömtől minden honfi szív, hogy falaink közt van a nagy férfi, kit polgárai közé számíthatni legnagyobb büszkesége e városnak, másfelől pedig fájó részvéttel osztottunk a kedves vendég betegségében. Aznap nagy ebéd volt a Nemzeti Kávéházban, hol nem hiányzottak a lelkes felköszöntések, melyek közt legragyogóbbak voltak a gr. Bethlen Farkaséi. Estve fáklyás zenével tisztelgett nagy polgára szállása előtt a város kapcsolatban a vidéki értelmiséggel. A Szózat és Hymnus eléneklése után haza oszlottunk. A rend egy pillanatig sem volt megzavarva. Másnap a patakfalvi hegy tetejéig nagy sor kocsis kísérte a bárót, hol érzékeny búcsúvétellel váltunk meg Isten hozzádot kiáltva szívünk mélyéből a távozó után.

(Kolozsvári Közlöny. 1860. évf. 74. sz. 300 l. Báró Eötvös útja Erdélyben c. rovat.)

Közli: *Dr. Kristóf György.*

KÖNYV- ÉS FOLYÓIRAT SZEMLE

AZ ERDÉLYI RÓMAI KATHOLIKUS STATUS. Emlékirat. Cluj-Kolozsvár. Minerva, 1932. 4-r. 30 l.

Az Emlékirat négy részre oszlik: I. a Katolikus Státus eredete és történelmi fejlődése. II. A Katolikus Státus törvényes. III. A Katolikus Státus jogi személy. IV. A Katolikus Státus egyházi intézmény. Az Emlékirat célja kimutatni, hogy „az Erdélyi Római Katolikus Státus az erdélyi egyházmegyének ősrégi egyházi intézménye, amely a polgári törvények szerint szabályszerűleg létesült és jogi személy.” A függelékben közölt 8 okmány szintén e célt szolgálja.

V. J.

BARÓ BÁNYFY JÁNOSNÉ WESSELÉNYI JÓZÉFA BARÓNÓ EMLÉKIRATA 1848—49-i ELMÉNYEIRŐL. Sajtó alá rendezte és életrajzot írt hozzá *Kelemen Lajos*. Cluj-Kolozsvár, Minerva 1931. 8-r. XIII+82+1 sztl. 1. 1 drb. fényképpel. Kiadja a losonczy báró Bánffy család.

Történelmünk utolsó száz évében talán egyetlen részletkérdés megítélésénél sem találkoznunk annyi félreértéssel, mint a szabadságharc esetében. Tulajdonképpen egész régebbi történetiszemléletünk a századvégi történetírás romantikus szemléletéből fakad s így eszményített, megmásított alakban látjuk azt a kort, amelynek pedig minden mozzanata — mint minden hatalmas emberi s nemzeti erőfeszítés — fényből és árnyból, nagyságból s törpeségből, önfeláldozásból s önérzésből tevődik össze. Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józefa bárónő (1812—1899) ebben a szabadságharc után csaknem egy évtizeddel (1857-ben) készült, aránylag kis terjedelmű *Emlékiratban* ezt a sokszor félreértett s félremagyarázott korszakot, a benne mozgó tömegek lélektanát, a forradalmi idők vegleteiben hányódó embertípusok lelkirajzát vázolja élénk. Egy darab élő mozaik, szinte szemünk előtt lejátszódo történelem szemlélői vagyunk: ott vonulnak el előttünk a szabadság mámoros, majd legyőzötten futó s a számítással egymásnak uszított nemzetiségi tömegek. A rendiségből a sokszor különösen, nevelésesen értelmezett egyenlőségbe (5. és 15. l.) átzökkenő, a szabadságért s egyenlőségért élet-halálharcot folytató, de a fejletlen hőségben gyengülő ellenállás Erdélye vetül élénk azokból az aránylag kis területen (Kolozsvárt, Marosvásárhelyt és környékén; kis részében a Szilágyságon) lefolyó mozgalmakból, az apró, vezérekre és közkatonákra, a székelység és nemzetiségek viselkedésére egyaránt jellemző mozzanatokból, amelyekben az *Emlékirat* annyira bővelkedik. Bár az író csak a „körében és családjában történeteket” akarja elbeszélni (1. l.), annál jóval többet tesz, mert — mint a kiadás gondozója is megjegyzi — a közvetlen környezet, a falusi köznép és városi kispolgárság nézeteinek rajzában, a kolozsvári, beretelki és vidéki, valamint a vásárhelyi viszonyok pompás képeiben s a kapcsolatos erdélyi események futólag felvázolt reflexív rajzában annyi újat, érdekeset és eredetit nyújt, annyi éles megfigyelésről, helyes ítélőképességéről tesz bizonyosságot, hogy e tekintetben, mint a *szabadságharcra vonatkozó egyetlen magyar női emlékirat írója* (XI. l.), eléri legkiválóbb férfi kortársai színvonalát.

Az emlékirat előtt álló életrajz (II—XI. l.) az emlékirat-író személyi adatainak, lelkivilágát meghatározó környezetének s családi viszonyainak rajzával, meg a szöveg (1—82. l.) kísérőjegyzetei az erdélyi történelem legbensőségesebb ismerőjének, *Kelemen Lajosnak*, keze alól kerültek ki. Nem tudjuk, hogy az igazi nagyszony életrajzában, az író személyével és a multtal szemben megnyilvánuló tiszteletért és szeretetért vagy a legaprólé-

kosabb megértetést célzó szövegjegyzetek pontosságáért, a szövegkiadás kifogástalanságáért érheti-e a kiadás sajtó alá rendezőjét a legteljesebb elismerés?! Az egyetlen, bizonyára anyagi okokból származó hiányt, a betűsoros mutató elhagyását, az életrajz után elhelyezett s az Emlékiratban szereplő helységeket feltüntető térkép meg a szöveg szakaszos és címes beosztása csaknem tökéletesen pótolja. A gondos forráskiadás sajtó alá rendezője mellett köszönet illeti a *losonci báró Bánffy családot* is azért, hogy költséget nem kímélve, az elég szegényes magyar emlékirat-irodalmat ezzel a nemcsak mennyiségi, de minőségi szempontból is gyarapodást jelentő *Emlékirattal* gazdagította.

Szabó T. Attila.

HAÁZ FERENC REZSŐ: *A székely ványoló*. Etnographia. M. N. M. N. T. Értesítője. XXIII. évf. 2. füzet. 1931. 55—62. l.

Haáz F. Rezső, az udvarhelyi etnográfus-tanár, a Dobogó völgyszakasz (Lövéte, Udvarhelym.) életét tárja elénk, hol a ványolás mestersége érdekesen elhatárolt és családokhoz tapadó kasztrendszer termelt ki magából. Ez a maga szervezetével Gyergyótól el Krassószőrényig szedi össze munkáját. A kartellbe összeállt 15 dobogói ványolómalmok egyikének néprajzilag igen értékes leírását kapjuk a cikkben. A helyes és tárgyilagos rajzokban pedig a betűk megelevenednek.

V. J.

DR. JANCSÓ BENEDEK: *Erdély története*. A szerző utasításai szerint kiadásra rendezte: *Gyallay Domokos*. Cluj-Kolozsvár, Minerva-nyomda, 1931. 387. l.

Erdély történelmének beható megírásával adós a történetírás. Kőváry Lászlónak és Szilágyi Sándornak erdélyi történelme ma már kiegészítésre, javításra szorul. Leghasználhatóbb összefoglalás mindezekig az *Erdélyi Országgyűlési Emlékekben* közzétett történeti vázlat.

Erdélynek Romániához csatolása óta története iránt kiváló érdeklődés nyilvánul meg. A magyarságot a múlt nagyon érdekli, mivel alkotó ereje, politikai érettsége, a művelődés iránti feltűnő érzéke a lehetőségek e korszakában sok elismerésre méltót alkotott. Mindegyik nemzet saját története után kutat legszívesebben. A román történetírásban is sok élénkség nyilatkozik meg, a szászság saját történetével tisztában van. A politikailag eltérő sajtóságokat felmutató székely-magyarság intézményeit dr. Szádeczky Kardoss Lajos könyvbe foglalta ugyan, de a történeti értelemben vett magyarság, s ugyancsak a székelység cselekedetei nem ragyognak a megillető tiszta világításban. E hiányon báró Bánffy Ferenc nagylelkű pályátétellel próbált segíteni. „Az erdélyi magyarság történet“ére hirdetett pályázatot. Király Pál, majd ennek halála után dr. Karácsonyi János fogtak hozzá a nemes feladathoz. Karácsonyi közbejött halála miatt a művet nem fejezhette be, illetve a második felét nem az első részhez illő méretekben készítette el, így a megírás új íróra hárult. A cél a magyarság alkotásainak, művelődési hatásának is, tárgyilagos feltárása, nem pedig csak belső, sokszor helyi fontosságú események részletezése.

S most, amikor az erdélyi magyarság történetének megírására megbízás történt, jelent meg Jancsó Benedek műve. Címe mutatja, hogy Erdély történetét tárgyalja az abban lakó nemzetek multjával együtt, tehát e földnek egész történetét felöleli. A hirdetett pályátételtől e szerint különböző s általánosabb célkifűzéssel indult útnak. A feldolgozás arányainak megállapítására a szerző a legilletékesebb. Azzal a szándékkal írta könyvét, — mondja — hogy benne legalább fővonásaiban vázolja és összefüggő képét alkossa Erdély népeinek, különösen az erdélyi magyarság történeti életének. E céljának megfelelően a nyugodt elbeszélő biztonságával korról-korra halad s tárja elénk a magyarságnak, természetesen beleértve a székelységet, továbbá a románságnak, szászságának fontosabb történeti eseményeit.

Az egyes korokon végig haladva, megállapíthatjuk, hogy vitás és meg-támadott állásfoglalások elől nem tér ki, sőt előszeretettel ad helyet az azok-kal foglalkozásra. Eppen e tulajdonsága miatt a mű különböző hozzászólá-sokra számíthat, a nélkül azonban, hogy írójának alapos felkészültsége két-ségre vonható lenne. Az európai mozgalmakba belekapcsolódás is kiolvas-vasható a könyvből, de főleg a helyi történet színes és sok helyütt bő részle-tezése fest megfelelő képet egy-egy eseményről. Előszeretettel időz a szé-kelyeknek és a románságnak szánt részeknél, ami által a könyv teljessége s arányos beosztása sokat nyer. Mint olvasmány kellemesen hat, könnyed stílusa miatt nem fárasztó.

A szerző olyan célokat nem tűz maga elé, amelyek révén műve teljes-ségre számíthatna. Így a művelődési rajzai elmosódtak, az Arpád-házi ki-rályok alatt az iskolázás, kereskedelmi élet, építkezések stb., a fejedelmi korszakban Erdélynek a portához, a szomszédállamokhoz való viszony belső ügyei, külpolitikájának sokoldalúsága, társadalmi élete, a katolikus, majd a protestáns főiskolák szerepe, a gubernium korbéli berendezettség, közélet, a felsőbb oktatás jelentősége stb. nem nyerne kellő hangsúlyozást. Főleg hiányát érezzük annak, hogy a mű 1868-al megszakad s nem terjed legalább a világháború befejezéséig. A kiegyezés óta 1918-ig eltelt korszak meglepő alkotó szellemének és eredményeinek ismerete nélkül valóban nem látja az olvasó, hogy a magyarsággal milyen kultúrártéket kapott Románia.

A könyvet áttekinthető beosztása, gondos kiállítása, nagy olesósága (90 lej) igen ajánlja. Hézagnótló, mivel ma nincs összefoglaló kézikönyv, amely magyar nyelven Erdély történetéről szólna.

Dr. Bíró Vencel.

JAKABFFY ELEMÉR: *Ünnepi beszédek*. Lugos. Husvéth és Hoffer könyvnyomdája. 1931. 8-r. 96. l.

A könyvbe foglalt 10 beszéd olvasása közben gondolatok áramlását érezzük. Sok-sok valóságot látunk és kevés hiábavaló szót. Széchenyi áll előttünk a maga ifjúságának kuszált vonalú nevelési irányával és határtalan ambíciójával — és a XX. század fia. Az asszonyt látjuk a szociális munka szolgálatában s idézzük a régi szociális lelkületű nagyasszonyok emlékét. Az „asszimilált nagyok és kicsinyek“ példája kísért és riogat. Jakabffy való-ban vezér.

V. J.

KAZINCZY PÁLYÁJA. Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerkeszti Vajthó László. X. szám. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1931. 8°. 190. l.

Ezt a kötetet Kazinczy halálának centennáriuma-ra a Kir. Egyetemi Nyomda áldozatkészsége teremtette elő. A válogatást Kazinczy műveiből Vajthó László végezte föltétlen helyesléssel találkozó szempontok alapján. Legfőbb törekvése mindannak kikeresésére irányult, ami Kazinczy hagyaté-kából „a műveltek köztudatában fogalommá vált.“ Szakított a megrögzött szokással: életrajzot nem ad, de válogatás közben gondol arra, hogy a kizem-melt művek az író életét is tükrözzék. Költői művek számára a kötetben szűkre szabja a helyet. S bár kimaradása okait nem nehéz megtalálni, mégis, úgy hisszük, Kazinczy-nak 1809-ben készült legelső szonettje, mellyel ez a forma magyar nyelven megcsendült, helyet érdemelt volna. Egyébként a kötet kilenctized részét prózai munkák teszik. Ide szerencsés kézzel válasz-totta Vajthó Kazinczy-nak „Festés, faragás nálunk“ című, a Hazai és Kül-földi Tudósításokban 1812-ben napvilágot látott cikkét, „mely Magyaror-szágon a XIX. század elején egyetlen komoly felszólalás ezen a téren.“

Kekel Béla.

KÉSMARKI GERGELY DR.: *Páneurópa és a kisebbségi kérdés*. Külön lenyomat a „Magyar Kisebbség“ nemzetpolitikai szemle IX-ik évfolyamá-nak 4-ik számából. Lugos. Husvéth és Hoffer könyvnyomdája. 1930. 8-r. 15. l.

Szerző a Briand elmékedései, a Coudenhove-Kalergi-féle terv s a Páneurópa-Unió programja alapján a páneurópa-probléma legkényesebb kérdését veti fel: mi lesz a kisebbségekkel? Késmárki nem elégszik meg azzal, hogy „az európai kisebbségek ügye „Páneurópa belügye“, mert szerinte ez a „hozomra“ épített politika nem a kisebbségi kérdés elintézéséhez vezetne.

V. J.

KORÁNYI FRIGYES BÁRÓ: *A propaganda*. Budapesti Szemle. 650. szám. 1932. Január, 1. l.

Ha a „toborzás“ magán- és anyagi érdekből történik, akkor reklám, ha közérdekű, akkor propaganda. A propaganda célja: érdekelni és meggyőzni, az együttes akaratnyilvánítást előkészíteni; a meglevő kollektív elhatározást azután az agitáció segíti a tettebe való kiteljesülésig. A mai új Európa kialakulását tisztára a propagandának köszöni (a világháború és az entente-propaganda). A jövődöbeli Európa sorsát is a propaganda fogja eldönteni.

Venczel József.

DR. KRISTÓF GYÖRGY: *Tudományművelés kollégiumainkban*. Három cikk. Cluj-Kolozsvár. Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet Résztársaság. 1931. Különlenyomat a Református Szemle 1931. évf.-ból. 16. l.

Dr. Kristóf György három cikke három igen fontos gondolatot hangsúlyoz: ezek nemcsak a református középoktatás, hanem az erdélyi magyar iskolázás szempontjából általánosságban is érdeklődésre tarthatnak számot. Az első gondolat az, hogy erdélyi magyar középiskoláink általában kevés gondot fordítanak *intézeti hagyományaik ápolására*. A tanulók az alapítóról sokszor semmit sem tudnak, az iskola nevezetesebb tanáraitól és diákjaitól hasonlóképpen. Ajánlja tehát a régi hagyományok felélesztését és ébrentartását. — Második gondolata a magyar felekezeti tanárok *tudományos munkásságának előmozdítását* ajánlja az előjáróságok figyelmébe. Ez fájdalmas pont! Szerző úgy véli, hogy a főhatóságoknak a tanárokat — folyóiratok és könyvek beszerzése mellett — külföldi tanulmányutakra kellene küldeniök. Erre a gondolatra az erdélyi magyar tanárság azóta már megkapta a lesújtó választ: 25–50%-os fizetésleszállítás alakjában! — A harmadik cikk a *magyar nyelv fokozottabb művelését* teszi a középiskola kötelességévé. Rámutat arra, hogy a magyar nyelvtisztaság szóban és írásban egyaránt hanyatlak, ez pedig egyértelmű a magyar szellem teljes elhomályosulásával.

Dr. Rajka László.

MAGYAR IRODALMI RITKASÁGOK. Szerkeszti Vajthó László. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.

A Magyar Irodalmi Ritkaságok tíz kötetet számláló sorozata egy méreteiben kicsi, de meglepő vállalkozásból ered. A budapesti Berzsenyi Dániel reálgimnázium hetedosztályos diákjai Vajthó László tanár vezetésével kiadták Bessenyeinek egyik kisebb munkáját, a *Hunyadiját*. Maguk másolták az íveket sajtó alá és maguk teremtették elő a nyomdaköltséget. A következő esztendő már méreteiben is feltűnésteltető eredményt érlelt: kiadták *Tariménes utazását* s ezzel irodalomtörténeti fontosságú munkát végeztek. Ekkor fogant meg a Magyar Irodalmi Ritkaságok rokonszenves vállalkozásának gondolata. Több magyarországi középiskola diákjai a mozgalom nyomába szegődtek s eddig sikerült kiadniok a következő köteteket: 1. Bessenyei György: *A törvénynek útja*. — *Tudós társaság*. 2. Péterfy Jenő *dramaturgiai dolgozatai*. 3. Benyák Bernát: *Joas* (Piarista iskolai dráma. 1770.). 4. Bessenyei György: *Egy magyar társaság iránt való Jámbor Szándék*. 5. Károlyi Gáspár: *Két könyv*. 6. Szemelvények *Temesvári Pelbárt műveiből*. 7. Péterfy Jenő *zenekritikái*. 8. Édes Gergely: *Eredeti oktató mesék*. 9. Dugonics András: *Magyar példabeszédek és jeles közmondások*. 10. Ka-

zinczy világa. A tizedik kötet közreadásával a Magyar Irodalmi Ritkaságokat előállító Egyetemi-nyomda hozott áldozatot.

K. B.

MÜLLER, ERICH H.: *Das Collegium Musicum in Kronstadt.* Siebenbürgische Vierteljahrschrift. 55. Jahr. Nr. 1. 1932. Januar-März. 41. l.

A brassói szász könyvtárban (Kronstädter Bibliothek) talált jegyzőkönyv s a cikk mellett közölt adatok alapján E. H. Müller érdekes, erdélyi szempontjából is nagyjelentőségű kultúr-szervezkedés kezdeteire vet világot. A brassói „Collegium Musicum“ megalapításáról beszél, amely mint Brassó talán legrégebbi egyesülete a XVIII. század végén alakult azon céllal, hogy a város zenészei és zenekedvelői élhessenek hivatásuknak és kedvtelésüknek. Ez a C. M. azonban nem volt zenei-céh, hanem tulajdonképpen azon diákok egyesülete, akik az egyetemen a zenei tudományokat hallgatták. Így a C. M. szellemi alapjai az újabb időkben Hugo Rieman lipcsei egyetemi tanárhoz vezethetők vissza. A brassói C. M. Erdély sajátos kultúr-vágyaira és akarásaira vet világot.

Venczel József.

NÉGYESY LÁSZLÓ: *Kazinczy pályája.* A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest. 1931. 8°. 170. l.

Izléssel készült, tetszetős kiállítású könyvet szentelt az Akadémia Kazinczy emlékének halála százados fordulóján. A művelt közönségnek szánt könyv ezúttal nem tévesztheti célját, mert szerzője a megírás könnyedségével, finom hatásaival élvezetes olvasmányt is nyújt. Élénk vonásokkal állítja elénk száz év távlatából irodalmunk nagy mozgatójának küzdelmes pályáját, nyelvünk megújítása, az ízlés kiművelése körül végzett fáradozását, irodalomteremtő munkáját. Harcait, küzdelmeit rövidre fogva kapjuk, de tisztán bontakoznak ki eredményei. Sajnáljuk, hogy Kazinczy alakjának rajzát még közvetlenebbé nem teszi emberi vonásainak élesebb megvilágítása.

K. B.

PAPP JÓZSEF: *Az erdélyi székelyek vallási és tanügyi önkormányzata.* Különlenyomat a „Magyar Kisebbség“ nemzetpolitikai szemle X-ik évfolyam 8–10. számaiból. Lugos. Husvéth és Hoffer könyvnyomdája. 1931. 8-r. 24. l.

Hosszasan foglalkozik a kisebbségi szerződés II. §-ának létrejöttével s elemzi azt. A „helyi önkormányzat“ kifejezése szerinte a székelység szempontjából „személyi önkormányzat“-ot jelent. Ismerteti e kifejezés angol vonatkozásait (gouvernement: központi önkormányzat; local g.: nem központi, helyi önkormányzat). Azután felveti az önkormányzat és az államszuverenitás surlódási problémáját. Végül 9 pontban szövegi le a székely autonomia elveit.

Venczel József.

PÉTERFY JENŐ ZENEKRITIKAI. Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerkeszti Vajthó László. VII. szám. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1931. 8°. 114. l.

Péterfy zenekritikai félszázaddal ezelőtt készültek s láttak nyomdafestéket egy napilap hasábjain. Mégis bámulatosan friss értékeket hordoz a kötet, amely ezeket a kritikákat magában foglalja. Péterfy dolgozásmódjára jellemző, amint a kötet első darabjában, Joachim egyik hangversenyéről írt bírálatban szembeállítja a formákkal játszó romantikus hegedüst. Paganinit, Joachimmal, akiben a „virtuozitás salakjaitól“ mentes, klasszikus hegedüstre ismerünk. Tisztánlátó szemmel s külső tekintetek befolyásától függetlenül ítélkezik egy Erkel-bemutatóról. A *Rajna kincse* és a *Walkür*-előadását kísérő bírálatával a Wagner-kultusz előbbrevitelét szolgálja.

Számszerint huszonnyolc kritikát olvashatunk a kötetben, vagyis Péterfy magyar nyelvű zenekritikáját hiány nélkül. De a tájékoztató reményt nyújt arra, hogy Péterfynek a Pester Lloydban megjelent zenekritikáit is rövidesen kézhez vehetjük.

K. B.

DR. ROSKA MÁRTON: *A kettős, ellentett élű vörösréz csákány stratigrafiai helyzete Erdélyben*. Archaeologiai Értesítő. XLII. 1928. évf. 48—53. l.

Az erödsi, brassói, marosdécei s tãrgu-ocnai többé-kevésbbé megfigyelt leletkörülményü példányok alapján azt állapítja meg Roska, hogy — noha a réz Erdélyben már a festett agyagművesség idejében feltűnik — a szóbanforgó ellentetten kettős élű rézesákányok még sem mennek olyan messze vissza, hanem csupán az azt követő aeneolithikumba. Rendeltetésüket illetőleg az újabb lelőhelyek is inkább a régi vélemény (bányászésákány) helyességét erősítik, mindamellett, hogy a rendes (egyik oldalon hegyes, másik oldalon kapaszerű éllel bíró) csákány erre a feladatra, kivált kemény kőzetnél sokkal megfelelőbb. Kár, hogy nem vegyelemezte az ismertetett darabokat, azok eredménye nagyon gazdagította volna ismereteinket.

Ferenczi Sándor.

DR. ROSKA MÁRTON: *Kelta sír Nagenyeden*. Különlenyomat a Dolgozatok-Travaux, Szeged, V. 1929. évfolyamából. 8° 8. l.

A magános sír leltára semmiesetre sem teljes; így az összes edények hiányoznak. Mellékletei közül négy kés, olló, vaslándzsa, kettőbe hajlított vaskard, vastőr. lőszerszámrészek kerültek be a nagyenyedi Bethlen kollégium múzeumába. Javarészüket — a kard legjellemzőbb vonásai miatt — La Tène kor Reinecke-féle B szakaszába kell beosztanunk. A K. e. IV. századba tehát, amikor a nyugatról-keletre nyomuló kelta áramlat Erdélyből szorította ki a szkítákat. Megjegyzem, dr. Fettich Nándor lelkiismeretes kutatásai (A zöldhalompusztai szkíta lelet; Bestand der skythischen Altertümer Ungarns) alapján helyesebbnek gondolom Reinecke véleményét módosítani: *a keletre törekvő keltaság nem Erdélyben esapott össze a szkítákkal, hanem nyugatabbra, a Duna-Tisza közén, sőt talán még a Dunántúl. A tör határozottan szkíta hagyatéék. Esetleg az a 4. sz. kés is, jőllehet utóbbi alak későbbi La Tène időben is előfordul. Erősen rozsdamarta volta miatt helyesebb nem is jobban számbavenni. Kár, hogy szerzőnk nem említi fel, hogy a kardhüvely felső részén levő két vasrozetta zománcozott volt-e, s ha igen, milyen színű töltötte ki a köralakú mélyedéseket? A jellegzetes lőszerszám részek egyébként nagyszerű anyagot szolgáltatnak a kelta lőszerszám rekonstruálásához.*

Ferenczi Sándor.

ROSNER KÁROLY: *Az új magyar fametszet*. Debreceni Szemle. 1932. március. VI. évf. 3 (53) sz. 94—103. l.

A fametszet a könyvillusztáció igazi formája. Vonalaival, anyagszerűségével legközelebb áll a betűhöz. Kifejezője a képnek és a betűnek egyszerre: az illusztráció igazi célja s a fametszet nagy jelentősége is ebben rejlik.

Az új magyar fametszés gazdag útját tárja elénk a cikk. E korszak 1905-tel kezdődik s Conrad Gyula az, aki megindítja. Azután többek között Divéky József, Kozma Lajos, Kner Albert, Molnár C. Pál, Kolozsváry Sándor s a fiatal Dallos Hanna és Buday György azok, akik metszeteiknek rajztudásával, fejlett technikájával s néhol magyarosságával is az új magyar fametszet nagy ígéretei.

Venczel József.

SZEIBERT JÁNOS: *Amerikai falu-analízis*. Széphalom. IV. évf. 7—9. sz. júl.—szept. Szeged. 1930. 225—229. l.

Az Unióban már 1911-ben nagy arányokban indul meg a falu problémáinak tárgyilagos felfedése. Ma már rural-sociológiáról, falusi szociográfiáról, falu-analízisről beszélhetünk. Ezek mind speciális Jenki termékek. A falu-analízis módszere szempontjából lényeges az illető hely nagyság és típus szerinti osztályozása (hamlet, vittage, town, city-town, city) s a falvak faj szerinti elemzése. A falu-analízis részei: gazdasági, népességi, történeti, szociálgeográfiai analízis, a szociálizáció vizsgálata és az egyes eredmények grafikus ábrázolása.

Venczel József.

ZLINSZKY ALADÁR: *Az eufémizmus*. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest. 1931. 8°. 89°.

A stilsztika sokat veszteglő fejlődésének a szellemtudományi irány adott termékenyítő lendületet. Ebben a közel száz oldalos tanulmányban szerző az eufémisztikus nyelvi jelenségeket vonja vizsgálódásai körébe; a stilsztikának egyik fejezetére irányozza figyelmét, amely „arról szól, miként igyekszünk kifejezéseinket módosítani akkor, ha önünket nem érvényesíthetjük szabadon, ha érzelmeinket korlátozni, leplezni, esetleg egészen el is kell nyomni; ha felsőbb hatalmak, ha a társadalom, ha környezetünk, akikhez beszélünk, akiktől függünk, éreztetik hatásukat.”

Tárgyi szempontból az eufémizmus két nagy csoportját határozhatjuk meg: a vallási és társadalmi csoportot. A társadalmi eufémizmus egyfelől a testi szükségletek, másfelől a szellemi fogyatkozások körét öleli föl. A vallási eufémizmus az istenség és halál fogalmkörével kapcsolódik egybe. Az istenség nevének kimondásától óvakodik az ausztráliai néptörzsek vallása éppenúgy, mint a kínaiaké, de legérdekesebb példáit szerző a rabbinikus irodalomban keresi meg. Az eufémizmus legtökéletesebb formája: a tiltott szó teljes elhallgatása, de ebből kiindulva a szó alakváltoztatásain, a leplezésen, — amely történhetik általánosítással, körülírással, képes beszéddel vagy idegen szavak segítségül hívásával — a tagadáson, szépítésen, kicsinyítésen, a feltételeesség kifejezésén és a tréfán keresztül sok módja kínálkozik az eufémizmusnak. Formáit megtaláljuk Homerosznál és használta a középkori legenda- és eposzirodalom is. De melegágyául a reneszánszsal kialakuló olasz, spanyol s főként francia szalonélet kínálkozik. Az olasz marinizmus, a spanyol gongorizmus és az angol eufémizmus megelőzték a XVII. század kezdetén virágzó francia preciosité korát. S a preciosité túlzásait már Molière gúnyolja a század közepén.

Nyelvünk, mely Pázmánytól erőt s jellegzetességet örökölt, nélkülözte még a csinosítást s a kellő hajlékonyságot. Azonban a testőrírók s ki Báróczy tanítványának vallotta magát: Kazinczy a maga körével diadalra vitte nyelvünk csinosodásának ügyét s kiművelte hajlékonyságát.

Szerző a tanulmány befejezésében az eufémizmus és kakofémizmus ellentétéről szól, vagyis miként szépítjük meg kifejezéseinket az eufémizmus és miként durvítjuk el a kakofémizmus jegyében.

Kekel Béla.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

természettudományi szakosztályának közleményei

DR. SZÁDECZKY GYULA
szakosztályi elnök.

SZERKESZTIK :
1932.

DR. BALOGH ERNŐ
szakosztályi titkár.

Udvarhely vármegye iszapforrásai.

Irta : Bányai János.

A természeti kincsekben gazdag Székelyföld sok minden adottsága között már régóta feltűntek azok az iszapturásos helyek, melyeket általában „Selymék“ elnevezése alatt ismertek s mély, feneketlennek gondolt iszapos tócsáknak tartotta a lakosság. Hogy a nép előtt már jóval az irodalomban emlegetett időket megelőzően ismertek voltak e helyek, azt annak lehet tulajdonítani, hogy a belőlük kifolyó sós víz által oda-csált legelésző állatok a vigyázatlan örködés miatt gyakran odafulladtak. Ezért legtöbbször kénytelenek voltak vesszőkerítéssel védeni vagy pedig tüskés, száraz ágak bedobásával megközelíthetlenné tenni e mély iszapos helyeket.

Iszapos fortyogókat (Schlammvulcane, sárokádók) említ már *Kövári L.* is az Erdély statisztikája (1847) c. munkájában (Torja, Hatolyka, Oroszfalva, Málnás, valamennyi Háromszék vármegyében!) Legnagyobb szerűnek tartja azonban a kovásznai Pokolsárt! Véletlenül olyan példákat említ, amelyek az erdélyi sósmedence jellegzetes iszapos helyeivel egyáltalán nem hasonlíthatók össze. Ugyanis az egy Pokolsárnál tényleg iszapos, hammas kinézésű a víz a széndiokszidtól feltúrt kárpáti homokkő zóna agyagos rétegeinek feláztatása miatt, de a többi helyeken inkább csak az erősen bugyborékoló ásványvizeket figyelhette meg, mert azokon a helyeken iszapos zavarodású vizekről szó sem lehetett.

Orbán Balázs a Székelyföldet bejáró útjában a sok minden adat közt felemlíti az akkor ismert iszapforrásokat is! Csodálatos, hogy a többi akkori kutató az egy *Bielzen* kívül semmi figyelmet nem szentel e pontok részletes felkutatásának. Végre 1910 után, amikor az erdélyi medencében megindultak a részletes gázkutatások, akkor veszik észre, hogy a metángázos vonulatok ismertető adatainak az egyikét a földgázát kibugyborékolató iszapforrások képezik.

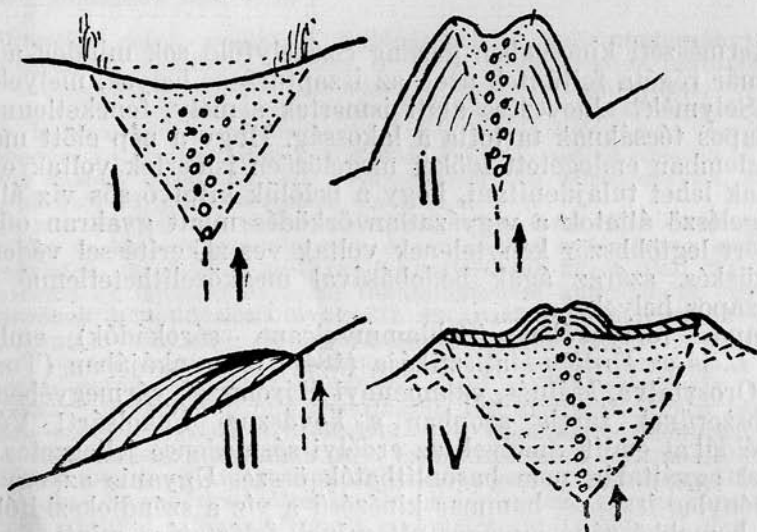
Ettől az időtől kezdődik e források fontosságának az értékelése s az erdélyi medence rengeteg helyéről lesznek ismeretesek az irodalomban eddig nem emlegetett érdekes földtani jelenségek.

Általánosan megfigyelt tény, hogy szinte szabályszerűen a földgáz sós vonulatnak a kísérői s mint valami patológikus jelenségek, úgy jelennek meg ekémaszerűen a föld arculatán.

Az erdélyi medence keleti felében, főként Udvarhely megyében tett

megfigyeléseim alapján azt tapasztaltam, hogy az iszapforrások okául csak a földgázat tekinthetjük (ezt támogatják a regáti petróleum-zónában tett megfigyeléseim is!!) Olyan nemű iszapforrás, amelyet Wachner említ (Geograph. Zeitschrift XXI. 1915. 48. l.), semmi közük a fortyogó, iszapvulkán néven emlegetett iszapos forrásokhoz. Azok az esős időkben beálló csúszásokkal kapcsolatos iszapforrások csak s így tisztán felszíni képződmények, míg az igazi iszapforrások gyökerét mélyebben kell keresnünk.

Igen érdekes, hogy ezek a mély iszapos helyek a jellemző közös tulajdonságaik dacára is, külső kiképződésű formájuk után négy csoportba oszthatók. (I. rajz.)

1. kép. Az iszapforrások kifejlődési formái. I. Selymék. (Kissolymos). II. Boglya (Szentmihály). III. Bogárhátas (Dungófürdő). IV. Fehérszék (Fiatfalva).

I. *Feneketlen iszapos gödör* típust általában a Székelyföldön „Selymék”-nek nevezik. Jellemző kifejlődését Kissolymos-Szoimosul Mic község keleti szélén a pontusi agyagos márgákban találjuk. A kb. 5 m. átmérőjű híg iszapos tócsa tele van dobálva ágakkal. E formának a kifejlődését a felszínre szívárgó kevés víz okozza, amely véletlenül a kilépése helyét a csúszásokkal keletkező kis hepe-hupás hely mélyedésében találta el. A földgázzal felhajtott víz mennyisége soha sem akkora, hogy a peremet túllépesse s így az állandóan higan folyó iszap homorú felszínt formál.

II. Az előbbinek az ellentéte az u. n. „Boglya” típus, amely a lapos felszínre állandóan folyó iszapos víz lassú lerakódásának az eredménye. A kifolyó anyag sohasem oly bőséges, hogy egy irányban gyorsan leszaladó árat képezhessen s ezért az évezredek építőmunkája alatt a ki-

ömlési helye körül rakódik le s így a forrás száját állandóan emelve a lakosságnak is feltűnő megkeményedő iszapgolyát hoz létre. Ha az iszapos víz higabb, akkor laposabb, (Erdőszentgyörgy-Sângeorgiul de Pădure, Szejke, Székelyudvarhely-Odorheiu mellett!), míg ha sűrűbb, akkor kisebb átmérőjű, de magasabb dombot hoz létre (Szentmihály-Mihăileni).

III. *Bogárhátú* dombos lerakódású típus a meszes vizek mésztufa lerakódásaihoz hasonlóan jön létre. A domboldalon, a hajlott felszínre kilépő iszapos víz ugyanis lefolyik a domboldalon s ott egy-egy eliptikus folt alakjában rakja le a magával hozott anyagot. E lerakódások legszebb típusául példa gyanánt a Homoródkarácsonfalva-Crăciunel melletti Dungó-fürdői domb említhető, ahol a tiszta szürke iszapos rétegek közt mésztufás betelepülések is találhatók. Hasonlók ehhez, csak

2. kép. *Fehérszék* nevű hely az iszapforrásokkal Fiafalva község határában. I—VI iszapforrások. P- pontusi agyagmárgás rétegek.

nem ily nagy méretűek a „*Szapulj Kati*“ nevű helyen levő, Székelyudvarhely mellett és a Homoródszentpál-Sânpaul közelében levő is!

IV. Legérdekesebb kifejlődési formát Fiafalva-Filiaş község nyugati határrészében találjuk, amelyet, mint azt már *Orbán Balázs* is említi, a lakosság már ősidők óta „*Fehérszék*“ néven ismer. Ez a típus felel meg legjobban a régebbi irodalomban annyira használatos, de téves iszapvulkán elnevezésnek! Valóságos miniatűrjei a kirobbantott „*Maar*“ típusnak. De tényleg ilyenformán is keletkeztek. Az eliszapolódott útja miatt ugyanis a felgyült metángáz robbantja ki a mintegy 10 m. átmérőjű s 1 m. magas sánckört. A tölesért kitöltő iszap lassanként a felszínen egy himbálódzó börszerű kérget hoz s a közepén kiömlő iszap pedig a gázfolyások miatt egy miniatűr krátert alkot. Az egésznek olyan a képe, mint egy madártávlatból nézett Vezuv-típusú vulkánnak, ahol a körülvevő Somma-szerű sáncon belül van a vulkánikus kup elhelyezve. (2. kép.)

A többé-kevésbé állandóan fortyogó iszappon kívül a szárazabb időszakokban nagymérvű beszáradás idején jellemző e helyeknek feltűnő fehér foltja. Ugyanis a felszínre kiömlő hammaslészerű iszap kiszáradva majdnem megfehéredik és csillog a kimosott muszkovit pikellyektől. A fehérséget fokozza még a kivirágzó só is, amely a sós zónában majdnem tiszta konyhasóból áll, de pl. a pontusi agyagos márgák területén főképpen szulfátokból áll. A márgák ugyanis tele vannak markazit koncentrációkkal s ezeknek a bomlása folytán különböző szulfátok állanak elő. A könnyebben oldódó sók a felszínre lépnek ki, míg a gipsz a rétegek közé beszivárogva kristályosodik ki. A koncentrációnak a helyén az apró, alig borsó nagyságú limonit vasrozsdás golyócskái maradnak csak.

Ami az iszapforrásoknak a földgázás antiklinálisokhoz való viszonyát illeti, azt az udvarhelymegyei megfigyeléseim szerint a következőkben foglalhatom össze. A székelykereszturi és székelyudvarhelyi boltzatokat leszámítva, a többi esetben mindenütt szinklinálisokban fordulnak elő s így jelenlétük lehet földgázjelző, de biztos tektonikai következtetéseket nem lehet levonni a jelenlétükből.

Az iszapforrások lelőhelyeinek részletes leírása.

Székelyudvarhely-Odorheiu.

A város határában két helyen található iszapturó hely. Az egyik a közismert Szejkefürdő, az *Orbán Balázs* kedvenc „Gastein“-a. (3. kép.) A most *Bokor Károly* tulajdonában levő erősen záptojásszagú (COS) fürdő és a tőle északra fekvő Ugron-féle petróleumos ivó borvíz kútja közt egy tözegezes rét terül el, amelynek az országúthoz közel eső részén egy begyepesedett iszapdomb van. (Valószínűen ez lesz a Phleps által említett hatalmas iszapforrás, mely szerinte a fürdőtől délre fordul elő. l. Bericht. Nagyszeben. 1910. 21. l.). Két kisebb iszapturásos domb van a melegfürdőtől északra.

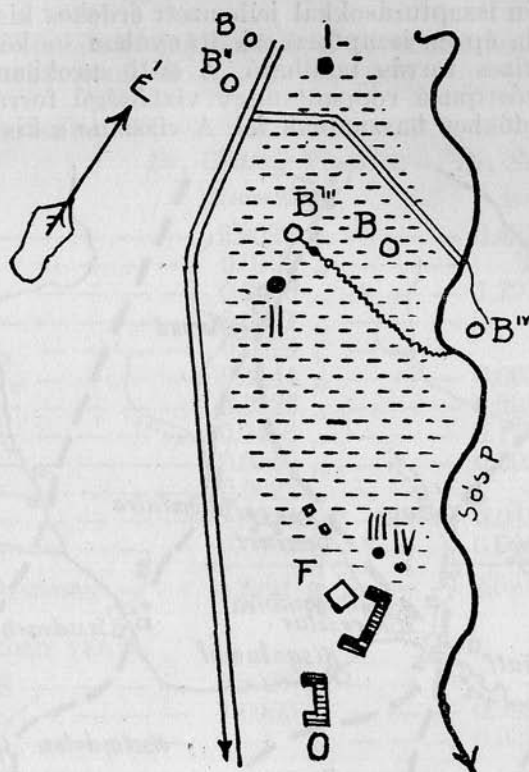
A borvízhez bevezető szekérúttól északra, az út melletti borvízkút irányában az országút alatt egy mély iszapos gödör volt, amelyet nem régen lecsapoltak s így igyekeztek kiszárítani, mert azelőtt a legelésző állatokra állandó veszélyt jelentett.

Ezek az iszapforrások az állandóan nedves területen fekszenek s az őket körülvevő tözegezes terület tulajdonkép, mint a gyógyforrások (fürdő és ivókút) víztartója játszik szerepet. Ezt legjobban bizonyítja az a tény, hogy amikor 1928-ban a borvíz tulajdonosa a kellemetlen locsós területet le akarta csapoltatni, az árkolással a kút vizének a szintje rögtön lejjebb szállott, úgy hogy kénytelen volt az árkok betömésével az eredeti helyzetet visszaállítani.

Ez a hely, amióta az erdélyi bitumenek dolga szóba került, állandóan, mint a petróleumra leggyanusabb terület szerepelt. Érdekes, hogy az egybehangzó vélemény dacára is, még a mai napig sem került sor arra, hogy legalább egy próbafúrással eldőljön e függő kérdés dolga.

Az iszapforrásokat körülvevő tözegezes terület karakterét az anyaközet nagy mész és magnézium tartalma adja meg. A lúp szelvénye a

mélyben rengeteg mésztufát tár fel, amely tele van egy érdekes kevert faunával. (*Fruticula vicina* Ross. *Petasia bidentata* Gmel. *Helix* [Valo-

3. kép. Szekesfuirdo. B—B borvízforrások, petroleumos mellék-
izzel. F- kénesfuirdo. I—IV iszapforrások. A vonalkázott terület
ásványvízzel átitatott tőzeggel van borítva. (O=Orbán Balázs
egykori villája, ahol a székelyföldi monografiáját megírta!)

nia] *pulchella* Müll. *Succinea oblonga* Drup. variáló formákkal. *Cionella*
[Zua] *lubrica* Müll.)

A tőzeg elemzési adatai Emszt K. szerint a következők:
(Földtani Intézet 1904. Évi jelentése, Budapest. 280. l.)

C	— — — — —	44.820%
H	— — — — —	4.583%
S	— — — — —	1.284%
O	— — — — —	28.334%
N.	— — — — —	1.420%
H ₂ O	— — — — —	10.911%
Hamu	— — — — —	8.648%

Összesen: 100%

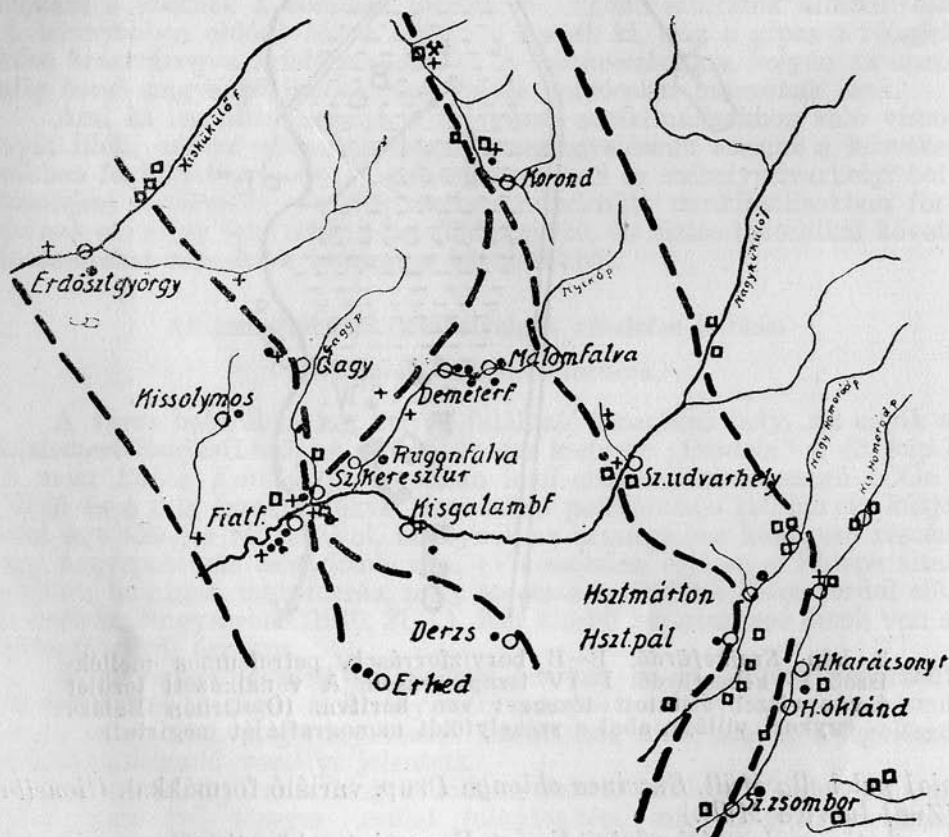
Hamu-, kén- és nedvesség-
mentes anyagokra átszámítva:

C	— — — — —	56.622%
H	— — — — —	5.789%
O	— — — — —	35.795%
N	— — — — —	1.794%

Összesen: 100%

A szárított anyag fűtőképessége 4921.1 kaloria, ami tözegeknél szokatlan nagyoknak látszik!!

A felső részén iszapturásokkal jellemzett érdekes kis tözeges terület alsó részén — kb. ép az iszapforrások irányában — két ellentétes természetű ásványvizes forrás található. A déli sarokban egy záptojászagú kénes és sóstípusú roppant nagy vízbőségű forrás, amelyet felmelegítve kádfürdőkben használnak fel. A vízszíne a kiváló kéntől opá-

4. kép. Udvarhely megye iszapforrásainak térképe. Az iszapforrások helyét a fekete pontok jelzik. A kereszttel megjelölt helyeken metános gámömlések s a négyszögekkel jelzett helyeken különálló sóforrások vannak. A vastag szakgatott vonalak az eddig kinyomozott antiklinálisok irányát jelzik. Csak az iszapforrásos községek nevei vannak a térképre beírva.

lizáló szürkés és a felszíne az itt kiömlő kevert gázaktól állandóan lobog. A kiömlő gázak eredetileg, metánt és szénokszisulfidot (COS) tartalmaznak, mint azt először Lengyel B. kimutatta. Azonban az utóbbi a levegőn megbomolva széndioxidá és kénhidrogénné alakul át. E forrás természetével ellentétben az Ugron-féle borvízkutat a közismert petró-

leumszag s a dús kalcium, magnezium tartalom jellemzi. A forrásokban feltörő gázakból a kénvegyületek hiányoznak. Csak metánt és széndioxidot tartalmaznak.

A két víz különböző tulajdonságát a következő összehasonlító elemzési táblázat teszi feltűnőbbé:

Egy liter vízben van.

Dr. Crassy V. 1926. — Dr. Solymossy L. 1887.

	Kénesfürdő	Borvízkút
Cl — — — — —	2.2028 g.	0.48774 g.
SO ₄ — — — — —	0.0192 „	— „
CO ₃ — — — — —	0.3960 „	1.797437 „
J. — — — — —	0.0001 „	— „
B ₂ O ₃ — — — — —	0.0024 „	— „
Si O ₂ — — — — —	0.0144 „	0.005874 „
Ca — — — — —	0.2926 „	0.503927 „
Mg — — — — —	0.0486 „	0.177844 „
K — — — — —	0.0160 „	0.009645 „
Li — — — — —	0.0021 „	— „
Na — — — — —	1.2974 „	0.043125 „
Fe — — — — —	0.0005 „	0.004837 „
Összesen — —	4.2921 g.	2.591463 g.

A kiömlő gázokban van:

H ₂ S — — — — —	0.0027 g.	— g.
CO ₂ — — — — —	1.0960 „	0.933169 „
CH ₄ — — — — —	— „	0.038000 „

A *Crassu V.*-féle elemzéssel szemben *dr. Lengyel Béla* már 1880-ban kimutatta, hogy a fürdő vízében szénnoxiszulfid van (1 literben 0.00096 g!) s az elszálló gázak 18.2% széndioxidot és 81.8% metán-gázat (CH₄) tartalmaznak.

Az elemzési adatok összevetéséből kitűnik, hogy a petróleum-vidékek jellemző ásványvíz és gázkeverék típusával van itt dolgunk, mely az antiklinális bubokban fellépő sajátos fizikai erőhatások miatt különült el annyira egymástól már aránylag ilyen kis távolságon is!!

Az iszapforrásoknak egy másik érdekes csoportját a szombatfalvi részen, a Farcád felé vivő út és a Fehér patak közti részen *Simó János* csüre mögött találjuk meg. Egy meglehetősen erős vízbőségű gyengén sós ízű s metánt bugyborékkoltató 10 m. atm. boglya típus működik itt, melynek fehéresen lerakódó iszapjától kaphatta e határrész a „Fehérvíz düllő“ nevet. Fölötte egy pár lépésnyire közvetlen a csűr közelében egy másik elgyepesedő iszapturás van. A lakosság megfigyelése szerint az iszapfolyás eredetileg lejjebb volt s az most mind feljebb és feljebb vándorol!! A domb oldalán az iszapforrások fölött egy É-D. irányban elhúzó ingoványos, mocsaras rét terül el. Alatta pedig K-i irányban 20°

alatt dülő szarmata konglomerátok bújnak ki lent a Fehér-patakban szarmata faunával. E lelőhelyet *Vitalis I.* fedezte fel, de részletesebben begyűjtött innen *Hoffer A.*, majd magam is. (*Cardium laticulcatum* Münst. *Potamides mitralis* Eichw. *Cerithium nodosoplicatum* Hörn. *Ervilia podolica* Eichw. *Trochus cf. pictus* Eichw.)

A nép e feltűnő állandó iszapfolyásokat „Szapulj Kati“-nak nevezi s keletkezésüket egy érdekes mondával hozza kapcsolatba, illetve magyarázza. Réges-régen e helyen falu volt, amelynek a lakószíne „Úrszíne változás“ napján templomba készültek. Az ájtatos hívőket nagyon megbotránkoztatja, hogy az egyik asszony e nagy ünnepnap is mosásba kezdett. Amikor őt ezért megszólították, nagy hetykén azt a választ adta, hogy:

„Az Úr változzon színibe
Csak az én szapulóm csorogjon izibe.“

Erre az istentelen beszédre elsülyedt az egész hely s csak a most is állandóan folyó, szapuló hammas lé mutatja a község egykori helyét. Érdekes, hogy a hagyomány szerint az arrafelé járók „Szapulj Kati! Szapulj!“ biztatására állítólag erősebb az iszapnak a kiömlése, de Úrszíne változása napján a legerősebb (ebben az időtájban esősebb szokott lenni az idő!!)

Amíg a szejkei iszapforrások a szarmata rétegeket a felszínre hozó antiklinális búbjában fekszenek, addig a „Szapulj Kati“-nál levők a Budvár felé terjedő pontusi agyagos márgákon keresztül jönnek a felszínre.

Már a patakban feltárt szarmata konglomerátok alatt az *Ugron*-féle téglavető agyagos márgái foglalnak helyet, melyben csak nagy nehezen lehetett egy pár *Ervilia podolica* töredéket feltalálni két vékony andezit-tufa réteg kíséretében (1—1 mm. vastagok s egymástól 1 cm. távolságra fekszenek!)

Érdekes adatát képezik e sós búbnak a szombatfalvi temető keleti oldalán, a *Barabás*-féle szántón megtalált 1 m. vastag dacittufának eltemetett rétege, melynek régen a felszínre kilépő részletét az asztalosok horzsakő helyett használták el. Ezzel a rétegsor a székelykeresztúri típusú feltáráshoz hasonlóvá egészült ki. E dacittufa, mint e részben legkeletibb előfordulás érdemel figyelmet s petrografiai adatait *Szádeczky Gyula dr.* vizsgálatai alapján a következőkben közölhetem.

„Finom, fehér, könnyű csillámló szálakat is tartalmazó szövedék. Mikroszkoppal egész 150 μ . hosszú ágas, víztiszta repedezett üvegszál töredékeket és felfújt horzsaköves részeket látunk apró üvegszemek halmazában. Kuszált helyzetben kevés sárgás, zöldes-barna üveg is akad közöttük, de sokkal több a hasonló színű elchloritosodott, agyagos zárványdelessites, biotit foszlányokkal. Apró ásványi töredékek igen kis mennyiségben, egyenetlenül elhintve fordulnak elő benne. Ezek többnyire az alaphegységéből származó zúzott kvaremorzsák, némelykor átkristályosodott agyagos kerettel, ritkábban muszkovit rost és elchloritosodott biotit szalag, egy 150 μ .-nyi kaolin rost morzsa, továbbá kevés nagyon ferdén sötétedő földpáttüket is tartalmazó bázisos eruptivum (diabaz

vagy porfirít) alapanyag-töredéke. Augit, zöld amfibol, zirkon töredék, szénfoszlány is akad benne. Általános vonása, hogy minden ásványa nagy mértékben össze van zuzva. Tehát finom üvegtufa ez, *amelyik agyag és alaphegység morzsákat is tartalmaz kis mennyiségben.* (1927. I. 13. levélbeli közlés!)

Az udvarhelykörnyéki iszapforrások geológiai viszonyainak vizsgálatából kitűnik tehát, hogy mindazok a feltételek, melyek egy gázterület produktivására vallanak, azok az erdélyi medence e keleti szélén is jellemzően megtalálhatók, amit a bemért tektonikai adatok is megerősítenek!

Nyikómentén Kobátdemeterfalva-Cobatești.

Az egész vidéken híre van *Deák Domokos* istállójának, amely alól főként a tavaszi hónapokban rengeteg sok iszap szokott kifolyani. Néha oly nagy az iszap feltolulása, hogy a padozat deszkái közt felemelkedve az állatoknak a bent tartózkodását is valósággal lehetetlenné teszi. Úgy próbáltak védekezni, hogy a padozat alá mély gödröt ástak s az abban összegyűlő iszapot naponként kimerítik, ami bizony 3—4 nagy csebernyi mennyiséget jelent. Valószínűen azzal a szádékkal építették volt az istálló-csúrt az iszapforrás fölé, hogy a különben az udvarban alkalmatlan helyet eltakarják és hogy a szűk beltelket ily módon jobban kihasználhassák. Akkor bizonyára nem számoltak azzal, hogy a bő iszapfolyás ilyen állandó kellemetlenséget rejtsen magában. Az orvoslást sok mindenféleképpen megpróbálták. Még valami jó tanácsadó szavára higanyt is töltöttek belé azzal a naiv hittel, hogy az majd visszanyomja, eldugja a folyást!!

A csűr mögött az udvarban az iszapnak egy másik kifakadása is található, melyet tüskés ágakkal barikádoztak el. Ez, amint mondják, régen egy 4. magas dombot halmozott volt fel, de az udvar rendezése alkalmával lehordották, azonban ezzel azt érték el, hogy a már beszáradt forrást újból megnyitották s mint egy új kelés állandóan önti ki magából az iszapot. E két iszapos hely irányában a szomszédos nyugati telken is van az istálló mellett egy harmadik forrás. E területrész hidrosztatikai viszonyaira igen jellemző, hogy amíg a szomszédtelken az útfelé eső oldalon egy 10 m. mély kút van, addig a *Deák Domokos* udvarán az alsó iszapforrástól 10 m. távolságban ásott kútnak a víze rendes forrás alakjában egész a föld színéig emelkedik!

Innen délre és keletre kint a mezőn a Fehérnyikó árterületén egész csomó iszapforrás van.

Gálfyné kaszálóján egy 2 m. átm. lapos kúp

A Nyikó balpartján *István Mózes* kaszálóján 3 m. átm.

Kovács Miklós kaszálóján 4 m. átm. és 1 m. magas domb teljesen begyepesedve.

Deák Miklós kaszálóján közvetlen a hegy alatt egy feltűnően nagy különálló 4—5 m. magas és 20 m. átm. domb vonja magára a figyelmünket, amelyből több irányban folyik le a víz és a teteje nádassal van fedve.

A falutól idáig kb. É-D. irányban húzódó sorral párhuzamosan az iszapfolyásos helyeknek egy másik vonulata is található, amelyen az országút felé visszafelé menve a következő források fordulnak elő:

Az *unitárius egyház* telkén egy most szünetelő begyepesedett s apró fűzfabokrokkal fedett dombocska található. Ugyanezen a telken közvetlen a Nyikó partján ismét van két kisebb dombocska egymás mellett.

Pap Pálné kaszálóján a Nyikó jobb partján most is állandóan szivárgó két alacsony dombocska működik.

Tovább északra a malomárok jobb partján *Kovács Miklós* telkén 2 egymás fölött levő mély feneketlennek gondolt iszapos gödör van (Selymék típus.)

Közvetlen az út mellett *Osváth Sándor* földjén egy 3 m. magas dombot épített fel az állandóan folyó iszapforrás. A tetején kis krátert képező forrás állandóan bugyborékol a feltörő metán gáztól.

Szentmihály-Miháileni.

A község területén és határában 4 helyen van iszapforrás.

Egyik közvetlen az országút mellett, nem messze a szeszgyártól, a *Pap Zsigmond* kaszálóján van. A 10 m. atm. lapos domb részben begyepesedve most is állandóan szivárog, hiába igyekeztek árokkal levezetni a vizét.

A faluhoz közeledve déli irányban *Gyarmathy Dénes* kaszálóján, a Nyikó jobb partján található egy 2 m. atm. mély iszapos selymék.

A község házai közt *Vargha L.* és *Gyarmathy D.* háza előtt a patak szélén van egy iszapforrás, amelyet a gyakori áradások el-eltakarnak, de mindannyiszor újból megjelenik.

Az előbbiekkal képezett É-D. irányban menő vonalba esik a község déli oldalán az u. n. *kántori kaszálón* egy iszapboglya részben begyepesedve s mellette egy pár lépésre egy másik. Mindkettő vesszőkerítéssel van körülkerítve, hogy a sós vízre ide csalt állatok be ne süllyedjenek.

Ezek alatt, közvetlen a Köves-patak szélén, még télen sem befagyó „Selymék” típusú iszapgödör van, mely állandó mély iszapjával közismert a lakosság előtt s használják is háztapasztási célokra!

Rugonfalva-Rugonești.

A falu keleti részén elhúzódnak erdőben említenek egy mély Selymék típusú iszapforrást.

Az összes Nyikó-menti iszapos helyek mind a pontusi agyagos márgákon lépnek ki a felszínre.

Nagy-Homoródszentmárton-Mártinus.

A község nyugati részét a sótömzsnek a kilépése jellemzi. A sósforrások s a jellemző sósvegetáció már messziről jelzik a terület jellegét. Mindenütt a régi sóbányászat nyomai látszanak. Nem régen a sósfürdő-építése közben összetört kőkorszakbeli balták is kerültek a fel-

színre. A falun keresztül menő Nagy-Homoród patak a híd közelében állandóan bugyborékol a metán gáztól. Kelet felé eltávolodva a községtől, a malom mellett a sós rétegcsoportot fedő szarmata konglomerátok bujnak ki a temető közelében, de az ezekre telepedő andezittufa és aglomerátum hatalmas vastagságban már egész a völgy fenekéig leér. Ennek a legalsó szintjén alig 5 m. magasan a szarmata konglomerát fölött van egy 3 h. irányban 5° alatt dülő 1 m. vastag finoman iszapolt andezittufa réteg, mely bőven tartalmaz szenesedett növényi maradványokat. *Szádeczky Gyula dr.* petrográfiai vizsgálatai szerint e tufában az agyagossá mállott részek uralkodnak. Van benne 12 μ -nyi hosszú biotit lemezke is auggittal.

Az alatta levő aglomerátum kötő anyagát képező andezittufa már épebb alkotórészeket tartalmaz. Jellegzetes bázikus andezittufa ez, főleg üveges alapanyag tartja össze a különféle pyroxeneket s a többféle amfibol zárványt, s a labradorit-bytownit földpátát és a különféle pyroxen andezit morzsákat, glaukonitot. (1927. XII. 14.)

Ezekkel az adatokkal jellemzett domb alatt a *Bögözi*-féle réten található egy egész csoportja az iszapforrásoknak, melyeknek legnagyobbikát a nép „Feneketlen tó“-nak nevezi. A lapos, higanfolyó iszapot kiadó források egy Ny.-K. irányban húzódó vonal mentén fekszenek. Ezek:

Egy 2. m. átm. alig 3 dm. magasra kiemelkedő locsos dombocska. Egy 3 m., átm., hasonló az előbbihez. Egy 5 m. átm. és egy 7 m. átm. E két utóbbit, mivel leggazdagabbak voltak vízben, kiásták és átalakították kenderáztató tóvá, melynek környéke mintegy 20 m. átmérőjű területen állandóan süppedékes mocsarat képez. Egy 10 m. átm. állandóan folyó lapos dombot képez.

Homoródszentpál-Sánpaul.

A községtől É-Ny-ra a Várca-patakban, nem messze a községtől, a balparton egy elgyepesedett iszapos domb található, jellemző sósflórával. A lapos és állandóan szivárgó dombocska átm. 2 m.

Kis-Homoródmente. Homoródkarácsonyfalvi-Crăciunel Dungó fürdő.

Az irodalomban először *Orbán Balázs* említi (Székelyföld I. 186.) „a Rika közé benyomuló völgyecske ingoványai közt a gyeptözegből kibugyogó fekete színezetű (?) gyógyforrást, mely az esős időt megzavarodásával jelöli s így a lakósságnak időjelzőül szolgál.“

Jó hosszú idő telt el, míg az *Erdély* c. turista lap (1913. 112) „*Új fürdő a Homoródmentén*“ c. cikkében mint feltűnő adatot közli, hogy a Dungó hegy lábánál fakadó gázos melegvíz (?) 2 m. magasra lövel fel.

Csodálatos, hogy ennyi feltűnő adat dacára sem jutott semmi figyelem az erdélyi földgázkutatók során e terület alaposabb megismerésére.

Végre 1921-ben *Vass Albert* oklándi gyógyszerész küld be vizet *dr. Ruzitska Béla* egyet. tanárnak, akinek az elemzési adatai szerint a víz összetétele a következő:

Egy liter vízben szilárd alkotórész 4.8444 g., amelyből
 Cl 2.4566 g. Ca O 0.1500 g. Mg O 0.1599 g. SO₃ 0.0982 g.
 A vízben van még sok Na, kevés K, HCO₃, Vas nyomokban, szabad CO₂.

A víz tiszta, szintelen, átlátszó, az üveg fenekén csak kevés a homokos üledék. Kissé sós és gyengén lúgos ízű. Lakmusz papírt gyengén megkékíti. Főzéskor kissé megzavarosodik. A kapott alkotó részek kb. a következő sókká csoportosíthatók:

Mg SO ₄	— — — — —	0.1477 g.
Mg CO ₃	— — — — —	0.2307 „
Ca CO ₃	— — — — —	0.2678 „
Na Cl	— — — — —	4.0482 „
Na ₂ CO ₃	— — — — —	0.1500 „
Összesen	— — — — —	4.8444 g.

Altalános jellege gyengén sós, lúgos ízű, szénsavtól gyengén savanykás víz.

A forrás a többi erdélyi primitív fürdőköz hasonlóan deszkamedencébe foglalva egy pár vetkező kabinnal van befoglalva s a környékbelieknek kedvenc kiránduló helye lett.

A fürdő különben a patak balpartján egy teljesen mocsaras környezetben fekszik. A medence sós vize az állandó metángázak ömlésétől szinte föni látszik. Közben-közben nagyobb bugyborékokat is vet fel s a fenekét borító iszapban 30—40 cm. átmérőjű tölcseréket fúj ki. Az iszapot most is állandóan felszínre hozó forrás a Dungó-hegy tetejéhez van közel s déli irányban a patak felé lefolyva a náddal fedett mocsarat táplálja. A mai viszonyok szemléséből szinte megkonstruálhatjuk a domb keletkezésének az egész menetét, hisz a már diluviumban megkezdődött kiömlés lassanként szinte észrevétlenül a maiakhoz hasonló körülmények között rakhatta le a 100 m. hosszú, 50 m. széles és 20. magas dombocskát.

Egy hatalmas iszapvulkán évezredes működésének az eredménye tehát a domb, mely érdekesen a mésztufa és a szürke hamuszerű iszap váltakozó lerakódásából van felépítve. A szerkezet rétegzettsége, mint egy érdekes grafikon hűen regisztrálja a lerakódások periódikus változását. A nedvesebb időszakokban ugyanis az elázott márgarétegek iszapját hozta felszínre a gázaktól és a hidrosztatikai nyomástól felhajtott forrás. Míg a szárazabb időkben a lassan kiszivárgó tiszta víz csak az oldva felhozott meszet rakta le. Ezért a domb egyrésze porlós, hamuszerű iszaptól, másrészt meg kemény mésztufából, rétegesen áll. A kettő közt, mint átmeneti réteg az iszaptól porlóssá tett mésztufa szerepel.

A lerakódásokban, mint szerves maradványok, még a legmélyebb rétegekben is a mai életviszonyoknak megfelelő állatok és növények vannak képviselve. A mésztufában gyakoriak a mai mocsári növények, főként a nádnak a bekéregzett darabjai, viszont az iszapos, porlós rétegekből a maival megegyező mocsári csigák moshatók ki, mint pl.

Helicogena lutescens Ziegl.
Fruticola fruticum Müll.
Fruticola hispida Müll.
Clausilia (Pirostoma) ventricosa Drap.
Helix (Valonia) pulchella Müll.
Planorbis (Gyrorbis) spirorbis L.
Succinia Pfeiferi Rosm.
Succinia Pfeiferi Rosm, iuv. exp.

A porló mésztufától már messziről fehérlő domb ezidőszerint nemcsak a leghatalmasabb lerakódása az erdélyi sósónát jellemző iszapvulkánoknak, hanem mésztufával váltakozó rétegezetségével s szerves maradványaival is egyedül álló.

(Téglás G. a Földt. Közl. 1915. 256. említ egy Homoródkarácsonyfalváról származó *Cervus elaphus* koponyát agancspárral, melyet a sepsiszentgyörgyi múzeumban őriznek, amely csak e dombból kerülhetett ki, midőn régen a felülről jövő Nyir patak elvágta a domb egy-részét!!)

Amilyen érdekesek a források és a lerakódásoknak az adatai, ép oly figyelemreméltók a közvetlen környék geológiai viszonyai is.

A forrás az itt átvonuló legszélső földgázás antiklinális egyik dóm-szerű kipuposodásában fekszik s innen is van a víznek a sótartalma és hatalmas metángázás felbugyborékolása. De egyben beleesik a hargitai erupciós zóna legkülső övébe, ahol még a posztvulkánikus hatásokra széndioxid áramlik fel a föld belsejéből. Innen van a víznek szénsav és kalciumkarbonát tartalma!!

A forrás környéke a mediterrán sósónát képviseli, melynek kövületes feltárását a Csüszbükk tető déli árok fejében találjuk, ahol az *Ostreákat* és *Modiolákat* (?) bőven tartalmazó réteg a 4. m. vastag dacitufával képviseli a mediterránt, míg a ráarakódó s Oklánd felé eső konglomerátok s a Nyitra patak szürke agyagos márgái már a szarmatát reprezentáló kövületeket tartalmazzák.

Potamides mitralis Eichw.
Hydrobia Frauenfeldi M. Hoern.
Tornatina mammilata Phill.
Tapes gregaria Partsch.
Mactra fragilis Lask.
Cardium obs. var. vindobonensis Partsch
Cardium irregulare Eichw.
Ervilia podolica Eichw.
Ervilia pusilla Phill.

A mediterrán dóm magnak a keleti szélén közel már a szarmata területhez található Karácsonyfalva sóskútja a szokásos védőházikóban bezárva, ahonnan a lakosság a hét meghatározott napjain háziszükségletre vihet magának sósvizet. Ennek a vize Fischer J. vizsgálatai szeriut (Földt. Közl. 1887. 437) 4.26% szilárd alkotórészt tartalmaz. Chlortartalom 2.23%. Sűrűsége 1.0307. Lugossági foka 32.9.

Székelyzsombor-Jimbor.

A községtől északra a Kenderes p. torkában már régóta ismeretes egy mély sósvízű iszapos gödör, amelyet a lakosság hüléses bántalmak ellen gyógyítási célokra is felhasznált. Az irodalomban aránylag régóta szerepel. Legelőször Gressing említi egy pár iszapvulkán leírása között (Mineralquellen Zaizon, etc. Wien. 1855. 96. l.)

A Kenderes p. mindkét oldalán a 8 h. irányban 65° alatt dülő szarmata rétegek, agyag-márgás, homokos és konglomerátos rétegei vannak feltárva s a szénkutatókkal gazdag jellemző faunát találtak.

Székelykeresztur-Cristur.

A község házai közt *dr. Gyárfás Pál* telkén az u. n. „*Katus tavi*“ részen, már a szájhagyományok szerint is egy elsüllyedt tó fenék volt, amelynek a története közel hasonló a székelyudvarhelyi „Szapulj Kati“ históriájához. 1900-ban, amikor a hátsó gazdasági udvar szükségletére ezen a sáros iszaptól fortyogó helyen egy sós vizet adó kútát csináltak, azt az érdekes tüneményt figyelték meg, hogy addig, amíg a többi szomszédos kútak vize 6—10 m. mélyen van a kútban, addig itt a földgáztól állandóan bugyborékolatott víz egész a földszínig emelkedik fel.

Később 1926-ban a jó bővízű sóskút kihasználására a tulajdonos egy egyszerű melegfürdőt építtetett s akkor egy nagyobb víztartó ásása alkalmával egy hatalmas iszaptölesér anyagát kellett onnan kitarítani. Munka közben az iszaból 22 drb. római rézpénz került ki, ami azt látszik mutatni, hogy e feltűnő terület már akkoriban gyógyfürdőnek volt felhasználva. (A tulajdonos birtokában levő pénzek a következő császárok képeit tartalmazzák: Traján 1, Hadrian 2, Marcus Aurelius 1, Marcus Aurelius felesége Flavia 2, Antonius Pius 1. A többiek teljesen simára vannak lekopva.)

A község határában fekvő másik selymékszerű sós iszapos gödör a fiátfalvi sósfürdő háta mögött, attól délre mintegy 200 m.-re a Sós p. árkában van s a legelésző állatok távoltartására tüskés ágakkal van beborítva. E víznek az összetétele megegyezni látszik a közeli sósfürdő vizével s ezért közlöm annak az analizisét Pamfil Gy. 1926. IV. 22-én készült szakvéleménye után. 1 liter vízben van:

H C O ₃	— — — —	0.17501 g.	N H ₄	— — — —	0.07820 g.
Si O ₃	— — — —	0.15046 „	Fe	— — — —	0.19052 „
S O ₄	— — — —	0.06502 „	Al	— — — —	0.00719 „
Cl	— — — —	77.51556 „	Ca	— — — —	2.49683 „
Br	— — — —	0.11930 „	Mg	— — — —	0.64113 „
J	— — — —	0.00609 „	Na	— — — —	45.20818 „
Bor	— — — —	nyomokban	K	— — — —	1.57383 „
			Li	— — — —	0.00543 „
			Szerves anyagok	—	0.61075 „

Amíg a *Gyárfás*-telken most már fürdővel átalakított iszapforrás a Nagyküküllő széles első terasszán fekszik szinte az itt átmenő anti-

klinális búb közepében, addig a sósfürdő melletti a szarmata sós, agyagos márgán lép ki a felszínre. Ezek a rétegek a szomszédos Meleg völgyben apró faunát tartalmaznak. (*Ervilia podolica*, *Hydrobia Partschii*, *Rissoa inflata* és *striata*.) Ezek mellett több egész vékony andezittufa réteg is van, míg fölöttük az 1 m. vastag dacittufa réteg következik.

Fiatfalva-Filias.

A faluból Szederjes felé vezető megyei úttól délre a Cserehát dülőben a már *Orbán Balázstól* is leírt Sukoró völgyben az ú. n. „Fehérszék“ nevű helyen két csoportban találunk kirobbant kráter típusú iszapforrásokat. Egy különálló s mélyebben fekvő régen megszűnt forrást a rajta átszaladó patak tárt fel újra.

Az itt felvezető dülő úttól jobbra és balra a *Lőrinczy Mihály* és *Tánczos János* kaszálóin vannak ezek az érdekes típusú ekcémászerű foltok, melyek a jelenkori alakjukat tulajdonképp az 1913 év őszén, a hosszas nyári esőzés után vették fel, amikor a kukoricát szedő emberek bámultára és ijedtségére, az úgy látszik addig eliszapolt földgáz egy hatalmas robbanás kíséretében csinált magának szabad utat. A szétdobált pontusi agyagos márga rögök után egy hatalmas, 4 m. széles, 30 cm. vastag és kb. 800 m. hosszú iszapfolyam csurgott le a domboldalon. A robbanással az egyik helyen egy 10 m. átmérőjű, iszappal telt gödör keletkezett, amelynek a mintegy 1 m. magasan feltüremelő széle védősáncot képezett. Az alakja teljesen a Rajna vidékéről ismert „Maar“ típusát mutatja, természetesen miniatúr kiadásban. A folyékony iszap idővel annyira megkeményedett a felszínén, hogy az emberi test súlyát is megbírja. A középén a kifolyó iszapos lé egész kis kúpot rakott le, melynek a tetejét a kiáramló metángáztól fújó kráter koronázza be.

Egy másik az előbbitől keletre 20 m.-re fekszik, de már kisebb, csak 5 m. átmérőjű.

Az út baloldalán felfelé menve található a harmadik 9 m. átmérőjű, amelytől keletre már egy 4 m. átmérőjű, selymék típusú, iszapos gödör fekszik.

E négyes csoporttól ÉK-re közel a szederjesi megyei úthoz a Füzés patak jobb partján 3 törpe iszaphoglya van félig begyepesedve.

E terület pontusi agyagos-márga, rétegei már közel vannak a falunál már kezdődő szarmata rétegekhez, amelyeket a sósvizek jellemeznek itt is.

A „Fehérszék“ iszapforrásain kiömlő gyengén sósvíz, már kevés konyhasót, inkább szulfátokat tartalmaz.

Kissolyos-Soimosul-Mic.

A falu keleti szélén szintén a pontusi agyagos márgás területen van a „Selymék“-nek nevezett iszapos gödör, mely tele van dobálva ágakkal a legelésző állatok távoltartására.

Gagy-Goagiu.

A falu nyugati határában a Zongota patak balpartján közel az országúthoz a volt *Pálffy*-féle, most *kántori telken* már régóta ismeretesek a földgázömlések, melyeket a kíváncsiak addig gyűjtögettek, míg a környezete téglavörösré sült. Az iszapturásoknak most csak a nyomai vannak meg a terület állandó piszkálása miatt. A környék a pontusi agyagos márgák szintjébe tartozik, amelyből a körispataki részen egy 8 mm. vastag andezittufa és jellemző fauna is került ki. (*Planorbis aplanatus?*)

Erdőszentgyörgy-Sângeorgiu de Pădure.

A vasuti állomástól délre 1 km.-re a mocsaras réten 3 alacsony iszapturásos domb van, melyeket a lakosok már régóta ismernek s mindenféle csodás tulajdonságot mesélnek a keletkezésükről. A terület a szomszédban átmenő két antiklinális közt, tehát a szinklinálisban fekszik.

Korond-Corund.

A Korondfürdőtől K-re fekvő sós vizű terület legnagyobb érdekességét az itt lerakódó szép csíkos aragonitok képezik. Az aragonitot lerakó források több ponton lépnek ki a felszínre. Az iszapforrások szempontjából legnevezetesebb a legfelső délkeleti sarokban a *Benczel Ignác* telkén található tó, amely erős petroleumos szagával már messziről felhívja a figyelmünket. A többi aragonitot lerakó forrással szemben ez átliszapolt pontusi agyagos márgát is hoz magával úgy, hogy a lerakódásai nemesak az aragonitot, hanem a szennyező szürkés iszapot is tartalmazzák. Itt tehát a kiömlő iszap a felszínen lecsurogva, az aragonit anyagával megkövesítve vékony kérgeket képez. Külső alakja után a „Dungó fürdő“ bogárhátas tipuhoz sorolhatjuk.

Derzs-Darjii.

A pontusi agyag-márgás környezetben lép ki a felszínre a „Selymék“ típusú iszapos gödör a Muzsna község felé vivő út közelében. A csodálatosnak látszó folyós iszapnak a nép gyógyhatást tulajdonít.

Kisgalambfalva-Porumbeni Mici.

A Körtvélyesi patak elágazásánál a Sós patak felé az erdő szélén két „Selymék“ típusú iszapos gödör van, gyenge metángázos bugyborékolással. E patak felső részében talált *Erviliák* szerint a szarmata rétegesoport lép itt ki a felszínre. A Nagyküküllő gátja mellől említ *Vitális I.* iszapot fújó lyukakat, de azok eltűntek onnan azóta. (Gázkutatók 1913.)

Erked-Archita.

A falu mellett talált gazdag kövület lelőhelyek adatai alapján a szarmata rétegek lépnek itt ki nagy területen a takró pontusi rétegek alól.

Az iszapforrások egy kis csoportja a vasuti állomás alatti réten, a malom mellett található, amely teljesen elrejtve a dús nád és sás-takaró közt alig észrevehető. A lakosság messzire elkerüli ezeket a feneketlennek hitt mély iszapforrásokat.

*

Már egy megyének az adatai is, amint látjuk, sok érdekességet rejtetnek a tudományos kutatások számára. Azt hisszük, hogy az egész erdélyi medence e szempontból való tanulmányozása nagyobb összehasonlító adatok birtokában, jelentősen hozzájárulna nemcsak az iszapforráskérdés teljes tisztázásához, hanem a mi helyi problémáink is más megvilágítást kapnának.

Nem lehet tudni, hogy a részletes tanulmányozásuk nem adna-e alkalmat azok gyakorlati kihasználásra, mert az eddigiek szerint a lakoságnak csak a kárára vannak az ilyen, számukra kétes értékű hirességek. Vajjon nem kerülhetne-e sor a kihasználásukra a most mindinkább terjedő gyógyiszap alkalmazás révén, amelynek kezdetleges próbálgatózásait maga a nép már több helyen meg is kezdette!

Székelykeresztur.

Printed in California

The University of California Library is a non-profit organization... It is a public institution... and its purpose is to provide... for the benefit of the people of the State of California...

Man and woman are equal in mind and body... and in the rights of citizenship... and in the duties of citizenship... and in the responsibilities of citizenship...

...and in the responsibilities of citizenship... and in the duties of citizenship... and in the rights of citizenship... and in the mind and body of man and woman...

...and in the responsibilities of citizenship... and in the duties of citizenship... and in the rights of citizenship... and in the mind and body of man and woman...

Erdélyi Tudományos Füzetek.

Szerkesztő: Dr. György Lajos.

Az „Erdélyi Múzeum-Egyesület” kiadása

1. <i>Rass Károly</i> : Reményik Sándor — — — — —	40.—
2. <i>Párvan Bazil</i> : A dákok Trójában — — — — —	30.—
3. <i>Dr. Bilay Árpád</i> : Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében — — — — —	30.—
4. <i>Dr. Bilay Árpád</i> : A moldvai magyarság — — — — —	40.—
5. <i>Szokolay Béla</i> : A nagybányai művésztelep — — — — —	40.—
6. <i>Dr. Balogh Ernő</i> : Kvarc az Erdélyi Medence felső mediterrán gipszeiben — — — — —	40.—
7. <i>Dr. György Lajos</i> : Az erd. magyar irodalom bibliografiája. 1925. év — — — — —	50.—
8. <i>K. Sebestyén József</i> : A brassai fekete templom Mátyás-kori címei — — — — —	40.—
9. <i>Dr. Karácsonyi János</i> : Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez — — — — —	50.—
10. <i>Dr. Gál Kelemen</i> : Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen — — — — —	50.—
11. <i>Dr. Tavaszy Sándor</i> : Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése — — — — —	40.—
12. <i>Dr. György Lajos</i> : Két dialogus régi magyar irodalmunkban — — — — —	60.—
13. <i>K. Sebestyén József</i> : A Beese-Gergely nemzetség, az Apafi és a bethleni gróf Bethlen család címe — — — — —	50.—
14. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erd. magyar irodalom bibliografiája 1926. év — — — — —	50.—
15. <i>Dr. Gyárfás Elemér</i> : A Supplex Libellus Valachorum — — — — —	50.—
16. <i>Rónay Elemér</i> : Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye — — — — —	50.—
17. <i>Dr. György Lajos</i> : Egy állítólagos Pancsatantra-származék irodalmunkban — — — — —	50.—
18. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erd. magyar irodalom bibliografiája 1927. év — — — — —	60.—
19. <i>K. Sebestyén József</i> : A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai — — — — —	60.—
20. <i>Szabó T. Attila</i> : Az Erdélyi Múzeum-Egyesület XVI—XIX. századi kéziratok énekeskönyvei — — — — —	50.—
21. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája. 1928. év, pótlásokkal az 1919—1928. évekről — — — — —	50.—
22. <i>Dr. György Lajos</i> : A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben — — — — —	50.—
23. <i>Dr. Kántor Lajos</i> : Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái — — — — —	50.—
24. <i>Dr. Gál Kelemen</i> : A nemzeti nevelés román fogalmazásban — — — — —	50.—
25. <i>Dr. Tavaszy Sándor</i> : Kierkegaard személyisége és gondolkozása — — — — —	50.—
26. <i>Dr. Papp Ferenc</i> : Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében — — — — —	50.—
27. <i>Dr. Csűrű Bálint</i> : Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról — — — — —	50.—
28. <i>Dr. Biró Vencel</i> : Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében — — — — —	50.—
29. <i>Dr. Teleki Domokos gróf</i> : A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története — — — — —	50.—
30. <i>Dr. Hofbauer László</i> : A Remény című zsebkönyv története (1839—1841) — — — — —	50.—
31. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája. 1929. év — — — — —	50.—
32. <i>Dr. Gyalui Farkas</i> : A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán — — — — —	50.—
33. <i>Dr. Rajka László</i> : Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye — — — — —	50.—
34. <i>Dr. Temesváry János</i> : Hét erdélyi püspök végrendelete — — — — —	50.—
35. <i>Dr. Biró Vencel</i> : A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében — — — — —	50.—
36. <i>Szabó T. Attila</i> : Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe — — — — —	50.—
37. <i>Dr. Kántor Lajos</i> : Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében — — — — —	50.—
38. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája. 1930. év — — — — —	50.—
39. <i>Dr. Balogh Arthur</i> : A székely vallási és iskolai önkormányzat — — — — —	50.—
40. <i>Dr. György Lajos</i> : Eulenspiegel magyar nyomai — — — — —	80.—
41. <i>Dr. Dömötör Sándor</i> : A cigányok temploma — — — — —	50.—
42. <i>Dr. Kristóf György</i> : Báró Fötvös József utazásai Erdélyben — — — — —	80.—
43. <i>Dr. Hofbauer László</i> : Az Erdélyi Híradó története — — — — —	50.—

Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában, Cluj-Kolozsvár, Str. Baron L. Pop (volt Brassai-u.) 5.

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(MUSÉE DE TRANSYLVANIE)

Tome XXXVII.

1932.

Nouvelle série III. n. 1—3.

Rédacteur: LOUIS GYÖRGY. Éditeur: Société du Musée de Transylvanie. Rédaction: Cluj, Str. Universităţii 10. Roumanie.

-
- Georges Kristóf*: Les voyages du baron Joseph Eötvös en Transylvanie.
Béla Varga: La question de l'individualité. Première communication.
Ladislav Hofbauer: L'histoire du journal „Erdélyi Híradó“.
Joseph Horváth: Les Anglais dans les Indes. Première communication.
- SOCIÉTÉ DU MUSÉE DE TRANSYLVANIE. *Le comte Béla Wass*: Discours d'ouverture présidentiel de l'assemblée générale de la Société du Musée de Transylvanie tenue le 28 Février 1932. — *Louis György*: Rapport du secrétaire général sur l'année 1931, de la revue „Erdélyi Múzeum“. — *Louis Kántor*: Rapport du comité à l'assemblée générale sur l'activité de la Société du Musée de Transylvanie en 1931.
- RECUEIL DE DONNÉES. Les lettres du baron Joseph Eötvös au comte Émeric Mikó et à la rédaction du journal „Székely Néplap“. Publiées par *Georges Kristóf*.
- REVUE DES LIVRES ET DES REVUES. — LES COMMUNICATIONS DE LA SECTION DES SCIENCES NATURELLES DE LA SOCIÉTÉ DU MUSÉE DE TRANSYLVANIE. *Jean Bányai*: Les sources de limon dans le comitat Udvarhely.
-

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(SIEBENBÜRGISCHES MUSEUM)

XXXVII. Band.

1932.

Neue Folge III. No. 1—3.

Redigiert von LUDWIG GYÖRGY. Herausgegeben vom Siebenbürger Museum-Verein. Redaktion: Cluj, Str. Universităţii 10. Rumänien.

- Georg Kristóf*: Die Reisen des Barons Josef Eötvös in Siebenbürgen.
Adalbert Varga: Die Frage der Individualität. Erste Mitteilung.
Ladislav Hofbauer: Die Geschichte der Zeitung „Erdélyi Híradó“.
Josef Horváth: Die Engländer in Indien. Erste Mitteilung.
- SIEBENBÜRGER MUSEUM-VEREIN. *Graf Adalbert Wass*: Eröffnungsrede des Präsidenten in der Generalversammlung des Siebenbürger Museum-Vereins am 28. Februar 1932. — *Ludwig György*: Bericht des Obersekretärs über den Jahrgang 1931 des „Erdélyi Múzeum“. — *Ludwig Kántor*: Der Generalversammlung vorgelegter Bericht des Komitees über die Wirksamkeit des Siebenbürger Museum-Vereins im Jahre 1931.
- DATENSAMMLUNG. Die Briefe des Barons Josef Eötvös an den Grafen Emerich Mikó und an die Redaktion der Zeitung „Székely Néplap“. Veröffentlicht von *Georg Kristóf*.
- BÜCHER- UND ZEITSCHRIFTEN-RUNDSCHAU. — MITTEILUNGEN DER NATURWISSENSCHAFTLICHEN ABTEILUNG DES SIEBENBÜRGER MUSEUM-VEREINS. *Johann Bányai*: Die Schlamquellen im Komitat Udvarhely.

